

Jaarboek 2018 Delfia Batavorum

NUMMER 28

historische
vereniging

**DELFIGA
BATAVORUM**

Jaarboek 2018

Delfia Batavorum

NUMMER 28

Jaarboek 2018 Delfia Batavorum

DELFT 2019 NUMMER 28

historische
vereniging

DELFIA
BATAVORUM

Colofon

Dit jaarboek is een uitgave van de
Historische Vereniging Delfia Batavorum
in samenwerking met Virtùmedia bv

Redactie

Peter Becker
Wilma van Giersbergen
Pauline Harmsen
Peter van der Krogt
Peter van der Kruk
Ingrid van der Vlis, voorzitter
Bas van der Wulp, secretaris

Illustratieredactie René van der Krogt

Ontwerp Rimke Bartels, Twin Media bv

Vormgeving Miranda de Groot, Twin Media Bv

Druk Veldhuis Media bv

ISSN 0927-409X

© 2019 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag zonder voorafgaande toestemming van de uitgever worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteurs en de uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de gevolgen hiervan.

Inhoud

Een nieuwe theorie over twee schilderijen van Johannes Vermeer (1632-1675) 9

Huib J. Zuidervaart

Een keizer in Delft 35

Een dagtrip van Jozef II in 1781

Thomas H. von der Dunk

Snuftabak en de Delftse snuifmolens 55

Aart Struijk

De lotgevallen van Hermanus ten Brink 73

Delftse getuige van de kaping van de laatste VOC-vloot in 1795

Irene B. Jacobs

Vrouwenemancipatie start in Delft 85

Honderd jaar vrouwenkiesrecht, 1919-2019

Ingrid van der Vlis

Sal Koster 101

Reclametekenaar en beeldend kunstenaar (1910-2000)

Eva Kleeman

RUBRIEKEN

Anders 7

Kroniek over 2018 112
Gab Lansbergen

Archeologische kroniek over 2018 126
Archeologie Delft

Nieuwe straatnamen in Delft 2018 130
Peter van der Krogt

Jaarverslag 2018 Delfia Batavorum 133

Anders

U ziet en voelt het meteen: dit jaarboek is anders dan de vorige 27 jaargangen. Het jaarboek is vanaf nu iets groter en heeft daardoor meer ruimte voor afbeeldingen. De nieuwe vormgeving is het werk van Rimke Bartels en Miranda de Groot van Twin Media in opdracht van Virtùmedia, de uitgever die ook het tijdschrift *Delf* onder zijn hoede heeft. De redactie is erg tevreden over de frisse uitstraling van dit nieuwe jaarboek.

Nu het tijdschrift *Delf* ook een eigen uitgave van de vereniging is, was het mogelijk om tevens kritisch te kijken naar de verdeling van artikelen. Wat past mooi in een tijdschrift, wat is beter op zijn plek in een jaarboek en wat komt het beste tot zijn recht op de website? Dat betekent dat sommige vaste rubrieken een andere plek hebben gekregen of zelfs helemaal zijn verdwenen.

Veranderen is echter niet alleen maar schrappen. U als lezer krijgt er ook iets voor terug. In dit prachtige nieuw vormgegeven jaarboek kunnen we nog meer ruimte dan voorheen besteden aan datgene waarvoor het jaarboek in eerste instantie is bedoeld. Aan artikelen die we van binnen en buiten de vereniging aangereikt krijgen met origineel onderzoek en interessante onthullingen, verhalen die de kennis over de Delftse geschiedenis telkens weer een stapje verder brengen.

Tot slot breekt de redactie met de traditie om het jaarboek aan iemand op te dragen. Niet omdat er geen verenigingsleden meer zijn die daarvoor in aanmerking komen, want die zijn er genoeg. Maar omdat we het niet meer vinden passen bij een jaarboek dat zich naar buiten richt. Dat raakt namelijk nog een verandering. We hebben de ambitie om het jaarboek met al zijn mooie en interessante verhalen voortaan ook voor anderen beschikbaar te stellen. In de boekwinkel en in het museum, op plekken waar we ook niet-leden van Delfia Batavorum kunnen interesseren voor de rijke geschiedenis van onze stad. En daarom is dit jaarboek niet aan iemand in het bijzonder opgedragen, maar aan u allemáál – en ook nog eens aan uw vrienden, familieleden en kennissen die anders misschien van al die mooie historische verhalen verstoken zouden blijven.

DE REDACTIE

Ontdek meer dan 750 jaar geschiedenis in het Stadsarchief Delft

Het Stadsarchief Delft bewaart de archieven van Delft en haar partnergemeenten Rijswijk, Pijnacker-Nootdorp en Midden-Delfland. Kilometers archief-, bibliotheek- en beeldmateriaal vormen de getuigenissen van de rijke geschiedenis van Delft en haar omgeving.

Op onze website is te vinden welke archieven wij beheren. Ook is steeds meer materiaal online beschikbaar. Voor het raadplegen van originele archiefstukken bezoekt u onze studiezaal met de modernste onderzoeksfaciliteiten.

Onze deskundige medewerkers adviseren u graag over hoe u uw weg kunt vinden in de archieven en collecties. Ook organiseert het Stadsarchief regelmatig cursussen en inloopsprekuren die u helpen bij uw onderzoek.

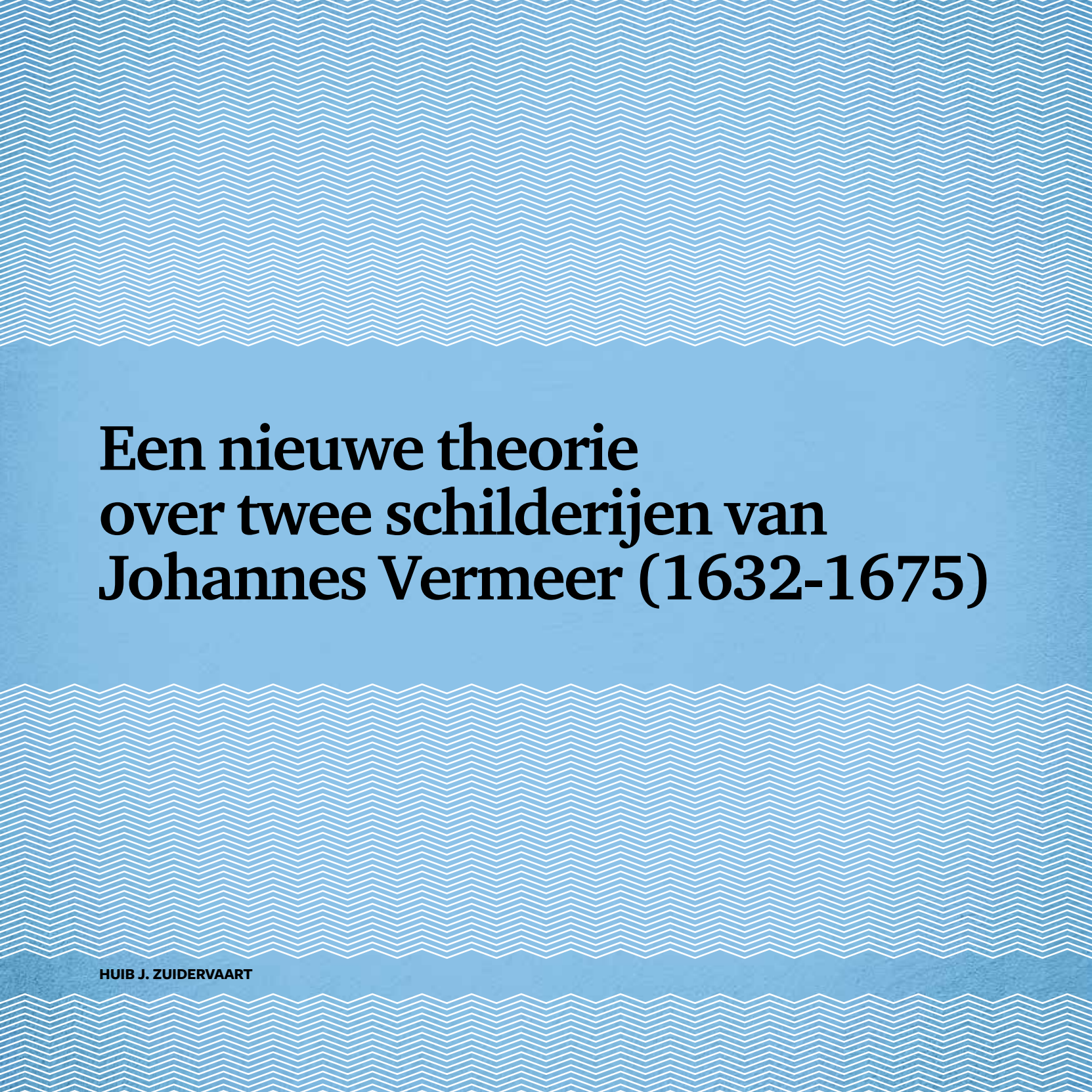
Openingstijden

Dinsdag t/m donderdag van 9.00 tot 17.00 uur

Gantel 21
2635 DP Den Hoorn
Telefoon 015-2602341
stadsarchief@delft.nl
www.stadsarchiefdelft.nl

STADS
ARCHIEF
DELFT

Een nieuwe theorie over twee schilderijen van Johannes Vermeer (1632-1675)

HUIB J. ZUIDERVAART

Een speurtocht in de archieven van Delft heeft een locatie onthuld waar Johannes Vermeer mogelijk twee van zijn schilderijen situeerde. Tegenwoordig staan deze twee doeken bekend als Het Glas Wijn (The Glass of Wine) en Dame met Twee Heren (The Girl with a Wine Glass). Een derde schilderij, nu bekend als Onderbreking van de Muziek (Girl Interrupted in Her Music), heeft mogelijk ook betrekking op deze locatie. Deze plek was niet Vermeers atelier, maar een herenhuis iets buiten Delft: het huis van een puissant rijke familie aan de Buitenwatersloot. Dit herenhuis is vermoedelijk in 1742 bij een ontploffing van de achter het huis gelegen buskruitfabriek verwoest. Tegenwoordig staat hier het uit 1845 daterende poortgebouw van de voormalige kogelgieterij. Volgens de hier uiteengezette hypothese heeft Vermeer de twee bovengenoemde schilderijen gemaakt in opdracht van de toenmalige eigenaar van de buskruitfabriek, ter gelegenheid van het huwelijk van twee erfgenamen van dit familiebedrijf. Deze hypothese leidt ook tot nieuwe interpretaties van andere kenmerken in deze beide schilderijen.

Sinds zijn herontdekking in 1866 is Johannes Vermeer het onderwerp geweest van een stortvloed aan boeken en artikelen. Vooral is er veel gespeculeerd over het mogelijk gebruik van een camera obscura bij het maken van zijn schilderijen.¹ Dat zo'n apparaat ten tijde van Vermeer in Delft aanwezig was, heb ik een paar jaar geleden samen met mijn collega Marlise Rijks mogen aantonen. De militaire ingenieur Johan van der Wyck heeft deze en andere optische instrumenten tijdens zijn verblijf in Delft tussen 1654 en 1658 zowel gemaakt, als publiekelijk gedemonstreerd.² Van der Wycks optreden als optisch instrumentmaker in Delft valt precies samen met de start van Vermeers carrière, die immers in 1653 lid werd van het St.-Lucasgilde. In 2001 wijdde Philip Steadman een speciale studie aan het veronderstelde gebruik van zo'n camera obscura. Volgens hem zijn

Vermeers schilderijen alle vervaardigd in diens atelier in het centrum van Delft. Voor ten minste twee van die doeken, die – naar schatting – uit de jaren tussen 1659 en 1662 dateren, presenteer ik hier een andere mogelijkheid.

Het eerste schilderij staat bij de huidige eigenaar, de Gemäldegalerie Staatliche Museen zu Berlin, bekend als: *Herr und Dame beim Wein*. Vaker gebruikt is echter de aanduiding *Het Glas Wijn* (*Das Glas Wein* of in het Engels *The Glass of Wine*) (afb. 1). Het andere doek uit het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig (Brunswijk) heet in het Nederlands *Dame met Twee Heren*, maar staat ook bekend als *Das Mädgen mit dem Weinglas* (*The Girl with a Wine Glass*)³ (afb. 2). De schilderijen zijn vrijwel even groot, alleen zijn onderling de lengte en breedte verwisseld. Ze tonen vergelijkbare scènes, te weten een hofmakerij, op een vloer met identieke keramische tegels. Deze tegels (afwisselend groenzwart en lichtbruin) verschillen in grootte en kleur van alle andere die op schilderijen van Vermeer voorkomen.⁴ Een opmerkelijk ander kenmerk in beide schilderijen is een open raam met een elegant vervaardigd identiek glas-in-loodpatroon, waarop een wapenschild is uitgebeeld. Dit wapenschild bestaat uit een zogenaamd alliantiewapen en toont de heraldische emblemen van de families Van Nederveen en De Vogel. Al in 1942 heeft

DR. HUIB J. ZUIDERVAART

(Velsen 1951) was senior onderzoeker bij de afdeling wetenschapsgeschiedenis van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Amsterdam (KNAW). Zijn onderzoeksterrein is de geschiedenis van de wetenschap in de vroegmoderne tijd, met een nadruk op de geschiedenis van wetenschappelijke instrumenten. Dit stuk over Vermeer is een zijprong, als bijproduct van een in 2015 gepubliceerd onderzoek naar vroege optici werkzaam in Delft. Op dit moment werkt hij samen met een collega aan de voltooiing van het midden jaren 1930 begonnen project tot uitgave van de volledige correspondentie van de Delftse microscopist Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723). Deel 17 van *Alle de Brieven* is voorjaar 2018 gepubliceerd. Er wordt naar gestreefd de laatste twee delen te voltooiën ruim vóór het Van Leeuwenhoek-jubileumjaar 2023.

1 *Het Glas Wijn / Das Glas Wein*, olieverf op doek, 65 x 77 cm, ca. 1658-1661. (STAATLICHE MUSEEN PREUSSISCHER KULTURBESITZ, GEMÄLDEGALERIE, BERLIJN, INV.NR. 912C).

Elisabeth Neurdenburg geconstateerd dat deze combinatie verwijst naar het echtpaar Moijses Jansz. van Nederveen (1566-1624) en Janetge Jacobsdr. de Vogel (†1604), een stel dat in 1589 is getrouwd.⁵ Hun beider grafsteen was ooit te zien in de Oude Kerk van Delft, maar tijdens een restauratie in de jaren twintig van de vorige eeuw is de steen verdwenen. Op de grafsteen was slechts één vogel in het wapenschild 'De Vogel' afgebeeld. Bij Vermeer zijn er drie vogels te zien, maar dit beïnvloedt de toeschrijving niet. De uit Rotterdam afkomstige familie 'De Vogel' gebruikte drie vogels in hun wapenschild.⁶

In de twee schilderijen van Vermeer is het schild ovaal van vorm, hetgeen verwijst naar het wapenschild van een vrouw; vandaar dat het wapen altijd wordt aangeduid als zijnde van Janetge van Nederveen-de Vogel. Dit wapenschild heeft verschillende kunsthistorici met een probleem geconfronteerd. Waarom zou Vermeer een verwijzing hebben opgenomen

2 *Dame met Twee Heren / Das Mädgen mit dem Weinglas*, olieverf op doek, 78 x 67 cm, ca. 1659-1661. (HERZOG ANTON ULRICH-MUSEUM, BRAUNSCHWEIG, INV.NR. GG 316).

3 Gezicht op Delft en de Buitenwatersloot in de negentiende eeuw. De brug in het midden is de Mosjesbrug, genoemd naar Moïjzes van Nederveen. Deze brug bood ooit toegang tot Van Nederveens buskruitfabriek. Op de plaats van het oude herenhuis is in 1845 het hier afgebeelde poortgebouw van de kogelgieterij gebouwd. Staalgravure van F. Hablitschek naar een tekening van J.W. Cooke. (STADSARCHIEF DELFT, TMS 68033).

naar een vrouw die al dertig jaar voor zijn geboorte was overleden? Neurdenburg veronderstelde dat het afgebeelde raam aanwezig was in het atelier van Vermeer, en dat deze woning ooit van het echtpaar Van Nederveen-de Vogel was geweest. Echter, in 1989 toonde John Michael Montias overtuigend aan dat dit echtpaar nooit het huis van Vermeer heeft bezeten, maar dat zij ergens aan de Oude Delft hadden gewoond. Later stelde Montias voor dat dit huis mogelijk was gekocht door Vermeers mecenas Pieter Claesz. van Ruijven (1624-

1674). Montias had inmiddels ontdekt dat Ruijven ook aan de Oude Delft had gewoond, in een huis genaamd *De Gouden Adelaar*. Zou Vermeer het wapen misschien in zijn schilderijen hebben aangebracht om Van Ruijven te vleien?⁷ Echter, deze suggestie kan inmiddels ook worden verworpen, omdat uit het digitale historische geografische informatiesysteem van Delft (HGIS) blijkt dat Van Ruijven nooit in Van Nederveens huis heeft gewoond. Dit huis, *Het Gulde Laken*, was gelegen op de zuidwestelijke hoek van de Oude Delft en de toenmalige Pepersteeg.⁸ De huidige Peperstraat is ontstaan toen na een grote brand in 1938 de oostelijke kant van de Pepersteeg is afgebroken.

Het echtpaar Van Nederveen-de Vogel woonde er al rond 1600 en hun huis bleef tot zeker 1653 in handen van de fami-

lie. Op enig moment vóór 1657 werd het huis verkocht aan de twee zusters Sara en Cornelia Croeser(s) (beiden weduwe), die hier ten minste tot 1668 woonden. In de jaren waarin de bewuste doeken zijn gemaakt, is Van Ruijven dus nooit met deze locatie verbonden geweest. In 2008 gaf de Vermeer-specialist Walter Liedtke, zonder verdere uitleg, te kennen dat volgens hem het wapen in de schilderijen van Vermeer slechts een symbolische betekenis had, in algemene zin verwijzend naar het concept van ‘een respectabele familie’.⁹

Liedtke negeert hiermee echter de vitale rol van de heraldiek in de Nederlandse burgercultuur van de zeventiende eeuw. Zodra een herkenbaar wapenschild wordt gebruikt dan heeft dit wapen beslist betekenis.¹⁰ Het gegeven dat in beide schilderijen het raam openstaat, juist om een beter zicht op het wapenschild te geven, onderstreept de waarde die eraan moet worden toegekend. Of zo’n raam ooit in werkelijkheid heeft bestaan is niet relevant. In de schilderijen is de boodschap helder en niet mis te verstaan: dit verwijst zonder twi- fel naar het echtpaar Van Nederveen-de Vogel! In navolging van Liedtke zocht Nils Büttner het antwoord nog in een alge- mene familietraditie of in een ambigue seksuele betekenis van het Nederlandse werkwoord ‘vogelen’.¹¹ Ik suggereer hier echter een totaal andere uitleg, volgens een weg die al door Montias is aangewezen. Want in 1989 schreef deze:

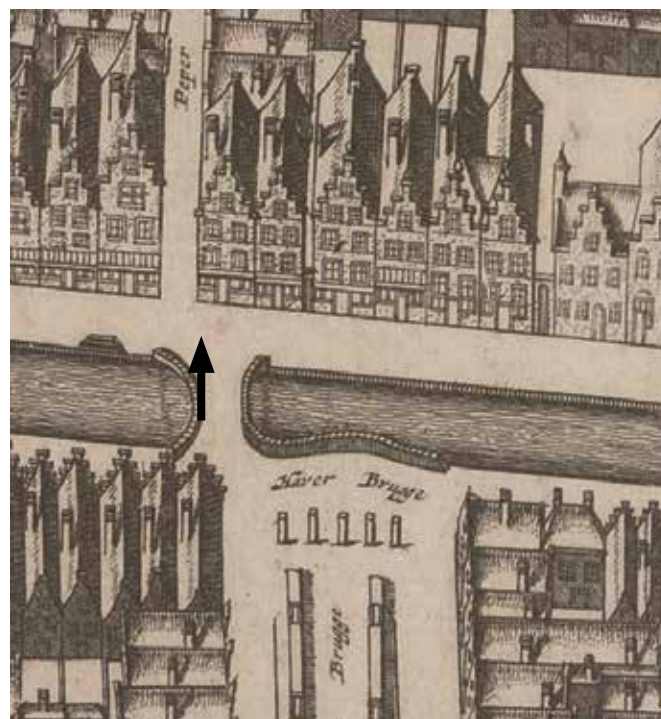
‘Vermeer heeft het wapenschild misschien ergens anders gezien, misschien in het huis aan de Oude Delft, waar Van Nederveen en zijn vrouw ooit woon- den, en bracht het in de heldere ruimte omlijst door de ovaalvormige stijlen. Dit zou vooral waarschijnlijk zijn wanneer een van de nakomelingen van Janetge Vogel de opdrachtgever van Vermeer is geweest.’¹²

Dus vroeg ik me af: wie zou deze nakomeling kunnen zijn? En waarom is hetzelfde wapen twee keer gebruikt?

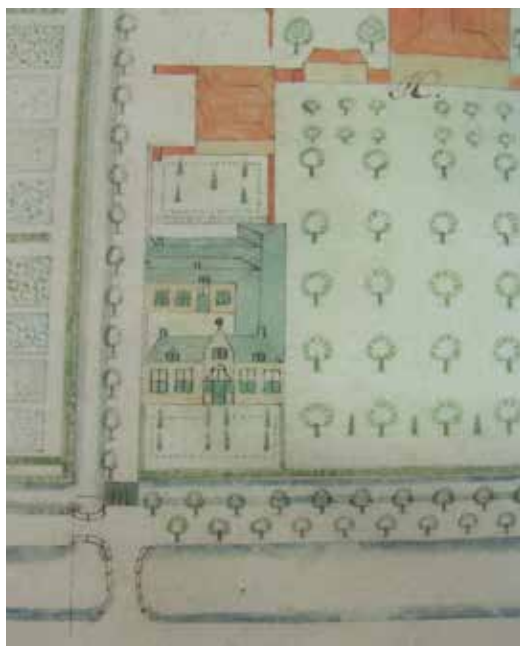
 **HISTORISCHE FEITEN:
EEN FAMILIEGESCHIEDENIS** Geen van de auteurs die over deze twee schilderijen schreven, vermelden het feit dat Moijsses Jansz. van Nederveen een voor Delft uiterst belangrijk bedrijf oprichtte dat tot ver in de achttiende

eeuw heeft bestaan. Moijsses was een ‘cruytmacker’, een pro- ducent van buskruit. Dit product leverde hij zowel aan het Nederlandse leger, als aan de vloot.¹³ Vanuit militair oogpunt bezien was Delft een van de belangrijkste plaatsen in de Repu- blik. In 1572 hadden de Staten-Generaal, het hoogste poli- tieke orgaan, Delft gekozen als de centrale plek om hun wapens op te slaan. Een voormalige katholieke kapel, welke na de Reformatie door de staat was gevorderd, werd omge- vormd tot militaire opslagplaats. Dit Generaliteits Magazijn stond midden in de stad aan de Oude Delft. Het was ook de werklocatie van de eerdergenoemde opticus Van der Wyck, in de vier jaar dat deze als militair-ingenieur te Delft was gele- gerd. De provinciale overheid, de Staten van Holland, volgde het voorbeeld van de federale overheid. Voor hun militaire uitrusting werd aan het einde van hetzelfde kanaal in 1602 een groot arsenaal gebouwd.¹⁴

Moijsses van Nederveen was een van de vier Delftse produ- centen van buskruit. In 1593 werd hij poorter van Delft, waar-

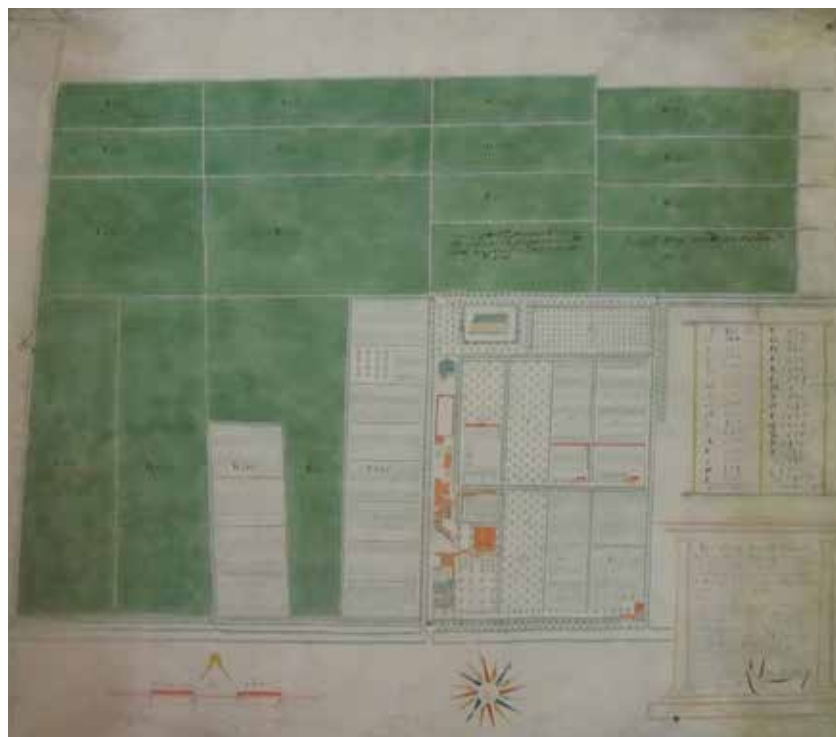

4 Woonhuis van Moijsses van Nederveen op de rechterhoek van de Oude Delft en de Pepersteeg. Dit huis bleef tot ca. 1653 in handen van de familie. Detail van de *Kaart Figuratief* uit 1677. (STADSARCHIEF DELFT).

5 Het omstreeks 1648 gebouwde herenhuis van de familie Van Nederveen-van der Heul, bij de kruitmolen tegenover de Mosjesbrug. Detail van afb. 6.

bij hij verklaarde dat hij uit het Friese Franeker kwam. In werkelijkheid was hij afkomstig uit het nabijgelegen Brielle, waar zijn vader Jan van Nederveen al sinds 1579 als producent van buskruit werkte. Het ziet er dus naar uit dat Moijses aan de in 1585 opgerichte universiteit van Franeker is opgeleid. Het is bekend dat de alchemie (en dus ook de reguliere scheikunde) zich in de beginjaren van die universiteit in een grote belangstelling kon verheugen.¹⁵ Moijses zette het bedrijf van zijn vader voort in Delft. In 1603 verleende het stadsbestuur hem toestemming om buiten de stad, langs de Buitenwatersloot, een buskruitmolen te bouwen. In deze poedermolen werd salpeter (kaliumnitraat) gemengd met zwavel en houtskool om het gewenste buskruit te verkrijgen. Vandaag de dag ligt hier nog steeds de Mosjesbrug, verwijzend naar Moijses van Nederveen, die deze brug in 1604 heeft aangelegd¹⁶ (afb. 3). Samen met zijn zakenpartner Willem Willemsz. van Linschoten leverde Van Nederveen vanaf 1598

6 Kaart van de buskruitfabriek aan de Buitenwatersloot, vervaardigd in 1718 door de landmeter Leendert Swemkoop. Het herenhuis (afb. 5) was gesitueerd iets links boven de windroos, bij de Mosjesbrug. (STADSARCHIEF DELFT, TMS 123012).

grote hoeveelheden buskruit aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw waren zij verantwoordelijk voor de levering van ongeveer 60 procent van alle buskruit in de Republiek. Het is duidelijk dat hun bedrijf bijzonder winstgevend moet zijn geweest, zelfs nadat ze in 1604 een zware tegenslag hadden ervaren, toen hun kruitmolen explodeerde.¹⁷

Na de dood van Moijses van Nederveen in november 1624 werd de lucratieve buskruitfabriek voortgezet door Moijses' zoon en schoonzoon, respectievelijk Johannes van Nederveen en Abraham Salomonsz. van der Heul.¹⁸ Deze twee zakenpartners waren dubbel verzwagerd: Johannes van Nederveen was getrouwd met Abrahams zuster Jacobmijntge van der Heul en Abraham van der Heul was getrouwd met Johannes' zuster Katrina van Nederveen. Het echtpaar Van Nederveen-van der Heul vestigde zich in het ouderlijk huis *Het Gulde Laken* aan de Oude Delft (afb. 4) en het stel Van der Heul-Van Neder-

veen woonde in een huis aan de Koornmarkt. Omstreeks 1648 kreeg de familie ook de beschikking over een (vermoedelijk) nieuw gebouwd herenhuis bij de Mosjesbrug, vlak voor de buskruitfabriek (afb. 5).

Ongelukkig genoeg overleden Johannes van Nederveen en zijn vrouw Jacobmijntge kort na elkaar in het begin van de jaren 1650. Van hun vijf kinderen was toen nog alleen de minderjarige dochter Barbara in leven. Gezien de nauwe familierelatie ligt het voor de hand dat deze wees onder de voogdij kwam van haar dubbele oom en tante, Abraham Salomonsz. van der Heul en Katrina van Nederveen. Dit echtpaar had al vier (levende) kinderen. Essentieel voor hen was de buskruitfabriek, opgericht door Moijzes van Nederveen tijdens zijn huwelijk met Janetge de Vogel. In de jaren 1658-1663 (het tijdvak waarin Vermeers beide schilderijen zijn ontstaan) was deze buskruitfabriek (afb. 6) de enige plaats in Delft, waar het logisch was om hun nagedachtenis in ere te houden, en waar men dus een raam zou verwachten met het eerdergenoemde wapenschild.

EEN EERSTE HYPOTHESE: FAMILIEBRUILOFTEN IN DE JAREN

1658-1660 De genealogie van de familie Van Nederveen-van der Heul (zie bijlage) onthult dat op 12 december 1658 Moijzes van Nederveens kleinzoon en beoogd opvolger van de buskruitfabriek, de 22-jarige Salomon van der Heul, in het huwelijk trad met de toen 23-jarige Rusge 's-Gravesande. Deze datum past opmerkelijk goed bij de geschatte productiedatum (1658-1661) van Vermeers *Het Glas Wijn*. Zou het kunnen dat dit schilderij bedoeld was als hun verlofings- of huwelijksgeven?

Een volgende bruiloft bij de familie Van Nederveen-van der Heul vond plaats op 10 november 1660: dit keer ging het om de 26-jarige Barbara van Nederveen, die trouwde met Johannes van der Slaert, een 34-jarige weduwnaar en predikant in Katwijk aan den Rijn.¹⁹ Barbara vertegenwoordigde de andere tak van de erfgenamen van de buskruitfabriek. Ook zij was een kleinkind van Moijzes van Nederveen en Janetge de Vogel. Om ook aan haar een schilderij te geven vergelijkbaar met het doek dat voor haar neef Salomon was gemaakt, zou een prachtig gebaar zijn die de oorsprong zou onderstrepen

van de twee verder al zo sterk met elkaar verweven families. Een dergelijke geste zou ook prima passen bij de traditie van herdenken in de Nederveen-familie. Door hen werd bijvoorbeeld met grote trots herdacht dat ze afstamden van een baby, die – evenals Mozes in het Oude Testament – tijdens de grote Sint-Elisabethvloed van 1421 gered was in een rieten mandje. Barbara's vader, Johan Moijzesz. van Nederveen, had in 1635 een hoogbejaarde oudtante geïnterviewd over wat zij in haar jeugd over deze gebeurtenis had vernomen. Haar herinneringen had hij zelfs in een notarieel document laten vastleggen.²⁰

Kortom, het ziet er alleszins naar uit dat het tweede schilderij met het wapen Van Nederveen-de Vogel, de *Dame met Twee Heren*, voor Barbara's huwelijksluiting is gemaakt. Door kunsthistorici is dit doek inderdaad iets later geschat dan het eerste. Maar als deze twee schilderijen inderdaad ter gelegenheid van de genoemde huwelijken zijn gemaakt, dan staat vast dat het echtpaar Abraham Salomonsz. van der Heul en zijn vrouw Katrina van Nederveen de opdrachtgevers zijn geweest. Zij waren per slot van rekening niet alleen de opvoeders, maar ook hoeders van de kinderen uit beide takken van de familie. Dat de buskruitfabriek zou vererven op die twee takken verklaart enerzijds waarom in beide schilderijen het wapenschild van de stichters van de fabriek zo prominent aanwezig is, en anderzijds waarom dat thema twee maal is gebruikt.

VERDERE ARGUMENTEN: EEN VROUWELIJKE DEUGD IN HET VENSTER

Er zijn meer argumenten voor deze hypothese. In het raam wordt het wapenschild van Janetge de Vogel vastgehouden door een vrouwelijke figuur (afb. 7). In 1978 identificeerde Rudiger Klessmann deze vrouwenfiguur als de representatie van Temperantia, de deugd van gematigdheid en zelfbeheersing. Klessmann baseerde zijn identificatie op de vergelijking met een embleem in Gabriel Rollenhagens *Selectorum Emblematum* uit 1613 (afb. 8), waar Temperantia teugels in haar handen heeft. Klessmann argumenteerde daarbij dat de vrouwelijke figuur door die teugels de kijker zou oproepen tot zelfrestrictie. Die interpretatie is door Gregor Weber afgewezen. Hij interpreteerde de gebogen draden in de hand van de vrouw enkel als linten, gebruikt als ornament

7 Het open raam in beide schilderijen van Vermeer.

om het wapenschild te versieren. Maar ook die duiding is betwijfeld.²¹ Al veel eerder, namelijk in 1907, had Cornelis Hofstede de Groot opgemerkt dat de vrouwenfiguur geen teugels of linten in haar hand heeft, maar veeleer slangen.²² Toen ik naging welke deugd met slangen in verband kan worden gebracht, kwam Prudentia in beeld, vooral via een gravure door Jacob Matham naar een tekening van Hendrick Goltzius. Die afbeelding lijkt sterk op de vrouwelijke figuur in Vermeers venster (afb. 9).²³

Nu heeft Prudentia doorgaans twee gezichten (zo ook bij Goltzius), maar in Vermeers schilderijen is het hoofd van de deugd te grof geschilderd om dit detail te kunnen onderscheiden. Niettemin zou deze nieuwe duiding perfect passen in de door ons geschetste context. In een buskruitfabriek is Prudentia – ofwel voorzichtigheid – waarachtig een essentiële deugd! Men kan zich zelfs afvragen of de dood van Janetge de Vogel

8 'Temperantia' uit Gabriel Rollenhagen's *Selectorum Emblematum* (1613). (ALLARD PIERSON, DE COLLECTIES VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM, OTM: O 69-56).

9 'Prudentia', gravure [in gespiegelde positie] door Jacob Matham naar Hendrick Goltzius, ca. 1610. (RIJKSMUSEUM AMSTERDAM, RP-P-OB-27.299).

in 1604 misschien is veroorzaakt door de ontploffing van de buskruitfabriek in datzelfde jaar. In dat geval zou het venster een duidelijke waarschuwing inhouden voor de volgende generatie: 'voorzichtigheid is hier geboden'. Van de gevaren van buskruit was in de jaren zestig, toen de schilderijen zijn gemaakt, iedereen in Delft zich terdege bewust. Immers, in 1654 had een enorme explosie in een andere kruitopslagplaats – de zogenoemde 'Delftse Donderslag' – een groot deel van de stad verwoest.

In deze context is het opmerkelijk dat een halve eeuw later, in de veiling van de indrukwekkende verzameling prenten en tekeningen van Abraham II van der Heul (de kleinzoon van Vermeers veronderstelde opdrachtgever Abraham I van der Heul), verschillende prenten van Hendrick Goltzius te koop werden aangeboden. Zou die verzameling, waaronder 'prachtige prenten' van 'verschillende meesters, zoals Sadeler, Titiaan, Michel Angelo, Raphael, Goltzius en dergelijke' al door Abraham senior zijn aangelegd?²⁴ Het bewijst in elk geval dat dergelijke artistieke uitingen binnen de familie Van Nederveen-van der Heul werden gewaardeerd.

 VRAGEN EN GISSINGEN (1) *Het Glas Wijn* en de *Dame met Twee Heren* zijn onbetwist genreschilderijen. Dit was een destijds zeer populaire stroming in de schilderkunst waarbij huiselijke taferelen gedetailleerd werden weergegeven, vaak voorzien van moralistische en soms ook gecodeerde boodschappen. De Nederlandse kunstschilders uit de zeventiende eeuw hebben enorme aantallen van dit soort doeken geproduceerd, waarbij men zich regelmatig door elkaars werk liet inspireren.²⁵ Kunsthistorici zijn het er over eens dat Vermeer sterk is beïnvloed door Pieter de Hooch, die tussen 1652 en 1660 als kunstschilder in Delft werkzaam was. Volgens Jan Kelch was De Hooch een van de eerste Nederlandse genreschilders die voor zijn personages een 'natuurlijke omgeving' creëerde. Vermeer trad in 1653 bijna gelijktijdig met De Hooch toe tot het Delftse Sint-Lucasgilde. Hij zal De Hooch en zijn werk dus goed hebben gekend. Kelch stelt dan ook dat Vermeers *Het Glas Wijn* en *Dame met Twee Heren* 'niet eerder gedateerd kunnen worden dan na de vroegste meesterwerken van Pieter de Hooch'.²⁶ Ook Liedtke is die mening toegedaan wanneer hij in 2001 schrijft:

'De Hooch en Vermeer moeten elkaar aan het einde van de jaren vijftig hebben geïnspireerd. [...]. Het lijkt erop dat De Hooch voor Vermeer het uitgangspunt was voor de keuze van zijn onderwerp en de compositie welke te vinden zijn in *Het Glas Wijn* en een of twee andere werken.'²⁷

Zelfs het thema van de hofmakerij van een dame met behulp van een glas wijn zou Vermeer aan De Hooch hebben ontleend. Echter, dit hofmakerij-motief met het offeren van een wijnglas is destijds ook vaak door andere schilders uitgebeeld, bijvoorbeeld door Gabriël Metsu (1629-1667), Quiringh van Brekelenkam (ca. 1622-ca. 1669), Gerard ter Borch de jonge (1617-1680), Frans van Mieris de Oude (1635-1681) en mogelijk ook Ludolf de Jongh (1616-1679).²⁸ Omdat het merendeel van hun doeken niet is gedateerd, is het lastig om te bepalen wie nu precies wie heeft geïnspireerd.

In de genreschilderijen zijn soms werkelijk bestaande elementen weergegeven. Zo heeft De Hooch tot twee keer toe een gevelsteen boven de Delftse Hieronymuspoort verwerkt in een genrevoorstelling.²⁹ Van 1655 tot 1660 woonde De Hooch op het terrein achter die poort, in het voormalige klooster van Sint-Hieronymus. Daar bevond zich ook de predikantwoning van dominee Volckert van Oosterwijk (1603-1675). Van hem en enige familieleden maakte De Hooch op die binnenplaats een groepsportret, dat ook als genrestuk kan worden gekenschetst. Dit doek (nu in de Gemäldegalerie der Bildende Künste te Wenen) is vermoedelijk in 1658 geschilderd.³⁰ In zijn vermenging van levensechte elementen en/of personen in een genreschilderij werd De Hooch door anderen nagevolgd. Jan Steen, die in de jaren 1654-1657 te Delft woonde, beeldde bijvoorbeeld de Delftse koopman Adolf Croeser en zijn dochter ook uit in een genrestuk.³¹

Ook Vermeer paste zulke realistische elementen toe in zijn doeken, zoals in ons geval het wapenschild van de familie Van Nederveen. De vraag is nu: heeft Vermeer misschien nog meer levensechte of gepersonaliseerde elementen in deze twee doeken verwerkt? De *Dame met Twee Heren* toont bijvoorbeeld als 'schilderij in een schilderij' een portret van een oudere man met een kanten plooi kraag en dito manchetten, weergegeven in de stijl van de Delftse schilder Michiel van

10 Vermeers 'schilderij in een schilderij' in de *Dame met Twee Heren*. De kleding van de man in dit portret lijkt op die in Van Mierevelts portret van Ewout van der Dussen (1574-1653), 'schepen' van Delft, dat gedateerd is op 1626. (KASTEEL SYPESTEYN, LOOSDRECHT).

Mierevelt (1566-1641) (afb. 10a). Met zo'n 'schilderij in een schilderij' werd in genrevoorstellingen doorgaans het hoofdthema benadrukt, of werd juist een tegenpool uitgebeeld. Dat maakt interpretaties weliswaar lastig, maar soms levert zo'n poging toch verrassende inzichten op. Volgens Liedtke is de voorgestelde in de *Dame met Twee Heren* 'een ingetogen personage, [die] als een ouder, een chaperonne of een geweten in de kamer zweeft'.³² Een vergelijking met andere Van Mierevelt-schilderijen laat zien dat de kleding van de man kan worden gedateerd rond 1625³³ (afb. 10b). Bedenken we dat de grondlegger van de buskruitfabriek, Moijses van Nederveen, in 1624 overleed, dan dringt de vraag zich op of dit 'schilderij in een schilderij' mogelijk zijn portret is. Barbara van Nederveen droeg als enige overlevende uit haar familie nog zijn achternaam. Hoe zou dat mooier benadrukt kunnen worden door Moijses' aanwezigheid in dit doek *Dame met Twee Heren*?

Helaas valt het 'schilderij in een schilderij' in het luxueuze vergulde frame aan de achterwand van *Het Glas Wijn* minder goed te duiden. Om te beginnen is niet goed te zien, wat in die 'raamvertelling' is uitgebeeld. Tijdens een bezoek aan Berlijn in 2014 vond ik het onmogelijk om details te onderscheiden. Het 'schilderij in een schilderij' is vooral heel erg donker. Maar in 1911 zag Plietzsch hier duidelijk een bebost landschap, volgens hem in de stijl van Allart van Everdingen. En inderdaad, op foto's valt onmiskenbaar een arcadisch landschap te onderscheiden, mogelijk zelfs met een eenvoudig hutje.³⁴ Een soortgelijk landschap bracht Vermeer ook aan op de achtergrond van het in 1990 te Boston gestolen (en nog steeds vermiste) doek *Het Concert*. Elise Goodman vermoedt dat Vermeer het landschap in *Het Glas Wijn* bewust zo donker heeft gemaakt. Zij wijst erop dat alle zichtlijnen in dit doek convergeren naar dit donkere landschap. Volgens Goodman heeft Vermeer met deze compositie bewust het contrast willen benadrukken tussen de duisternis van het bos en de licht-

heid van de liefde. In haar betoog ter ondersteuning van deze these refereert zij aan enige oud-Nederlandse liedboeken, die mede zouden onderstrepen dat de vrouw een meesterwerk is van de natuur.³⁵

Zo zijn er meer elementen die overdenking verdienen. Want wat te denken over de personages in de doeken? Zouden het representaties kunnen zijn van de betrokken echtparen? Allicht zijn deze Vermeers niet te vergelijken met formele portretten, maar zoals we hierboven zagen, zijn er rond het midden van de eeuw wel degelijk gepersonaliseerde genreschilderijen gemaakt. In beide doeken is bijvoorbeeld telkens slechts één persoon in vooraanzicht – en dus met eventueel herkenbare gezichtstrekken – afgebeeld. In *Het Glas Wijn* is dat een man en in de *Dame met Twee Heren* een vrouw. Zou het mogelijk zijn dat hiermee is verwezen naar – in het eerste geval – de bruidegom Salomon van der Heul en – in het tweede geval – de bruid Barbara van Nederveen? (afb. 11). De gelaatstreken van de andere voorgestelden (mogelijk dus de bruid Rusge's-Gravesande, respectievelijk de bruidegom Johannes van der Slaert) zijn niet herkenbaar in beeld gebracht.

Lastiger te duiden is echter de mysterieuze derde persoon op de achtergrond in de *Dame met Twee Heren*, te weten een zijwaarts gezeten man, die leunend op zijn rechterarm niet echt deelneemt aan wat er elders in de kamer gebeurt (afb. 12). Tot dusverre is hij geïnterpreteerd als een melan-

cholicus, een chagrijn, een alcoholist, dan wel een afgewezen geliefde.³⁶ De manier waarop hij is afgebeeld is inderdaad weinig opgewekt. Indien dit schilderij – zoals ik veronderstel – een verlovings- of huwelijksgeschenk is, waarom is er dan een personage met zo'n sombere uitstraling in opgenomen? Aanvankelijk dacht ik dat deze man Moses II van Nederveen kon voorstellen, een oudere broer van Barbara. Mogelijk had hij als onwillige chaperonne tijdens de verkering van zijn zus opzettelijk opzij moeten kijken. Zou het geen plagerige manier kunnen zijn om zo'n anekdote in een huwelijksgeschenk te gedenken? Maar helaas, archiefonderzoek wees uit dat Moses junior al in 1649 op negentienjarige leeftijd was overleden.³⁷ Niettemin, hoewel het goed denkbaar is dat dit personage verwijst naar een niet meer te achterhalen persoonlijke anekdote, valt over de manier van weergeven toch iets meer te zeggen. De houding van de man lijkt namelijk sprekend op die van Vermeers' *Slapend meisje* (*A Woman Asleep*). Slapend uitgebeeld worden stond in die dagen synoniem met plichtsverzuim, destijds een van de hoofdzonden. In de *Dame met Twee Heren* lijkt de man te slapen. Hij let in elk geval niet op. In die ledigheid verzuimt hij dus zijn plicht. Of aan die ledigheid ook nog een erotische connotatie moet worden gegeven, zoals Eddy de Jongh heeft beargumenteerd in de bespreking van een vergelijkbare situatie in een schilderij van Nicolaas Maas, laat ik daarbij maar in het midden.³⁸

11 Uitsnede man *Het Glas Wijn* (links) en uitsnede vrouw *Dame met twee heren* (rechts) Zijn dit Salomon van der Heul (22 jaar in 1658) en zijn volle nichtje Barbara van Nederveen? (26 jaar in 1660).

12 De slapende (?) man op de achtergrond van de *Dame met Twee Heren*.

VRAGEN EN GISSINGEN (2) Wanneer *Het Glas Wijn* en de *Dame met Twee Heren* inderdaad geschenken bij de verloving of het huwelijk van twee kleinkinderen van Moijeses van Nederveen waren, dan dringt zich onmiddellijk een volgende vraag op. Want op 30 mei 1660, slechts enkele maanden vóór het huwelijk van Barbara van Nederveen, trouwde haar 29-jarige nicht Anna van der Heul. De bruidegom was Reijer van den Berch, een 40 jaar oude weduwnaar uit Brielle. Anna was de oudere zuster van de eerdergenoemde Salomon, en dus ook een kleinkind van Moijeses van Nederveen. Verdienste zij bij haar huwelijk ook niet een dergelijk schilderij? Ontbreekt hier een doek van Vermeer? Of was het veel kleinere en niet-gesigeneerde schilderij dat nu bekendstaat als *Onderbreking van de Muziek* (afb. 13) bestemd voor Anna van der Heul en haar Brielse bruidegom?³⁹ Dat doek is naar schatting gemaakt in de jaren 1658-1662, een datering die opnieuw goed zou passen bij dit huwelijk. De afgebeelde situatie lijkt op het doek *Dame met Twee Heren*, hoewel het raam nu is gesloten en het centrale wapenschild ontbreekt. Men kan zich trouwens met Blankert afvragen of

13 *Onderbreking van de Muziek / Girl Interrupted in her Music*, olieverf op doek, 39,4 x 44,5 cm, ca. 1658-1662. Tegen de achterwand Van Everdingens *Cupido*, vergelijk afb. 14. (FRICK COLLECTION, NEW YORK).

dit veel kleinere en minder krachtig geschilderde (dan wel verpoetste) doek slechts een voorstudie is voor een nu verdwenen groter origineel. In dat geval zou bij een latere uitwerking het wapen alsnog aangebracht kunnen zijn. Want het ingewikkelde patroon van het glas-in-loodraam in de *Onderbreking van de Muziek* is wel volstrekt identiek aan dat in de twee andere schilderijen.⁴⁰ Ook de stoelen in dit doek zijn dezelfde als in *Het Glas Wijn*, en ook het in beide schilderijen afgebeelde snaarinstrument (een citer) is vergelijkbaar. Dit suggereert toch dat de *Onderbreking van de Muziek* in hetzelfde huis is gesitueerd als de twee andere doeken. Het thema van muziek maken met een snaarinstrument past trouwens goed bij de afgebeelde hofmakerij. Zo schreef de dichter Jacob Westerbaen in 1672: 'Leert op de Luyt, leert op de Clavecijmbel speelen / De Snaeren hebben macht om yemants hert te steelen.'⁴¹

Op de achtergrond van dit doek was blijkens de eerst bekende beschrijving uit 1810 een aan de muur opgehangen viool te zien, maar bij latere restauraties is daar als 'schilderij in een schilderij' een naakte cupido tevoorschijn gekomen.

Deze voorstelling, naar een nu verloren gegaan doek van Cesaer van Everdingen (ca. 1616-1678) heeft Vermeer vaker toegepast, bijvoorbeeld in zijn *Staande Virginaalspeelster* (*A Lady Standing at a Virginal*) (afb. 14). Eddy de Jongh heeft aangetoond dat deze voorstelling is gebaseerd op een gravure in Otto van Veens *Amorum Emblemata* (Antwerpen 1608), waarin gerefereerd wordt aan trouwe liefde voor een enkele partner.⁴² Ook dat past weer goed bij de gedachte dat het ook in dit geval kan gaan om een verlovings- of huwelijksge-schenk. Trouwens, conform de situatie bij *Het Glas Wijn* en de *Dame met Twee Heren* lijkt ook hier de ‘warme kant’ van het bruidspaar herkenbaar te zijn weergegeven. Dus ook hier lijkt de vraag gewettigd of het de bruid Anna van der Heul is die de beschouwer aankijkt, terwijl haar toekomstige man zijn blik naar beneden richt.

Hoe dan ook, de veronderstelde opdrachtgever voor de hier besproken schilderijen, Abraham Salomonsz. van der Heul, stierf in 1666. Twee jaar later overleed ook zijn vrouw, Katrina van Nederveen. Dit gegeven kan in elk geval verklaren waarom er voor de andere kinderen uit het gezin geen schilderijen met vergelijkbare voorstelling zijn overgeleverd. Zij zijn immers allen pas getrouwd na het overlijden van hun ouders (zie de appendix).

 PROVENANCES Wanneer de hier besproken schilderijen hebben gefungeerd ter markering van de bovengenoemde huwelijken, valt dan te reconstrueren hoe deze doeken uit het oorspronkelijke familiebezit in andere handen zijn geraakt? Wat zou een plausibele route kunnen zijn?⁴³

De Berlijnse Vermeer wordt voor het eerst vermeld in juli 1736, als deel van de failliete boedel van de Delftse brouwer en verzamelaar Jan van Loon (1693-1761), die het jaar tevoren in grote financiële moeilijkheden was gekomen. Daardoor was hij gedwongen al zijn bezittingen te verkopen. Het betrof een gigantisch faillissement, waarover heel Delft moet hebben gesproken. Niet alleen kwam begin juni 1736 Van Loons ‘van ouds vermaarde’ brouwerij De Verkeerde Wereld onder de hamer, maar ook zijn ernaast aan de Gasthuislaan gelegen fraaie woonhuis, plus vier andere huizen en een in 1734 nog nieuw gebouwde boerderij te Zevenhuizen. Een paar dagen

later werd zijn gehele inboedel verkocht, met ondermeer ‘curieus Japans en Chinees porcelein’, juwelen, ‘fraey modern tafel- en zilverwerk’, maar ook alles ‘hetgeen verder tot een ordentelyke en welgereguleerde huushouding behoord’. Van Loons collectie van 49 schilderijen (met stukken van Gerard Dou, Pieter de Hooch, Gabriël Metsu, Paulus Potter, Herman Saftleven, Jan Steen en anderen) betrof dus slechts een klein deel van wat moest worden verkocht. Voor Vermeers *Het Glas Wijn* – in de veilingcatalogus beschreven als een ‘zittend drinkend vrouwtje met een staande mans-persoon’ – moest een ons onbekende koper 52 gulden neertellen.⁴⁴ Dit was niet bijster veel, want 21 andere doeken vergden een hoger bedrag. Het hoogste bod – 340 gulden – werd uitgebracht op een doek voorstellende het Capitool te Rome van de hand van de Italiaanse schilder Michelangelo Cerquozzi. Tot overmaat van ramp overleed Van Loons vrouw – Catharina Hoogh(t) wout uit Alkmaar – op 14 juni 1736, midden in de reeks executieveilingen, hetgeen een suïcide doet vermoeden. Van Loon, die na dit alles naar Utrecht verhuisde, zou tot aan zijn dood door schulden worden achtervolgd. Hij overleed in mei 1761, ten huize van een kanunnik van de aartsbisschoppelijke kerk bij wie inwoonde en die daarna zorg droeg voor de afwikkeling van Van Loons schamele inboedel.⁴⁵

De Brunswijkse ‘Von der Mair’ wordt voor het eerst vermeld omstreeks 1710, in een beschrijving van de *Kunstkammer* van hertog Anton Ulrich von Braunschweig-Wolfenbüttel. In deze beschrijving draagt dit doek de naam *Eine lustige Gesellschaft*.⁴⁶ In 1975 ontdekte Blankert dat een Vermeer met nagenoeg dezelfde bewoordingen werd aangeboden in de schilderijveiling van de Delftse drukker en boekbinder Jacob Abrahamsz. Dissius (1653 - 1695) uit 1696: ‘Een vrolijk gezelschap in een kamer, kragtig en goet.’⁴⁷ Deze gelijkenis suggereert dat hertog Anton Ulrich opdracht gaf tot de aankoop van dit schilderij op de veiling Dissius (waar maar liefst 21 schilderijen van Vermeer werden aangeboden: de helft van het nu bekende oeuvre van Vermeer!). De Brunswijkse hertog was in deze jaren bijzonder actief in het verzamelen van schilderijen. Zijn in 1694 voltooide slot Salzdahlum was speciaal ontworpen om zijn collecties te huisvesten. Daarvan moest toen overigens nog een groot deel worden verworven. Het was zoals Koenraad Jonckheere het formuleerde:

14 Van Everdingens *Cupido*, met omhoog geheven arm met kaart, zoals afgebeeld in Vermeers *Staaende Virginaal-speelster*, ca. 1670-1674. (NATIONAL GALLERY, LONDEN).

‘Enorme lege muuroppervlakken moesten worden versierd. Een groot deel van de schilderijen van Anton Ulrich – meer dan 140 meesterwerken – was van Nederlandse afkomst, dat wil zeggen bijna een kwart van de hele collectie. De meeste schilderijen moeten in Nederland zijn gekocht en van daar naar Salzdahlum zijn verzonden.’⁴⁸

Het was Elisabeth Neurdenburg, die in 1942 voor het eerst de relatie legde tussen de Dissiusveiling van 1696 en een vroegere inventaris in het Delftse archief met twintig schilderijen van Vermeer uit 1683.⁴⁹ Deze inventaris betrof de nalatenschap van wijlen Magdalena van Ruijven, de echtgenote van Jacob Dissius.⁵⁰ Zoals Montias in 1987 overtuigend aantoonde was de schilderijenverzameling bijeengebracht door haar vader, Pieter Claesz. van Ruijven (1624-1674). Volgens Montias was hij Vermeers echte mecenas. Het lijkt Van Ruijven te zijn geweest, die vanaf het midden van de jaren 1650 het merendeel van Vermeers schilderijen heeft gekocht. Echter, waar de Dissiusveiling van 1696 21 schilderijen van Vermeer telde, bevatte de inventaris van 1683 er slechts 20. Kortom, tussen 1683 en 1696 is er dus een schilderij van Vermeer aan de Dissius/Van Ruijvenverzameling toegevoegd. Het is mijn hypothese dat dit het schilderij *Dame met Twee Heren* betrof, zoals ik hieronder zal beargumenteren.

DE PROVENANCE VAN DE BRUNSWIJKSE VERMEER NADER

BEZIEN Wanneer de *Dame met Twee Heren* inderdaad in 1660 voor het huwelijk van Barbara van Nederveen is besteld, hoe kwam het dan in 1696 op de Dissiusveiling terecht? Helaas is er maar heel weinig bekend over het leven van Barbara. In 1652 en 1654, kort na de dood van haar ouders, maakte ze een testament. De eerste keer nadat ze de erfenis van haar vader geaccepteerd had, en de tweede keer omdat ze het laatste kind van de Nederveen-tak was. Toen stelde ze als haar erfgenamen aan haar directe neven en nichten Van der Heul, en de kinderen van een tante in Brielle.⁵¹ In juni 1660, kort voor haar huwelijk, verkocht ze een deel van haar vaders nalatenschap (te weten het land waarop de ‘kruitmolen’ stond) aan haar oom en neef, respectievelijk Abraham van der

Heul en diens zoon Salomon.⁵² Na haar huwelijk met dominee Johannes van der Slaert verliet ze Delft om in Katwijk predikantsvrouw te worden. In die tijd was zij getuige bij twee dopen in het naburige Leiden.⁵³ In 1671 nam haar echtgenoot een beroep aan naar de stad Hulst in Zeeuws-Vlaanderen. Daar overleed Barbara in 1679, waarbij ze één dochter naliet, Catherina van der Slaert, die toen nog maar achttien jaar oud was. Als mijn hypothese over het schilderij van Vermeer klopt, dan heeft Catherina van der Slaert het schilderij geërfd, waarschijnlijk al na de dood van haar moeder, maar zeker na het overlijden van haar vader in 1692.⁵⁴ In 1687, op 26-jarige leeftijd, huwde Catherina van der Slaert met David Bake, een plaatselijke notaris, die twee jaar later stierf, toen ze zwanger was van haar tweede kind. Het zou negen jaar duren voordat ze hertrouwde.⁵⁵ Een zoon uit dit tweede huwelijk herinnert zich dat zijn moeder in deze moeilijke jaren verplicht ‘zich nergens door [liet] verhinderen, om tijdelijk brood, met eer, te zoeken voor uw kinderen’.⁵⁶ Dat geeft aan dat Catherina het als weduwe in die jaren (tussen 1689 en 1696) niet breed had. De verkoop van een schilderij mag worden gezien als een eervolle daad om geld te verwerven. Deze periode past ook goed bij de tijdspanne tussen 1683 en 1696, waarin Jacob Dissius uit Delft een nieuwe Vermeer wist te verwerven. Een transport van de *Dame met Twee Heren* van Hulst terug naar Delft kan gemakkelijk zijn uitgevoerd. Uit de gedichten van Catharina’s zoon leren we dat zijn moeder altijd nauw contact heeft onderhouden met haar Delftse familieleden.⁵⁷

DE PROVENANCE VAN DE BERLIJNSE VERMEER NADER BEZIEN

Salomon van der Heul, de veronderstelde eerste eigenaar van de Berlijnse Vermeer, volgde zijn vader en oom op als buskruitproducent. Salomon wist het familiebedrijf uit te breiden. Omstreeks 1670 kreeg hij zelfs het exclusieve recht om alle buskruit voor de Staten van Holland, de Rotterdamse admiraliteit en de Delftse kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in bewaring te nemen.⁵⁸ Lucratieve contracten hield Salomon zijn leven lang, waardoor hij uiteindelijk zeer rijk was. Toen zijn echtgenote, Rusge ’s-Gravesande, in 1692 overleed, werd haar begrafenis een grootse vertoning. Rusge werd ’s nachts (op het duurste uur) begraven, met zestien dragers met fak-

15 *Het Glas Wijn*, zoals in 1901 binnengekomen bij de Berlijnse Gemäldegalerie. Het openstaande raam met het wapenschild was overgeschilderd door een uitzicht door een open raam, geflankeerd door een gordijn. (FOTO UIT PLIETZSCH, 'RANDBEMERKUNGEN', 1951).

kels, gevolgd door vele luxe koetsen. Salomon bleef tot hoge leeftijd in goede vorm. Het is veelzeggend dat hij kort voor zijn dood in 1722 nog een nieuwe koets bestelde. Tot op het laatst woonde Salomon in het herenhuis bij de buskruitfabriek, hoewel hij vanaf 1698 ook twee indrukwekkende huizen aan de Oude Delft bezat.⁵⁹

Na het overlijden van Salomon in 1722 werd zijn nalatenschap verdeeld onder zijn vier nog levende kinderen en één kleinkind.⁶⁰ Een inventaris of ander document dat deze verdeling documenteert is niet overgeleverd. Het is alleen bekend dat in 1723, toen dochter Catharina de buskruitfabriek verkocht, ze uit het familiehuis 'twee schilderijen voor de schoorsteen' meenam, 'sijnde familie stukken'.⁶¹ Een van deze doeken was waarschijnlijk een nu vermist schilderij van Salomons kinderen door Johannes Verkolje, dat daar door Arnold Houbraken is gezien. Het andere doek zou het schilderij van Vermeer kunnen zijn, maar helaas ontbreken verdere details. Houbraken vermeldt weliswaar nog een schilderij bij Van der Heul, voorstellende een alchemist (waarlijk een passend thema voor een buskruitfabriek), maar dit doek – gemaakt

door de Delftse schilder Adriaan van Linschoten – was geen familiestuk, want het kwam uit de in 1645 verkochte collectie van de houthandelaar Harman Pietersz. van Ruyven (ca. 1587-1645).⁶² Hoe dan ook, in de tijd tussen de dood van Salomon in 1722 en de eerste waarneming van het schilderij in 1736 in de veiling Van Loon, zijn alle kinderen van Salomon overleden, voor zover bekend, zonder inventaris van hun diverse nalatenschappen.⁶³

Een interessante aanwijzing wordt gegeven in het testament van Salomons ongehuwde zoon Adriaen (†1730), die in 1728 zijn verzameling gouden munten en medailles naliet aan zijn zuster Anna (die later dat jaar zou komen te overlijden).⁶⁴ Deze numismatische interesse impliceert dat Adriaen van der Heul bekend moet zijn geweest met de Delftse numismaticus Gerard van Loon (1683-1758), de oudere broer van Jan van Loon: uitgerekend degene die dit doek van Vermeer ergens vóór 1736 heeft weten te verwerven!

Gerard van Loon is vooral bekend om zijn rijk geïllustreerde vierdelige folioboek *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*, het naslagwerk voor Nederlandse pennin-

gen. Van Loon bezocht elke munt- en medailleverzamelaar in de Republiek, dus vast en zeker ook zijn stadsgenoot Adriaen van der Heul. Deze komt inderdaad ook voor op de lijst van intekenaren op Van Loons *Opus Magnum*.⁶⁵ Gerard van Loon staat ook bekend als een van de executeurs van de nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723), die op zijn beurt de uitvoerder was van de nalatenschap van Johannes Vermeer.⁶⁶ Die verwevenheid gaat nog verder: Van Leeuwenhoeks predikant, ds. Petrus Gribius, de man die de Royal Society in Londen informeerde over Van Leeuwenhoeks dood en die nauw met Gerard van Loon samenwerkte bij Van Leeuwenhoeks begrafenis, was de weduwnaar van Diewertge (Debora) van der Heul (1659-1702), de oudste dochter van Salomon van der Heul en Rusge 's-Gravesande. Hun dochter Maria Gribius was een van de erfgenamen van Salomon. Het is dus niet zo moeilijk om voor te stellen hoe brouwer Jan van Loon in contact kan zijn gekomen met de familie Van der Heul. Hoe dan ook, op enig moment is Jan van Loon erin geslaagd om *Het Glas Wijn* te verwerven. Maar alleen ten koste van een aanvullende prijs die niet in geld kon worden uitgedrukt. Als voorwaarde voor de overdracht aan Van Loon moeten de erven Van der Heul hebben bepaald dat het schilderij geanonimiseerd moest worden, namelijk door het voor iedereen in Delft herkenbare wapen te verbergen onder een nieuwe laag verf. Want in 1901, toen het Berlijnse museum het schilderij kocht, was het openstaande raam met het wapenschild weggeschilderd door een uitzicht door een open raam, geflankeerd door een gordijn⁶⁷ (afb. 15). Zonder herkenbaar wapenschild was Vermeers doek immers een doorsnee genrestuk: 'een zittend drinkend vrouwtje, met een staande mans-persoon', zoals beschreven in de Van Loon-veiling van 1736.

In het licht van de overschildering van *Het Glas Wijn* is het interessant dat Blankert heeft opgemerkt dat in de vroegste beschrijving van de *Dame met Twee Heren* de man aan het eind van de tafel niet wordt vermeld.⁶⁸ Alsof hij was verdwenen. Volgens Blankert suggereert deze beschrijving dat ook dit doek deels was overgeschilderd. Was het wapenschild verborgen onder nieuwe verf? Zeker is alleen dat in geen van de achttiende-eeuwse beschrijvingen van de Brunswijkse Vermeer een wapenschild wordt genoemd. In 1776 wordt alleen gezegd dat 'de kamer een geschilderd raam heeft'.⁶⁹ In een tijd waarin de heraldiek nog steeds als belangrijk werd gezien, is dit stilzwij-

gen toch opmerkelijk. In 1989 werden tijdens een restauratie van *Dame met Twee Heren* inderdaad overblijfselen gevonden van 'oude en ontsierende overschilderingen', die vervolgens werden verwijderd.⁷⁰ Hoe het ook zij, volgens een beschrijving uit 1836 was de zittende man aan de tafel toen (opnieuw?) zichtbaar.⁷¹ Maar hoewel het wapenschild ook toen niet werd genoemd, blijkt uit een in 1864 gemaakte reproductie dat het doek er toen net zo uitzag als vandaag⁷² (afb. 16). Dus uiteindelijk valt niet met zekerheid te zeggen of het wapenschild was overgeschilderd, of niet.

 CONCLUSIES In dit artikel presenteer ik een nieuwe theorie over de oorsprong van twee schilderijen van Vermeer, namelijk dat zowel *Het Glas Wijn* als de *Dame met Twee Heren* gemaakt zijn als verloofs- of huwelijksgeschenk voor de twee kleinkinderen en uiteindelijke erfgenamen van Moijzes van Nederveen en Janetge de Vogel. Hoewel geen enkel archiefdocument expliciet kan bevestigen dat deze hypothese juist is, wordt deze theorie nergens tegengesproken door de gevonden historische feiten. De datering van beide schilderijen past en de herkomst bevat geen conflicterende elementen. Ook kan een aantal elemen-

16 *Dame met Twee Heren / Das Mädchen mit dem Weinglas*, zoals gereproduceerd in litho van William Unger gemaakt in 1868. (SEEMANN, DIE GALERIE ZU BRAUNSCHWEIG IN IHREN MEISTERWERKEN, 1870).

ten in de schilderijen hiermee bevredigend worden verklaard, zoals allereerst de dubbele aanwezigheid van het familie-wapen in de qua uitbeelding toch al verwante *Het Glas Wijn* en de *Dame met Twee Heren*.⁷³ Verder heeft ook de vrouwelijke deugd die het wapenschild vasthoudt nu een duiding – namelijk de deugd Prudentia – die prachtig overeenkomt met de achtergrond van de veronderstelde opdrachtgever. Wat zou meer relevant zijn voor de erfgenamen van een buskruit-fabriek dan een waarschuwing voor de gevaren van een verwoestende explosie? De bekendheid in Delft van het geslacht Van Nederveen geeft verder een bevredigende verklaring voor het overschilderen van het wapenschild in *Het Glas Wijn*, en misschien zelfs in de *Dame met Twee Heren*.

Tot slot, het gegeven dat de keramische vloertegels in de twee schilderijen identiek zijn, maar nadrukkelijk verschillen van de vloertegels in alle andere bekende doeken van Vermeer, kan worden verklaard wanneer we ervan uitgaan dat de schilderijen zijn opgezet in het herenhuis bij de buskruit-fabriek van de families Van Nederveen en Van der Heul (zie afb. 5). Dit huis bezat aan de voorzijde twee kamers met twee ramen, zoals in beide schilderijen. Als het ergens in Delft logisch was dat er een raam was met een wapenschild zoals afgebeeld in deze twee doeken, dan was het wel daar: in dat herenhuis! Het identieke rooster van het glas-in-loodraam in het qua thema verwante schilderij *Onderbreking van de Muziek*, lijkt verder te wijzen op een schilderij dat eveneens is gesitueerd in dit herenhuis. In een kleinere ruimte met minder status zou het zelfs logisch zijn dat het wapenschild in het venster ontbrak.

Mocht Steadman gelijk hebben dat het formaat van Vermeers schilderijen gerelateerd is aan de grootte van het geprojecteerde beeld van een camera obscura, dan zou zo'n kleinere kamer ook de kleinere omvang van dit doek verklaren. Immers, volgens die redenering wijst de nagenoeg identieke maatvoering van *Het Glas Wijn* en de *Dame met Twee Heren* ook op een situering in eenzelfde ruimte. We verschillen daarom van mening met Steadman, die ervan uitgaat dat Vermeer al zijn schilderijen opzette in diens atelier.⁷⁴ Want mocht Vermeer überhaupt een camera obscura als hulpmiddel voor zijn schilderijen hebben gebruikt, dan was die vast en zeker net zo verplaatsbaar als die welke in 1653 te Delft is gemaakt door de in Breda opgeleide militaire ingenieur Johan van der Wyck.⁷⁵

Wat zijn de consequenties van deze nieuwe theorie? Ten eerste ziet het er naar uit dat Vermeer werkelijk bestaande objecten (en mogelijk zelfs mensen) heeft afgebeeld, in schilderijen die tot nu toe als pure genrestukken zijn gezien. Ten tweede impliceert deze theorie dat men voorzichtig moet zijn met een duidelijke toewijzing van 'verborgen betekenissen' en interpretaties, zoals die van Klessmann, die vermoedde dat in deze twee schilderijen het begrip 'gematigdheid' werd afgebeeld, zowel met betrekking tot de 'verleiding om drank', als tot seksuele verleiding. Op een vergelijkbare manier zijn er meer interpretaties aan deze schilderijen toegeschreven, die kennelijk met grotere twijfel moeten worden behandeld dan tot nu toe is gedaan.⁷⁶

APPENDIX:

Beknopte genealogie van de families Van Nederveen / Van der Heul

Personen die wellicht gerepresenteerd worden in de hier besproken schilderijen van Vermeer zijn onderstreept en in klein kapitaal weergegeven. Veronderstelde erfgenamen van de schilderijen staan in vet en cursief. Kinderen die overleden voor het bereiken van de volwassenheid zijn tussen rechte haken geplaatst [...].

I.

MOYSES JANSZ. VAN NEDERVEEN (Brielle (?) 1566-Delft 16-11-1624), producent van buskruit, overleden: hoek Oude Delft/Pepersteeg, 'bij de Haverbrug'.

Gehuwd met:

- a. Delft, 1589: **JANETGE JACOBSDR. DE VOGEL** (?- Delft 30-7-1604, 'aende Oude Delft'), graf Oude Kerk nrs. 295 (-1624) en 355.
- b. Delft, 13-11-1605: Barbara Adriaensdr. Keye (†Delft 1631), uit Breda. Regentes van het 'Meisjeshuis' (1616). Zij hertrouwt: Delft, 1628 met de weduwnaar Pieter Claesz. Schilperoort (†1636), 'lakenbereider'.

Kinderen uit het eerste huwelijk:

1. Apolonia Mosis van Nederveen (Delft 1590-na 1630), gehuwd Delft, 1612 met Pieter Pouwelsz. Steur (†voor 1628), uit Brielle. Kinderen: Paulus en Janneken.
2. [Leonora van Nederveen (Delft 1593-Delft 1598, 'Oude Delft')].
3. [Kind (†Delft 1596, 'buiten de Watersloot')].
4. Jacob Mozisz. van Nederveen (Delft 1596-Delft 1624), ongehuwd.
5. **Katrina van Nederveen** (*Delft 1599) **volgt II-1**.
6. Helena van Nederveen (Delft 1602-1667), gehuwd Delft, 1621 met Reynier Claesz. van Berckel (1591-1655), uit Delft, predikant te Schiedam.
7. Johannes van Nederveen (*Delft 1604) **volgt II-2**.
8. [Leonora van Nederveen (Delft 1604-Delft 1605)], tweelingzus van nr. 7.

II-1.

KATRINA VAN NEDERVEEN (Delft 1599-1668).

Gehuwd Delft, 1627:

ABRAHAM [SALOMONSZ.] VAN DER HEUL (ca. 1600-Delft 1666, 'buiten de Watersloot'), producent van buskruit.

Kinderen:

1. Jannetgen/Johanna van der Heul (Delft 1627-Den Haag 1686).
Gehuwd met:
 - a. Delft, 1669 met Jan Kotjens, kiesheer van Zwolle, weduwnaar.
 - b. Zwolle, 1674 met Joan Hendrik Crul (Zwolle ca. 1627-Den Haag 1693), burgemeester van Zwolle (1657-1693) en geëmigreerde der Staten-Generaal (1675-1693).

2. **ANNA/ANNETGEN VAN DER HEUL** (Delft 1630- Delft 1688, 'op de Buitewatersloot op de Kruijtmole').

Gehuwd met:

- a. Delft, 30-5-1660: **REIJER VAN DEN BERCH** (ca. 1620- Brielle 1669), weduwnaar van Sara van Dijck (gehuwd 1644), vroedschap van Brielle.
- b. Brielle, 19-11-1675: Cornelis Tael (ca. 1619-1705), burgemeester (1679) van Brielle.

3. **SALOMON VAN DER HEUL** (*Delft 1636) **volgt III-1**

4. Moijsses van der Heul (Rotterdam 17-6-1639-voor 1706), gehuwd met Johanna Kerdiff [= Cardiff], geëmigreerd naar Engeland, waar vijf kinderen.

II-2 **JOHANNES VAN NEDERVEEN** (Delft 1604-Delft 1653, hoek Oude Delft/Pepersteeg), producent van buskruit, 'woonachtich tot Delft in 't Goudelaken' (1635).

Gehuwd ca. 1627 met **JACOBMIJNTGE SALOMONS VAN DER HEUL** (†1651, 'op de kruitmole').

Kinderen:

1. [Moijsses van Nederveen (Delft 1628-Delft 1630)].
2. Annitge van Nederveen (Delft 1629-Delft 1651, 'buiten de Waterslootsepoort op de Kruijt Molen').
3. Moijsses III van Nederveen (Delft 1630-Delft 1649, 'op de Kruijtmolen'), notarisclerk in 1645-1646.
4. **BARBARA VAN NEDERVEEN** (Delft 1633-Hulst, 1679). **volgt III-2**.
5. [Salomon van Nederveen (Delft 1637-Delft 1637)].

III-1.

SALOMON VAN DER HEUL (Delft 1636-Delft 1722), producent van buskruit.

Gehuwd Delft 12-12-1658 met:

RUSGE 'S GRAVESANDE (Delft 1635-Delft 1692), dochter van Doe Arentsz. Gravesande en Dijwertgen Ariens.

Kinderen:

1. Diewertge / Debora van der Heul (Delft 1659-Delft 1702), gehuwd Delft, Petrus Gribius (1651-Delft 1739), predikant te Delft gedurende 54 (!) jaar.

Eén dochter: Maria Gribius (1686-1751).

2. Abraham Salomonsz. van der Heul (Delft 1661- Delft 1712), 'Veerti-graad' van Delft, ongehuwd.

3. **Adriaan van der Heul** (Delft 1663-Delft 1730, 'op de Koornmarkt'), ongehuwd.

4. **Catharina van der Heul** (Delft 1665-Delft 1723, 'Achterom'), gehuwd 1683 met Willem Maartense Staal (†1713), gescheiden 1701.

Vijf kinderen: Johanna (*1684), *Salomon* (*1686), *Maarten* (*1687), *Russina* (*1689), *Abraham* (*1693).

5. **Johanna van der Heul** (Delft 1668-Delft 1736, 'op de Oude Delft'), 'Plaatelbakster' (in de Grieksche A in het 'Achterom'), vanaf 1703 wonend aan de Oude Delft, na de dood van haar man eigenaar van de Grieksche A.

Gehuwd Delft, 1698 met Pieter Cocx (Delft 1664-Delft 1703), 'Plaatelbakker', eigenaar van de pottenbakkerij de Grieksche A, *geen kinderen*.

6. **Anna van der Heul** (Delft 1675-Delft 1728), [overleden 'ten huijse

van de Heer Adriaen van der Heul op de Koornmarkt'], gehuwd Delft, 1705 met Bonifacius Pous uit Zierikzee (†1726), 'rentmeester-generaal van de graafelijkheids domeinen beooster Schelde', *geen kinderen*.

III-2.

BARBARA VAN NEDERVEEN (Delft 15-11-1633-Hulst 1679), eigenaar (1659-1680) van graf nr. 295 in de 'Oude Kerk'.

Gehuwd 10-11-1660 ['wonende op de Koornmarkt'] met:

JOHANNES VAN DER SLAERT (Leiden 1626-Hulst 1692), weduwnaar, predikant in Katwijk aan den Rijn (1657-1671) en Hulst (1671-1692). Hertrouwd te Vianen, 1680 met Constantia Streso (Den Haag-Hulst 1690).

Kind uit het eerste huwelijk (na verscheidene jong overledenen):

1. **Catharina van der Slaert** (Katwijk 1661-Hulst 1730).

Gehuwd met:

a. St. Jansteen, 1687: David Bake, notaris te Hulst (†Hulst 1689).

b. Kieldrecht, 1696: Johannes Moorman (†Hulst 1710), weduwnaar van Suzanna Pedecoeur, 'schepen' van Hulst.

Kinderen:

Adriaan Bake (1688-1753) en David Johan Bake (1689-1738); Johannes Moorman jr. (1696-1743), Lieve Moorman (*1698), Barbara Cornelia Moorman (*1701) en Salomon Moorman (*1703).

NOTEN

- 1 Vgl. Jonathan Janson's <http://www.essentialvermeer.com>. Voor een mogelijk gebruik van een camera obscura zie vooral Philip Steadman, *Vermeer's Camera* (Oxford 2001); idem, 'Vermeer's Camera: afterthoughts, and a reply to critics' (on-line: <http://www.vermeerscamera.co.uk>, geraadpleegd februari 2014); Tim Jenison, *Tim's Vermeer* (2013) en Jane Jelley, *Traces of Vermeer* (Oxford 2017).
- 2 Huib Zuidervaart & Marlise Rijks, "Most Rare Workmen": Optical Practitioners in

Early Seventeenth-Century Delft', in: *British Journal for the History of Science* 48 (2015) 1, 53-85.

- 3 De productiedatum van *Het Glas Wijn* is achtereenvolgens geschat door Blankert op 1660-1661; door Wheelock op ca. 1660-1661 en door Liedtke op ca. 1658-1659. Voor een *Dame met Twee Heren* is dit respectievelijk 1662; ca. 1659-1660 en ca. 1659-1660. Zie: A. Blankert, R. Ruurs & W.L. van de Watering, *Johannes Vermeer van Delft, 1632-1675* (Utrecht 1975; Amsterdam 1987²); A.K. Wheelock (ed.),

Johannes Vermeer (Den Haag 1995) en W. Liedtke, *Vermeer. The Complete Paintings* (Antwerpen 2008).

- 4 Steadman, *Vermeer's Camera* (n. 1), 64-65, 115.
- 5 E. Neurdenburg, 'Johannes Vermeer. Eenige opmerkingen naar aanleiding van de nieuwste studies over den Delftschen schilder', in: *Oud Holland* (1942) 65-73, m.n. 69. Het manswapen was eerder geïdentificeerd door Cornelis Hofstede de Groot. Zie: Ph.L. Hale, *Jan Vermeer of Delft* (Norwood 1937) 191. Deze combina-

- tie van familienamen is slechts eenmaal voorgekomen. Zie: F.B.M. Nederveen & C.J. Nederveen, *De genealogieën van Nederveen* (Geertruidenberg 2006) 10-13.
- 6 E.A. Beresteyn, *Grafmonumenten en grafzerken in de Oude Kerk te Delft* (Assen 1938), nr. 355; 'Het geslacht De Vogel', *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 1:102 (1884) 1-2.
 - 7 J.M. Montias, *Vermeer and His Milieu. A Web of Social History* (Princeton 1989) 190; idem, 'Recent Archival Research on Vermeer', in: I. Gaskell & M. Jonker (eds.), *Vermeer studies* (New Haven/London 1998) 93-109, m.n. 98.
 - 8 Website 'Historisch GIS Delft': huis 034D570 (geraadpleegd februari 2014). Aanvullende informatie is verkregen via de Delftse DTB-registers.
 - 9 Liedtke, *Vermeer* (n. 3), 81.
 - 10 C. Pama, *Rietstaps handboek der heraldiek* (Leiden 1987) 26.
 - 11 N. Büttner, *Vermeer* (München 2010) 70.
 - 12 Montias, *Vermeer and His Milieu* (n. 7) 190.
 - 13 Dit verband was al wel opgemerkt door Petra Beydals, oud archivaris van Delft in de *Delftsche Courant*, 2 april 1942.
 - 14 W.A. Feitsma, 'Delft, de wapenkamer van Holland', in: H.L. Houtzager [et al], *Kruit en Krijg: Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium* (Amsterdam 1988) 147-163.
 - 15 Stadsarchief Delft (hierna: SAD), 1.1, inv.nr. 404: 'Register poorterinschrijvingen', 1-6-1593; *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 14:2 (1901) 76; Stadsarchief Brielle, inv.nrs. 3368 en 4229. Helaas is het *Album Studiosorum* van de Universiteit te Franeker voor de jaren rond 1600 incompleet. Zie voor de (al)chemie aan deze universiteit: A. Dijkstra, *Between Academics and Idiots. A Cultural History of Mathematics in the Dutch Province of Friesland (1600-1700)* (Enschede 2013) 151.
 - 16 Nationaal Archief Den Haag (hierna: NA), FA Van Beresteyn, inv.nrs. 1759 en 1760. Het verband tussen de Mosjesbrug en zijn stichter was lange tijd vergeten. Zie: P.C. Visser, *Delftse bruggen* (Delft z.j.) 27.
 - 17 M.A.G. de Jong, *Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005) 283-288; Feitsma, 'Wapenkamer' (n. 14), 161.
 - 18 NA, FA Van Beresteyn, inv.nrs. 1733-1763.
 - 19 Van der Slaert was predikant te Katwijk sinds 1657. Zijn eerste echtgenote Catharina Heynderikx Potbroeck overleed daar omstreeks 1659. Zie: *De Navorscher* 32 (1882) 490-491.
 - 20 Stadsarchief Haarlem, ONA, inv.nr. 164 (Notaris Jacob van Bosvelt), fol. 172. Transcriptie in *37e Nieuwsbrief van de Stichting van Nederveen* (2001) 4-5.
 - 21 R. Klessmann, *Die Sprache der Bilder. Realitat und Bedeutung in der Niederländischen Malerei des 17. Jahrhunderts* (Braunschweig 1978) 166-167. Voor commentaar, zie: G.J.M. Weber, 'Vermeer's use of the Picture-within-a-Picture: a New Approach', in: Gaskell & Jonker, *Vermeer studies* (n. 7), 295-307 en Linda Freeman Bauer, 'Allegory of Temperance', *Notes in the History of Art* 11:2 (1992) 35-39.
 - 22 C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten Holländischen Maler des XVII. Jahrhunderts*, vol. 1 (Esslingen/Paris 1907) 603-604.
 - 23 Voor een aan Goltzius toegeschreven tekening van *Prudentia* in dezelfde kijkrichting als de deugd bij Vermeer, zie: <https://rkd.nl/explore/images/28742> (geraadpleegd februari 2014). Vgl. ook: E.K.J. Reznicek, 'Drawings by Hendrick Goltzius. [...] Supplement to the 1961 "catalogue raisonné"', in: *Master Drawings* 31:3 (1993) 215-278, m.n. K 96a (fig. 24).
 - 24 *Catalogus [...] Librorum, [et] Curiosissimarum Rarissimarumque Iconum [...]* Abrahamus van der Heul (Delft: A. Beman, 9 October 1713) 26 (nrs. 267 & 268), 28 (nrs. 283, 287 & 289). Aankondiging veiling: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 12-9-1713.
 - 25 Vgl. W. Franits, *Dutch Seventeenth-Century Genre Painting* (New Haven/London 2002); A.E. Waiboer, A.K. Wheelock jr. & B. Ducos (eds), *Vermeer and the Masters of Genre Painting* (New Haven/London 2017).
 - 26 Zie J. Kelch's beschrijving van 'The Glass of Wine' in: P.C. Sutton & Chr. Brown, *Masters of seventeenth-century Dutch genre painting* (Philadelphia 1984) 339.
 - 27 W.A. Liedtke, *Vermeer and the Delft School* (New York 2001) 144.
 - 28 Zie: http://www.essentialvermeer.com/related_vermeer_paintings/glass.html en <http://connectvermeer.org> (geraadpleegd 3 oktober 2018). Zie ook: Liedtke, *Vermeer and the Delft School*, (n. 27), 144, 156; R.E. Fleischer, 'Ludolf de Jong's The Refused Glass and its Effect on the Art of Vermeer and De Hooch', in: idem, *Rembrandt, Rubens and the Art of their Time: Recent Perspectives* (Pennsylvania 1997) 250-266.
 - 29 *The Courtyard of a House in Delft* (1658

- National Gallery, London) en *Courtyard with an Arbour* (ca. 1658 - privé-collectie). Zie: <http://www.achterdegevelsvandelft.nl>, lemma ‘Oude Delft 159’.
- 30** Zie: <http://www.achterdegevelsvandelft.nl>, lemma ‘Oude Delft achter 147-161’. Zie ook: K. van der Wiel, ‘Een dominee ontmaskerd’, in: *Delft* 11:4 (2009) 21-22 en P.C. Sutton, *Pieter de Hooch, 1629-1684* (Hartford 1999).
- 31** Adolf Croeser (ca. 1613-1668) woonde aan de ‘Oude Delft’ tegenover Jan Steens brouwerij De Roscam ook bekend als In de Slange (huidig nr. 74). Twee deuren verder, op de hoek van de Oude Delft en de Pepersteeg (huidig nr. 78), woonden Croesers zusters Sara en Cornelia, in het voormalige huis van Moijses van Nederveen en Jannigje Vogel. De zusters hadden dit huis gekocht na de dood in 1653 van Nederveens zoon Johan. Zie: F. Grijzenhout & N. van Sas, *The Burgher of Delft: A Painting by Jan Steen* (Amsterdam 2006). Zie over dit schilderij ook de discussie in het *Bulletin van het Rijksmuseum* (2008).
- 32** Liedtke, *Vermeer* (n. 3) 81. Zie ook Weber, ‘Vermeer’s use of the Picture-within-a-Picture’ (n. 21).
- 33** Vgl. Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag, nrs IB 114049 (gedateerd 1623), IB 20479 (gedateerd 1624), IB 25107 (vd Dussen, gedateerd 1626) en IB 52757 (gedateerd 1627). Zie ook: A. Jansen, R. Ekkart & J. Verhave, *De portretfabriek van Michiel van Mierevelt (1566-1641)* (Zwolle 2011).
- 34** E. Plietzsch, *Vermeer van Delft* (Leipzig 1911); Liedtke, *Vermeer and the Delft School* (n. 27), 376-377.
- 35** E. Goodman, ‘The Landscapes on the Wall in Vermeer’, in: W.E. Franits (ed.), *The Cambridge Companion to Vermeer* (Cambridge 2001) 73-88. Vgl. ook Jacob Westerbaen, *Gedichten*, 126: ‘Uw onbesmette deugd, | Uw fraeye zeeden | Die uwe frisse jeugd | Met lof bekleden | Wil ick in ‘t dichte bosch gestaedigh loven.’
- 36** Liedtke, *Vermeer* (n. 3), 87-88.
- 37** SAD, DTB-14 inv.nr. 39, folio 189v (19-3-1649, ‘Nieuwe Kerk’).
- 38** E. de Jongh, *Tot Lering en Vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1976) 145-146.
- 39** De productiedatum van de *Onderbreking van de Muziek* (The Frick Collection, New York) is achtereenvolgens geschat door Blankert – die het doek als een voorstudie beschouwt – als 1662, door Wheelock als ca. 1660-1661 en door Liedtke als ca. 1658-1659. Zie noot 3.
- 40** Steadman, *Vermeer’s Camera* (n. 1), 69.
- 41** J. Westerbaen, ‘Voor de Vrysters’, *Gedichten*, dl. 2 (‘s-Gravenhage, 1672) 721. Vgl. E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle/Haarlem, 1986) 79.
- 42** E. de Jongh, *Zinne- en Minnebeelden* (n.p. 1967) 49-50. Zie ook Blankert, *Vermeer* (n. 3), 204 en Weber, ‘Vermeer’s use of the Picture-within-a-Picture’ (n. 21) 298.
- 43** Ik beperk mij hier tot een discussie over de herkomst van de twee eerstgenoemde schilderijen. De provenance van de *Onderbreking van de Muziek* (*Girl Interrupted in her Music*) gaat slechts terug tot 1781 toen Sir Joshua Reynolds (1723-1792) het doek zag bij Pieter de Smeth van Alphen (1753-1809) in Amsterdam. Zie: Esmee Quodbach, ‘Some new findings on Vermeer’s *Girl interrupted at her Music* in The Frick Collection’, in: J. Bikker e.a., (red.) ‘*Gij zult niet feestbunden*’ (Amsterdam 2016) 160-169.
- 44** Pas in 1774 dook *Het Glas Wijn* weer op, toen het voor duizend gulden ‘uit de hand’ werd gekocht door de Engels-Nederlandse bankier John Hope. Diens erven behielden het doek tot 1898. Zie: J.W. Niemeijer, ‘De kunstverzameling van John Hope (1737-1784)’, *Kunsthistorisch Jaarboek* (1981) 127-232 m.n. 187.
- 45** Voor (1) de veiling van Jan van Loons brouwerij en overige onroerende goederen op 4 en 9 juni 1736, zie SAD, Notaris W. Vlaardingewoud, inv.nr. 2602C, fol. 157-177 en ‘s *Gravenhaegse courant*, 18 mei 1736. (2) Voor de in 1734 nieuwgebouwde boerderij te Zevenhuizen, geveild op 3 juli 1736, ‘s *Gravenhaegse courant*, 8 juni 1736. (3) Voor de inboedelgeving op 9 juli 1736, ‘s *Gravenhaegse courant*, 20 juni 1736. (4) Hierin ook de aankondiging van de schilderijenvveiling op 18 juli 1736 in de St.-Lucasgildekamer te Delft. Voor de lijst van toen verkochte schilderijen, zie: Gerard Hoet, *Catalogus of Naamlyst van schilderyen*, deel 2 (‘s Gravenhage 1752) 389-391. Voor de identificatie van enkele geveilde doeken, zie: E. Bergvelt, M. Jonker & A. Wiechmann (red.), *Schatten in Delft: burgers verzamelen 1600-1750* (Delft 2002) 80-85, 160. Voor de beschrijving van Van Loons boedel ten huize van kanunnik Henricus Josephus van Zeller, zie Utrechts Archief, inv.nr. 237a002 (notaris J. De Clefay), akte 117 (30 mei 1761). Voor de finale afwikkeling van alle schulden van Jan van Loon, zie ten slotte *Leydse Courant*, 1 november 1762.
- 46** T. Querfurt, *Kurtze Beschreibung des*

- Furstlichen Lust-Schlusses Saltzdahlum [...] Braunschweig* (n.d. [ca. 1710], geciteerd in Blankert, *Vermeer* (n. 3) 180-181.
- 47** Blankert, *Vermeer* (n. 3) 146. Zie voor de Dissiusveiling van 1696, Hoet, *Catalogus* (n. 45) dl. 3, 34-40. Vermeers *Dame met Twee Heren* (lot nr. 9) werd verkocht voor 73 gulden. Zie voor deze veiling, J.M. Montias, 'Vermeer's Clients and Patrons', *The Art Bulletin*, 69:1 (1987) 68-76; idem, 'Recent Archival Research' (n. 7) 93-97. Zie ook F. Grijzenhout, 'Een schrijfstertje van Vermeer: Jacob Oortman en de Dissius-veiling van 1696', in: *Oud Holland* 123:1 (2010) 65-75.
- 48** K. Jonckheere, "'Was ich aus Brabant und Holland mitgebracht'" Anton Ulrich (1633-1714), seine Gemäldesammlung und die Niederlande', in: J. Luckhardt & W. Leschhorn (eds.), *Das Herzog Anton Ulrich-Museum und seine Sammlungen 1578, 1754, 2004* (München 2004) 88-121 m.n. 91.
- 49** Neurdenburg, 'Eenige opmerkingen' (n. 5). Zie ook: idem, 'Nog eenige opmerkingen over Johannes Vermeer van Delft', in: *Oud Holland* 66 (1951) 33-44. Zie ook A. Bredius, 'Iets over Johannes Vermeer', in: *Oud Holland* 2 (1885) 217-222.
- 50** Na het overlijden van Magdalena van Ruijven in 1683 werd haar nalatenschap betwist door Jacob Dissius en zijn vader Abraham (die ook boekhandelaar en uitgever was), wat in 1685 resulteerde in de splitsing van Magdalena's nalatenschap. Echter, na de dood van Abraham Dissius' in 1694 kwam de schilderijencollectie weer geheel in handen van Jacob Dissius. Zie: Montias, *Vermeer and his milieu* (n. 7), 253-256; idem, 'Recent Archival Research' (n. 7), 97-99. In de literatuur wordt nog nergens vermeld dat de Haagse schilder Martinus Nellius (1621-1719) tussen 1673 en 1695 regelmatig de door Abraham Dissius gedrukte *Delftse Chronyck Almanach* benutte om er in stillevens vergankelijkheid mee uit te beelden. In deze doeken is de naam en het adres van Dissius duidelijk zichtbaar. Zie: Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw* (Zutphen 1999) 288, 398.
- 51** SAD, ONA 1983 en 1985 (Nots. Govert Rota), 18 oktober 1652 en 16 april 1654: de twee andere begunstigden waren Paulus en Janneken Steur, de kinderen van haar tante Apolonia van Nederveen.
- 52** SAD, Losse aanwinsten, inv.nr. 372 (29 juni 1660). Ze verkocht ook een pand genaamd De Oude Brouwerije in Brielle aan haar neef Pouwels Steur uit Goes. Zie: Stadsarchief Brielle, inv.nr. 581.
- 53** Erfgoed Leiden en Omstreken, DTB Dopen, Leiden: 10 maart 1661 en 30 maart 1668.
- 54** Catherina's vader ds. Johannes van der Slaert dient niet verward te worden met zijn gelijknamige neef Johannes [Fransz] van der Slaert (1661-1702), die in 1688 'proponent' werd, en vervolgens van 1692 tot 1702 predikant was in Nieuw Vossemeer. In 1696 was hij getuige bij de doop van Johannes Moorman, zoon uit Catherina van der Slaerts tweede huwelijk.
- 55** Het notarieel archief in Hulst bevat helaas geen inventaris met betrekking tot goederen van Catharina van der Slaert. In 1696 hertrouwde zij met Johannes Moorman, een weduwnaar met zes kinderen, met wie zij nog vier andere kinderen kreeg.
- 56** '... al liet uw moedermin zich nergens door verhinderen, om tydlyk brood, met eer, te zoeken voor uw kinderen'. Gedicht bij de dood van Catharina van der Slaert, in: Johan Moorman [junior], *Gedichten* (Middelburg 1745) 178-181 m.n. 180.
- 57** Moorman, *Gedichten* (n. 56), 153-155 en 276-277. In 1703 reisde Salomon van der Heul van Delft naar Hulst om daar getuige te zijn bij de doop van Catharina's vijfde zoon Salomon Moorman.
- 58** W.A. Feitsma, *Delft en haar krijgsgeschiedenis* (Rijswijk 1987) 121; W.A.H. Crol, 'De kruitmolen aan de Schie', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1951) 196-212 m.n. 202; SAD, inv.nr. 554.
- 59** Bij zijn 84ste verjaardag werd Salomons jeugdig voorkomen nog geprezen. Zie Moorman, *Gedichten* (n. 56), 154. Zie ook: Bergvelt, *Schatten in Delft* (n. 45), 55; SAD, charter nrs. 6315 (1698) en 3522 (1709); <http://www.achterdegevelsvan-delft.nl>, lemma 'Oude Delft 157 & 159'.
- 60** Salomons erfgenamen waren zijn kinderen (1) Adriaan van der Heul, (2) Catharina van der Heul (1665-1723), (3) Johanna van der Heul en (4) Anna van der Heul (1675-1728), en zijn kleinkind Maria Gribius.
- 61** SAD, ONA, 2592 (Notaris W. Vlaardingewoud), fol. 9 (6 februari 1723).
- 62** A. Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel 3 ('s Gravenhage 1753) 146, 285. Zie ook: A. Bredius, 'De schilder Adriaen Cornelisz van Linschoten', in: *Oud-Holland* 2 (1884) 135-140 m.n. 140.
- 63** Zie voor de achttiende-eeuwse Delftse boedelinventarissen Th. van Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*

- (Hilversum 1987).
- 64** SAD, ONA, 2422D (notaris Jan de Bries) fol. 178 (26 april 1728).
- 65** Gerard van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen 4 delen* ('s-Gravenhage, 1723-1731). De intekenlijst deel 3 vermeldt ook Maerten en Salomon Stael, kleinzonen en executeurs van de nalatenschap van Salomon van der Heul.
- 66** Montias heeft aangetoond dat Van Leeuwenhoeks benoeming tot curator van Vermeers failliete nalatenschap behoorde tot zijn normale verantwoordelijkheden als 'kamerbewaarder' van de stad Delft. Zie: Montias, 'Recent Archival Research on Vermeer' (n. 7), 102. Dit lag anders bij Van Leeuwenhoeks nalatenschap. De microscopist was duidelijk met Gerard van Loon bevriend. Zie: L.C. Palm e.a., *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek* 17 (London 2018) nrs. 305 en 321.
- 67** E. Plietzsch, 'Randbemerkungen zur Ausstellung Holländischer Gemälde im Museum Dahlem', in: *Berliner Museen. Berichte aus den ehemaligen Preussischen Kunstsammlungen*, NF, I, 3/4, 1951 (pp. 36-42) 41, fig. 6. Materiaalonderzoek van *Het Glas Wijn* heeft hierover geen nadere informatie opgeleverd. Zie: C. Laurenze-Landsberg, 'Neutron-Autoradiography of two Paintings by Jan Vermeer in the Gemäldegalerie Berlin', in: W. Lefèvre (ed.), *Inside the Camera Obscura – Optics and Art under the Spell of the Projected Image* (Berlin 2007) 211-225 m.n. 220-223.
- 68** Blankert, *Vermeer* (n. 3), 180-182.
- 69** C.N. Eberlein, *Verzeichniss der herzoglichen Bilder-Gallerie zu Saltzthalen* (Braunschweig 1776) 127-128.
- 70** Wheelock, *Johannes Vermeer* (n. 3), 118-119; Liedtke, *Vermeer* (n. 3), 88.
- 71** L. Pape, *Verzeichniss der Gemälde-Sammlung des Herzoglichen Museums zu Braunschweig* (Braunschweig 1836) nr. 142: 'Hinterwärts sitszt ein Mann mit dem Arm auf den Tisch gelehnt, der zu schlafen scheint. Rechts ein offenes Venster, mit bemahlten Scheiben.'
- 72** W. Unger, 'Das Mädchen mit dem Weinglas', in: E.A. Seemann, *Die Galerie zu Braunschweig in ihren Meisterwerken. Nach den Originalgemälden radirt von William Unger* (Leipzig 1870) 5-6, pl. I. Zie ook: W. Bürger, 'Meisterwerke der Braunschweiger Galerie, in Radirungen von W. Unger: III. Das Mädchen mit dem Weinglas. Oelgemälde von Jan von der Meer', in: *Zeitschrift für bildende Kunst* 3 (1868) 262-263.
- 73** Vermeer heeft nog een alliantiewapen toegepast in het raam van zijn *Schrijvende vrouw met dienstbode* (*Lady Writing a Letter with her Maid*), geschatte productiedatum 1670-1671. Dit wapen vertoont aan de heraldisch rechterzijde elementen (een reiger, staande op een rijzende grond met drie sterren) die overeenkomen met het wapenschild van de familie Desmarests. Dit zou kunnen wijzen op de Waalse predikant Henry Desmarests (ca. 1630-1725), de oudste zoon van de Leidse hoogleraar Samuel Maresius. Hij woonde sinds 1662 op de Oude Delft en was gehuwd met Anna Maria Pisset (†1677). Haar wapenschild heb ik niet kunnen achterhalen. De heraldisch linkerzijde in Vermeers schilderij zou zwarte hermelijnstaarten kunnen voorstellen, welke elementen inderdaad voorkomen in een bij het Centraal Bureau voor Genealogie voorkomend familiewapen 'Pisset'. Documenten aangaande Henri Desmarests en zijn nazaten in het familiearchief Vredenburg (Nationaal Archief Den Haag) hebben helaas geen duidelijkheid dien-aangaande opgeleverd.
- 74** Steadman, *Vermeer's Camera* (n. 1), 64, 71, 104.
- 75** Zuidervaart & Rijks, "Most Rare Workmen" (n. 2). Zie ook: H.J. Zuidervaart, 'The Remarkable Career of a 'Most Rare Workman': Johan van der Wyck (1623-1679), a Dutch-educated Military Engineer and Optical Practitioner', in: *Bulletin of the Scientific Instrument Society*, nrs. 138 & 139 (september & december 2018).
- 76** Vgl. bijvoorbeeld M. Rossholm Lagerlöf, 'A Painting without Genre: Meaning in Jan Vermeer's *The Girl with the Wine Glass*', in: *Konsthistorisk Tidskrift* 78:2 (2009) 77-91. Zie ook: D.R. Smith, 'Irony and Civility: Notes on the Convergence of Genre and Portraiture in Seventeenth-Century Dutch Painting', in: *The Art Bulletin* 69:3 (1987) 407-430 m.n. 422-428.

Hotel ★★★

de Emauspoort

Gezellig familie hotel met historische binnenplaats

Delft

CREATING HISTORY

Slijterij & Wijnhandel

“De Wijnstok”

1969

2009

Fred. Hendrikstraat 34a, 2628 TC Delft

Webwinkel: www.de-wijnstok.nl

Schols 't Hart

100 JAAR KWALITEIT IN NATUURSTEEN

Laan van Overvest 64-70 • 2613 DN Delft • Tel: 015-212.28.81
Internet: www.scholsenthart.nl • E-mail: info@scholsenthart.nl

Een keizer in Delft

Een dagtrip van Jozef II in 1781

THOMAS H. VON DER DUNK

In de zomer van 1781 bracht de veelbereide rooms-keizer Jozef II (1741-1790) een werkbezoek aan de Oostenrijkse Nederlanden, nadat hij niet alleen al eerder alle overige Habsburgse provincies, maar ook Frankrijk, Pruisen, Rusland en de Kerkelijke Staat had bezocht.¹ Aansluitend maakte hij vanuit Antwerpen voor de duur van ruim een week een toeristische tocht door de Nederlandse Republiek, wat in de praktijk vooral op een beperking tot het gewest Holland neerkwam. Dankzij een kort daarop in druk – zowel in het Nederlands als in het Frans – uitgegeven reisverslag, valt zijn precieze route te reconstrueren, en is bekend welke attracties – alsmede vooraanstaande personen – hij in die week heeft bezocht.² Tot de door hem bezochte steden behoorde, in de vorm van een dagexcursie vanuit Rotterdam, ook Delft.

Dit keizerlijke reisverslag heeft nog niet de aandacht gekregen die het verdient. Dat geldt zowel voor Jozefs Hollandse rondreis in zijn algemeenheid, als voor zijn bezoek aan Delft. Dat duurde overigens maar een paar uur, en beperkte zich, afgaande op de tekst, hoofdzakelijk tot een bezichtiging van de Nieuwe Kerk, waar zowel het toen al meer dan anderhalve eeuw oude mausoleum van Willem van Oranje, als de gloednieuwe cenotaaf voor Hugo de Groot zijn aandacht kreeg.

Het verslag zelf is helaas summier, en Jozefs bezoek krijgt pas enig reliëf door het naast de vele andere reisverslagen van bezoekers aan de Republiek in deze decennia te leggen, waarvan er toen (of naderhand) heel wat eveneens in druk zijn uitgegeven.³ Bij elkaar zijn dat er vele tientallen voor de meer dan twee eeuwen omvattende periode vanaf de Opstand tot het herstel van de onafhankelijkheid in 1813, die in het kader van deze vergelijking allemaal, voor zover aanwezig in Nederlandse bibliotheken, voor het eerst systematisch zijn bestudeerd. Deze auteurs, voor het merendeel Britten, Fransen en Duitsers, laten zich regelmatig een stuk uitvoeriger over hun bevindingen ter plekke uit, en schromen soms ook een oordeel over de artistieke kwaliteiten van het Oranjemausoleum niet.

In het navolgende opstel zal met behulp daarvan het bezoek van Jozef II meer in een context worden geplaatst, en daardoor een beter beeld gegeven worden van het (laat-)achtttiende-eeuwse toerisme in Delft, toegespitst op deze beide bezienswaardigheden, waarvan zeker de eerste veelvuldig de aandacht van vreemdelingen trok. Daaraan gaat dan een algemene impressie van de stad vooraf.

UITSTAPJE NAAR EEN UITGESTORVEN STAD

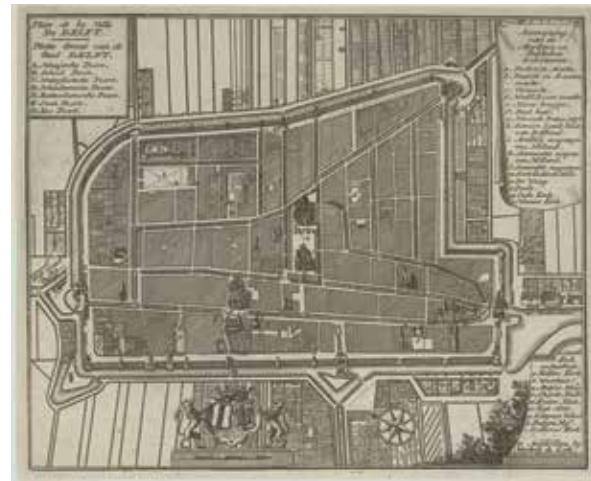
De veertigjarige Habsburger begon in 1781 zijn meerdaagse rondreis door de Republiek in Rotterdam, om vervolgens Den Haag, Leiden, Haarlem, Den Helder, Zaandam en Amsterdam aan te doen en ten slotte via Utrecht en 's-Hertogenbosch ons land weer in zuidelijke richting te verlaten. Twee nachten bracht hij in de Maasstad door, van zaterdagavond 7 juli tot maandagochtend 9 juli, waarbij hij vooral een grote belangstelling voor de emplacements van de admiraliteit aan de dag legde, en verder vermoedelijk de nodige geldzaken afwikkelde met zijn financiële agent in Nederland, Jan Karel Osy (1727-1790), telg uit een oorspronkelijk uit de

DR. THOMAS H. VON DER DUNK

(Soest 1961) is cultuurhistoricus en publicist. Hij studeerde Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam, was als AIO verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Leiden en promoveerde daar in 1994 op zijn dissertatie over het propagandistische gebruik van openbare monumenten in het Heilige Roomse Rijk. Hij was onderzoeker bij de vakgroepen geschiedenis van de Universiteit Utrecht en Leiden. Sinds 2007 is hij als gastonderzoeker verbonden aan de vakgroep Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2002 is hij gevestigd als zelfstandig publicist en politiek commentator. Hij schrijft in tal van wetenschappelijke tijdschriften over thema's uit de Nederlandse, Duitse en Europese architectuur- en cultuurgeschiedenis, en in kranten, weekbladen en vaktijdschriften over actuele onderwerpen uit de nationale en internationale politiek.

Gezicht op Delft, Abraham Rademaker, 1725-1803.
(RIJKSMUSEUM AMSTERDAM).

Plattegrond van Delft door Hendrik de Leth, ca. 1750-1765.
(STADSARCHIEF DELFT, 66036).

Gascogne afkomstige, inmiddels zeer welvarende katholieke Rotterdamse bankiersfamilie.⁴

Op zondag 8 juli maakte hij een uitstapje naar de Bleiswijkse polder en de thans onder Zoetermeer ressorterende heerlijkheid Zegwaard, waar zich een buitenplaats van Osy bevond. Op de terugweg naar Rotterdam maakte de keizer een tussenstop in Delft, en het is hier dat we de draad van zijn reisverslag oppakken. Dat begint met de opmerking dat de uitgestorvenheid van de straten in schril contrast stond met de levendigheid van Rotterdam:

‘Want de Reiziger was getroffen [...] eene groote Stad te zien, waarin men honderd schreden voort kan gaan, zonder twee Menschen te ontmoeten. Het schynt, als of zy in den diepen rouw begraven leefde, of slechts een groot Klooster was, daar is geen gerucht, daar is geen huis open.’

Dit lijkt in die dagen overigens zelfs min of meer een vaste topos in reisbeschrijvingen van Delft te zijn geworden, die veelvuldig terugkeert. Die doodsheid – ‘such is the stillness, that many of the streets appear almost desolate’, heette het in 1786⁵ – was in die dagen in elk geval ook andere toeristen opgevallen.⁶ En nog in 1806 noteerde de Britse reisauteur John Carr (1772-1832) bij zijn bezoek aan Delft letterlijk:

‘Delft is a large but gloomy town, and as silent as a monastery, except in the street immediately leading to the Hague: upon quitting which, no sound was to be heard but that of mops of the streets, which are generally, for some little distance before the houses, paved with black and white marble.’⁷

De Duitse natuurgeleerde en wereldreiziger Johann Georg Forster (1754-1794) sprak in zijn *Ansichten vom Niederrhein*, het reisjournaal van zijn tweede Nederlandbezoek anno 1790, van ‘dem netten, freilich aber etwas stillen und erstorbenen Delft’,⁸ en zestien jaar later meldde zijn landgenoot August Hermann Niemeyer (1754-1828), hoogleraar godgeleerdheid te Halle, dat de stad weliswaar ‘nett und heiter, früherhin [aber] unstreitig lebendiger und wohlhabender’ was.⁹ De Duitse romanschrijfster Sophie von la Roche (1730-1807) raakte in 1787 van de aanblik van de stad zelfs ronduit gedepimeerd:

‘Sonst sind alle Fenster und Thüren der Häuser sorgsam verschlossen, als ob harte Kälte, oder ansteckende Krankheiten auf der Gasse herumkreuzten. Ich möchte wahrhaftig nicht in Delft wohnen, wenn ich nicht eine große Bibliothek, eine Niederlage von schönem holländischem Strickgarn, und gute, kluge Freunde hätte, welche meine Tage versüßten.’¹⁰

'Vue et perspective de place Marchande de l'Eglise la neuve et de l'hotel de ville en Delft', Iven Besoet (1720-1769). (STADSARCHIEF DELFT, 64664).

Dat was niet altijd zo geweest. De relatief langgerekte stad, die in 1795 nog slechts 14.099 inwoners zou tellen, had net als veel andere in Holland in de zeventiende eeuw – toen de stedelijke bevolking nog bijna dubbel zo groot was – een periode van grote bloei meegemaakt, mede dankzij de lakennijverheid, de bierbrouwerij en de aardewerkfabricage. Daarnaast had Delft zich indertijd op een hele reeks van belangrijke schilders kunnen beroemen, met als voornaamste Vermeer. Omdat de stad, anders dan Rotterdam, Leiden, Haarlem of Amsterdam, vanaf de vijftiende eeuw niet meer was vergroot, en een nieuwe stadsuitleg buiten de – tot de ontmanteling tussen 1834 en 1846 nog nagenoeg geheel intacte – middeleeuwse muren tot 1878 op zich zou laten wachten,¹¹ was het door de forse bevolkingstoename in de Gouden Eeuw binnen de wallen juist steeds voller geworden.

Druk en levendig: dát waren toentertijd, in scherp contrast met de later standaard geconstateerde stilte en doodsheid, dan ook de gangbare kwalificaties die in de reisverslagen van toeristen opdoken. Die verbleven overigens ook toen – net als Jozef II – meestal maar kortstondig in Delft, zelden meer dan een paar uur, op doorreis met de trekschuit van Rotterdam naar Den Haag dan wel vice versa, of op dagexcursie vanuit

'Willem de Eerste, prins van Oranje, doorschieten in 't jaar 1584', door Simon Fokke (1712-1784). Links vlucht Balthasar Gerards weg. (STADSARCHIEF DELFT, 7971).

de hofstad.¹² *'Man reist gemeiniglich nur durch'*, aldus, vijf jaar voor de keizer, in 1776 de Duitse natuurkundige, kersvers hoogleraar aan het gymnasium in Karlsruhe, Heinrich Sander (1754-1782), die dat zelf overigens niet deed: 'ich blieb aber über Mittag' – zij het niet zozeer ter culturele verpozing, als wel vooral: 'einige Stunden in dem Wirthshause, die Stadt Rotterdam genannt'.¹³ Behalve als levendig viel de stad in de Gouden Eeuw ook als fraai in de smaak – mede vanwege de vele grachten en bruggen die vreemdelingen ook in dit geval zelfs sporadisch tot een vergelijking met Venetië verleidden. 'Es wird diese Stadt vor die schönste in Holland geachtet', zo liet zich in die geest ook de Duitse dichter Sigmund von Birken (1626-1681), die voor het verhaal van de Hollandse reis van markgraaf Christian Ernst van Bayreuth (1644-1712) in 1661 tekende, ontvallen.¹⁴

Na de eeuwwisseling was in die levendigheid echter gaandeweg de klad gekomen, gepaard aan een gestage daling van het inwonertal. De eerste die duidelijk een andere indruk dan die van levendige bedrijvigheid had gekregen was de Engelse rechtsgeleerde Joseph Shaw (1671-1733), die met de woorden 'the neatest and most quiet Town in Holland' in september 1700 de gewijzigde sfeer karakteriseerde: een stad, zo

voegde hij eraan toe, waar de inwoners van het drukke en onrustige Rotterdam, 'to whom their perpetual Toil gives Gust for Ease and Relaxation, relish all the slumbering Joys found in a quiet, silent, soft Retreat'.¹⁵

Ook voor de Pruisische avonturier Carl Ludwig baron de Pöllnitz (1692-1775) viel er in 1733 weinig avontuurlijks te beleven: Delft werd bewoond door lieden 'à qui le dégoût du Monde, ou le manque de fortune, a fait choisir le parti de la retraite'. Geldgebrek zien als oorzaak om zich in Delft te vestigen: dat vormde beslist een weinig gangbare kijk op de zaken. Maar wat de uitkomst daarvan betrof, sloten zijn bevindingen naadloos op die van andere reizigers aan: hij had de stad in alle richtingen doorkruist, maar was er niemand tegengekomen die hem interessant genoeg leek om kennis mee te maken.¹⁶ Weinig later, in 1750, noteerde de Engelse koopman en filantroop Jonas Hanway (1712-1786): 'Its situation has invited several persons of fortune and distinction to take up their habitations there'.¹⁷ Een landgenoot van hem, die zo'n veertig jaar nadien op straat graag wat meer van de stad had willen weten, kwam geen inboorling tegen en kon zodoende alleen twee vreemdelingen raadplegen die hij toevallig tegen het lijf liep, en met hetzelfde probleem kampten, maar zich thuis beter op hun bezoek hadden geprepareerd.¹⁸

De Deense diplomaat Rochus Friedrich zu Lynar (1708-1783) deed in 1771 dezelfde ervaring op: 'eine feine, artige Stadt, aber sehr todt und menschenleer'.¹⁹ De Londense kunstenaar en kunsthandelaar Samuel Ireland (1744-1800) ging achttien jaar later zelfs zover om de stad als 'exceedingly dull' te betitelen, 'being inhabited by persons who have acquired fortunes sufficient to retire from business and wish to make no further noise in the world'.²⁰ Inwoners die voor de rest van hun leven geen geluid meer wensten te maken: een bruisende metropool was anders. 'This place', zo sloot zich een volgende Engelsman in die dagen bij hem aan, 'is the seat of retirement to those who, having acquired fortunes by trade, seek, in the vale of life, ease and tranquility'.²¹ Zo tevens, in soortgelijke bewoordingen, in 1784 de Amerikaanse koopman en landbouwkundige Elkanah Watson (1758-1842), op politieke missie in Europa: 'The inhabitants are principally people who have retired upon their fortunes. The streets are consequently exceedingly neat, and free from the noise and bustle of trade'.²²

'Silence everywhere reigned; but this is said to be in some measure owing to the fact that the place is inhabited principally by men of independent establishments, who do not engage in business', constateerde eveneens een landgenoot, de chemicus en geoloog Benjamin Silliman (1779-1864), in oktober 1805 op een korte excursie tijdens zijn studieverblijf in Groot-Brittannië.²³ Ook volgens de Engelse advocaat Harry Peckham (1740-1787) was de verklaring daarvoor dat Delft vooral door rijke renteniers uit Rotterdam bevolkt werd, en de handel ter plekke daardoor weinig voorstelde.²⁴ Hetzelfde gold voor de nijverheid: 'Die Tuchmanufacturen sind ganz eingegangen, seitdem die französischen so sehr empor gekommen', aldus de Duitse kunsthistoricus Johann Jakob Volkmann (1732-1803) in 1783,²⁵ en twintig jaar later was ook van de fabricage van Delfts blauw weinig meer over.²⁶ De Engelse schrijfster Ann Radcliffe-Ward (1764-1823) verliet zodoende in 1794, op doorreis van Rotterdam naar Den Haag, de stad Delft licht teleurgesteld,

'having little other notion of it in our minds, than that it is very dull and very rich, and of a size, for which there is no recompense to a stranger, except in considering, that its dullness is the rest of those, who have once been busy, and that its riches are at least not employed in aggravating the miseries of poverty by ostentation'.²⁷

Het sluit vrij naadloos aan op de impressie die, getuige het boven geciteerde uit diens reisverslag, Delft ook in de geest van Jozef II achtergelaten moet hebben. Meer in detail weten we dienaangaande helaas niets. Opvallend genoeg zou in de Franse tijd het beeld weer wat positiever worden - of waren de andere Hollandse steden inmiddels ook zo deprimerend dat Delft niet meer uit de toon viel? Voor de Duitse jurist Marcus Theodor von Haupt (1784-1832) was het in de dagen van Napoleon 'eine ziemlich große, reinliche und niedliche Stadt'; voor Forsters weduwe, de Duitse schrijfster Therese Huber (1764-1829) in 1809 'ein netter, lebendiger Ort'. De Pruisische diplomaat en historicus Barthold Georg Niebuhr (1776-1831) daarentegen noteerde een jaar eerder: 'überhaupt ist der Ort klein, und nicht sehr bedeutend'.²⁸

BEZOEK AAN DE NIEUWE KERK Tot de toeristische attracties van Delft behoorde sedert lange tijd het grote arsenaal, het zogeheten Armamentarium, dat in de kern uit 1601 dateerde, maar na de ontploffing van het buskruitmagazijn op de Paardenmarkt in 1654 – de zogeheten Delftse Donderslag – in twee fases fors was uitgebouwd en zo'n beetje de hele voorraad aan wapentuig bevatte waarover de Staten van Holland in deze contreien beschikten. Het werd – aldus de naar Engeland uitgeweken protestantse Franse letterkundige François Maximilien Misson (1650?-1722), die dat reeds in 1687 (nog voor de tweede uitbouw van 1692) als eerste nadrukkelijk stelt²⁹ – graag aan vreemdelingen getoond, en ging, aldus Shaw enige jaren later, door voor 'the largest and Chiefest in all the Seven-Provinces'.³⁰

Maar de keizer, op andere momenten altijd in militaire zaken geïnteresseerd, liet het complex ongezien links liggen, en dat gold ook voor Hendrik de Keyzers veelbekeken renaissance Stadhuis (1618-1620) aan de Markt. Hij moet er wel aan voorbijgekomen zijn, want het hoofddoel van zijn

komst naar de stad bevond zich er recht tegenover. Twee grote Nederlanders voerden Jozef II namelijk naar Delft: enerzijds Willem van Oranje, anderzijds Hugo de Groot, beiden begraven in de laatgotische Nieuwe Kerk, 'welker Tombe en Gedenkteken hy bezocht, en met een merkbare aandoening bezag. Men kan inderdaad niet zeggen of hy meer getroffen was door het prachtige Grafgevaarte van den grooten Prins, dan door het eenvoudiger Gedenkteken van eenen grooten Geest.' Zou dit er mede toe hebben bijgedragen dat de keizer voor zichzelf in de Kapuzinergruft in Wenen een zeer eenvoudige sarcofaag liet maken, ter nadrukkelijke contrastering met het uitbundig barokke praalgraf van zijn ouders dat zich direct achter het zijne verhief?

De keizer was overigens niet de enige, die door dit contrast getroffen werd; beide monumenten werden bijvoorbeeld ook precies een kwarteeuw later door Niemeyer in een adem genoemd (en daarbij min of meer met elkaar gecontrasteerd).³¹ En de Franse politicus Marie Felix Faulcon (1758-1843), lid van het *corps législatif* tijdens het Consulaat, noteerde bij zijn bezoek vijf jaar voor Niemeyer: 'D'un côté, est le simple monument élevé à la mémoire de Grotius qui naquit dans cette ville; de l'autre, est le superbe mausolée, dressé en l'honneur des deux premiers princes de Nassau qui dirigèrent l'insurrection des Pays-Bas' – Willem de Zwijger en zijn zoon Maurits. Zo ontging de Fransman niet dat met laatstgenoemde ook De Groots grote politieke tegenpool hier postuum onderdak had gevonden, en het feit dat de in leven door een diepe kloof gescheidenen zodoende na hun dood onder hetzelfde kerkdak verenigd waren, ontroerde hem diep.³²

Het had Faulcon overigens wel nog anderszins de nodige moeite gekost om in deze contemplatieve stemming te kunnen geraken. Om het in heel Europa vermaarde mausoleum van de Oranjes te vinden had hij in Delft lang moeten zoeken, want steeds als hij aan een voorbijganger naar de weg had gevraagd, 'on me répondit toujours ces vilains mots, ik can niet versteen (je ne comprend pas)'.³³ Dat moet, terugblikkend, een des te verbijsterender ervaring zijn geweest nadat hij eenmaal zijn bestemming bereikt had, aangezien hij de Nieuwe Kerk dankzij zijn toch zeer hoge toren al vanuit alle hoeken en stegen van Delft had kunnen zien. Niet toevallig werd het bouwwerk door de Amerikaan Silliman – in eigen land als bedehuizen aan niet meer dan bescheiden bouwsels

Grafmonument Willem van Oranje, Jan Stolker, ca. 1775.
(STADSARCHIEF DELFT, 64618).

gewend – in 1805 meteen voor een kathedraal versleten.³⁴ Was Faulcon hier in de voorzomer van 1801 misschien het slachtoffer geworden van een verlate vorm van Bataafse politieke correctheid onder de inwoners van Delft, die van de Oranjes het slachtoffer van een soort *damnatio memoriae* had gemaakt, waarover men dienovereenkomstig beschaamd met de kiezen op elkaar geklemd zweeg?

Het Prinsenhof, de plek waar Willem van Oranje in 1584 was vermoord, blijft bijvoorbeeld zowel bij Faulcon als bij Jozef II ongenoemd. Toch schijnt het, afgaande op Radcliffe-Ward, in de nadagen van de oude Republiek ook al tot het vaste repertoire van stedelijke bezienswaardigheden behoord te hebben. Daar werden aan vreemdelingen altijd de fameuze trap en de kogelgaten in de muur getoond, waarin na twee eeuwen toeristisch gepulk inmiddels al ruimschoots twee vingers pasten: ‘The old man, who keeps the house, told the story with as much agitation and interest as if it had happened yesterday.’³⁵ En de Amerikaan Watson noteerde tien jaar eerder: ‘They showed us the spot where he fell at the foot of the stairs, and two holes which the balls made in the wall after having gone through the prince’s head.’³⁶

Shaw raakte in 1700, nadat hij eerst de grafombe van de prins in de Nieuwe Kerk had gezien, bij zijn bezoek aan het Prinsenhof ook nog meer dan een eeuw na dato van gevoelens van oprechte afschuw vervuld: ‘But what fill’d me with a trembling Horror, was the sight of the Inscription, and the very Holes in the Wall, caused by the Bullets with which Baltazar Gerrard assassinated Willeam the First.’³⁷ Gezien die algehele belangstelling is het des te opmerkelijker dat niet ook Jozef II eventjes is langs gegaan, en zich tot een bezoek aan het graf van de prins heeft beperkt.

 HET MAUSOLEUM VAN WILLEM VAN ORANJE Het fraaie pronkgraf van Willem van Oranje, eveneens een schepping van de Amsterdamse stadsbeeldhouwer Hendrik de Keyser (1565-1621) uit 1614-1621, centraal opgesteld in het koor van de Nieuwe Kerk boven de stadhouderlijke grafkelder van de Oranjes, gold al vanaf de aanvang als een belangrijke attractie voor vreemdelingen;³⁸ het was, aldus Misson in 1687, met het arsenaal een van de ‘principales choses que l’on y fait voir aux Etrangers’.³⁹ Het

Graf van keizer Jozef II en daarachter het graf van zijn ouders Maria Theresia en Frans I. (FOTO: BWAG/WIKIMEDIA COMMONS).

vormde zo min of meer een verplicht nummer dat dan ook in vrijwel geen enkel reisverslag ontbrak.

Het bezoek aan het mausoleum van de Zwijger was voor velen even vanzelfsprekend als dat aan de (opvallend genoeg) door Jozef overgeslagen graven van de zeehelden Maarten Tromp en (in mindere mate) Piet Hein in de Oude Kerk. Zoals de Franse journalist Samuel François l’Honoré (ca.1757-1794) een paar jaar vóór Jozefs komst schreef:

‘Les Eglises de cette Ville sont l’objet de la curiosité des Etrangers; Et en effet, les grands hommes qui y reposent, & les monumens qu’on y a élevé a leur gloire, rendent ces Eglises intéressantes non seulement pour les artistes, & pour les Amateurs de Sculpture, mais encore pour ceux, qui cherissent leur Patrie, & qui aiment à se rappeler le courage, la vertu, & le merit.’⁴⁰

Beide gotische stadskerken, waarvan de hoge torens het stadssilhouet domineerden, waren met het oog op de in de tombes geïnteresseerde toeristen toen dagelijks een paar uur geopend.⁴¹ Daarbij werden de gebouwen soms met elkaar verwisseld en ook de namen van de begravenen wel eens – zoals van de veroveraar van de Zilvervloot tot ‘Pierre Heine’, ‘Peter Hinde’ of ‘Pithin’⁴² – hopeloos verbasterd.⁴³ Sommige reizigers maakten hun aantekeningen dan ook pas veel later, zoals de Duitse architectuurtheoreticus Leonhard Christoph Sturm (1669-1719), die in het jaar van zijn overlijden, twee decennia na zijn bezoek, een foliant uitgeeft waarin hij alle drie beschrijft en deels ook afbeeldt, maar – vermoedelijk omdat hij uit zijn aantekeningen van indertijd nu niet meer geheel wijs kon worden – Tromp en Hein in de Nieuwe Kerk tegenover het Stadhuis, en Oranje in de meer afgelegen Oude Kerk situeert.⁴⁴

En niet tot iedereen was de juiste toedracht van het einde van Willem van Oranje doorgedrongen; de Engelse medicus Robert Poole (1708-1752), in 1741 in Delft, noteerde althans over de Vader des Vaderlands: ‘He was related to him that was drown’d, crossing Holland’s Deep, and some Years since was shot by a Jesuit in this Town, but for what Reason I could not learn.’⁴⁵ Ook de Engelse koopman Thomas Bowrey (1662-1723) versleet in 1698 overigens Balthasar Gerards voor een priester.⁴⁶ De latere Silezische predikant Friedrich Lucä (1644-1708) meende in 1666, als theologiestudent voor een paar jaar in Utrecht en Leiden residerend, overigens alleen met het graf van prins Maurits van doen te hebben.⁴⁷

Hoe dan ook: de rij toeristische bezoekers was feitelijk al vanaf het begin eindeloos, en de ene regel die de jeugdige Franse staatssecretaris Louis Henrie de Loménie de Brienne (1636-1698) in 1652 in totaal aan Delft wijdde, betrof dan ook Oranjes graf, ‘which is indeed worth any Traveller’s trou-

ble’, aldus de Britse schilder James Thornhill (1675-1734) in 1711.⁴⁸ Een van de weinigen die het, nadat hij wel in de Oude Kerk was geweest, tot zijn spijt wegens tijdgebrek moest overslaan, was een Fransman die in 1681 de stad bezocht.⁴⁹ ‘I hurried to the great church or cathedral to view The Prince of Orange’s Monument’, aldus overeenkomstig de grote attractiewaarde een Engelsman in 1786 over zijn aankomst in Delft.⁵⁰ Ook Sophie von La Roche speedde zich om die reden direct als eerste naar de Nieuwe Kerk.⁵¹

Niet toevallig was het praalgraf ook het enige beeldhouwwerk dat in 1631 in de eerste editie van de *Architectura Moderna*, die het werk van De Keyser aan de man moest brengen, werd opgenomen:

‘Van soo konstighen en vercierelijcken werck, en van so velerleye kostelijcke Steen, en Marbre van alle coleuren gebouwt, en met schoone Eeren-beelden, [...] al van Bronze ghegoten, gheciert: en voorts voltrocken met alle kostelheydt, den wercke aenklevigh zijnde, sulcx dat onse eenvoudige Voor-eeuw dierghelijcke niet en heeft gesien.’⁵²

Daarbij werd zonder twijfel vooral aan de veelkleurigheid gerefereerd, die aan het gebruik van vier verschillende materialen te danken is: wit Carraramarmer voor het grootste deel van de architectonische opbouw, zwart Portoromarmer voor de zuilen, Zuid-Nederlandse zwarte toetssteen voor de tombe, en brons voor alle sculpturen, met uitzondering van het ene liggende dat de Prins zelf verbeeldt.⁵³

Vanzelfsprekend kwam De Keyzers schepping eveneens uitvoerig aan bod in de in 1667 verschenen *Beschryvinge der Stadt Delft* van stadsgeschiedschrijver en burgemeester Dirck Evertsz van Bleyswijck (1639-1681),⁵⁴ maar het werd ook door bezoekers van buiten regelmatig tot in detail als het sepulcrale kunstwerk ‘welches unstreitig das schönste in den Nederlanden ist’ (in de woorden van Volkmann twee jaar voor Jozefs overkomst) beschreven.⁵⁵ ‘Structura superbum ac splendidum’, aldus de Sileziër Gotfried Hegenitius (ca. 1596-1646) al een paar jaar na de voltooiing, toen het nog van nieuwhed stond te glimmen.⁵⁶ Voor de Noord-Duitse jurist Johann Peter Willebrandt (1719-1786), justitieraad in Altona bij Hamburg, had hij hiermee een kwart eeuw voor Jozef in de

Nieuwe Kerk met de trap naar de koninklijke grafkelder en versiering aangebracht voor de begrafenis prins Hendrik, 1934. Links het monument voor Hugo de Groot, rechts voor Willem van Oranje. (RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED, AMERSFOORT, OBJECT 14.126).

Dirck van Delen, een familiegroep bij het praalgraf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft, 1645. (RIJKSMUSEUM AMSTERDAM, SK-A-2352).

Nieuwe Kerk ‘den schönsten Zierath von allen vereinigten Provinzen’ te zien gekregen.⁵⁷ L’Honoré een twintig jaar later: ‘Tout ce monument est de la plus grande beauté. Les connoisseurs mettent cet ouvrage au dessus de tout ce que l’Italie a produit d’excellent en ce genre.’⁵⁸ Nogmaals Anne Radcliffe-Ward in 1794: ‘This tomb is thought to be not exceeded by any piece of sepulchral grandeur in Europe.’⁵⁹ Shaw schreef al anno 1700 over het mausoleum onomwonden: ‘The most Magnificent I ever yet saw, or that I believe I ever shall see.’⁶⁰

Kritischer daarentegen waren in die jaren twee echte deskundigen die de Nieuwe Kerk bezochten, de zo-even al genoemde Duitse bouwmeester Sturm en zijn Zweedse collega Nicodemus Tessin de Jongere (1654-1728). Het oordeel van die laatste was in de zomer van 1687 tamelijk gemengd

geweest: ‘Die bildhauereij hieran ist zimlich gut [...]; sonsten ist die Architectur schlecht ordonniret, aber die Arbeit undt der Marmor an den Colonnen ist treflich schön.’⁶¹ Tessin stoorde zich ongetwijfeld aan het stilistisch verouderde karakter van de maniëristische ornamentiek van De Keyser, die zijn contemporaine barokke smaakpupillen niet bijster beviel.

Tessins Duitse vakgenoot Sturm, die als eerste Hendrik de Keyser met naam als scheppend kunstenaar vermeldde,⁶² betitelde het in 1719 desondanks eerst als ‘*ein herrlich Monument*’, maar bleek vervolgens in zijn beschrijving nog kritischer: ‘Es sind aber die Säulen zu häufig, und zu klein, und machen diesem kostbaren Monment ein schlechtes Ansehen, an welchem sonst die Kostbarkeit und die künstliche Arbeit nicht gespahret sind.’ Sturm leverde behalve een uit-

voerige beschrijving ook een schematische afbeelding van de plattegrond.⁶³

Ook Sophie von la Roche meende in 1787 licht teleurgesteld: 'Es ist schwärzlich, und erhält dadurch, und daß es ganz frei steht, etwas Feierliches; doch ist es nicht so groß und majestätisch, als der Kupferstich vermuthen läßt.'⁶⁴ En Forster sprak drie jaar later zelfs van een zonder twijfel kostbaar, maar volstrekt smakeloos monument.⁶⁵ 'In der neuen Kirche sieht man das reiche und kostbare, aber geschmacklos überladene Denkmal Wilhelm des ersten', aldus Theodor von Haupt in vrijwel gelijke bewoordingen twee decennia nadien; 'dem Ganzen fehlt [...] der reine geläuterte Geschmack und die rührende Simplizität, die allein zum Kunstgefühl und zum Herzen sprechen.'⁶⁶

Therese Huber noteerde 1809 enerzijds 'mit Neugier und Theilnahme' het grafmonument opgezocht te hebben, maar kon anderzijds niet nalaten ten aanzien van de beide beelden van de Zwijger – het ene bronzen zittend op de tombe aan het hoofdeinde van het andere, liggende marmeren – te noteren: 'so kann es euch nicht entgehen, daß der bronzene Wilhelm wie ein Kutscher dasitzt, der den marmornen Wilhelm in die Ewigkeit hinein fährt.'⁶⁷ Ook de Franse letterkundige abt Gabriel-François Coyer (1707-1782) vroeg zich al in 1769 af waarom de prins liefst tweemaal als sculptuur vereeuwigd was.⁶⁸

Niebuhr vond de sculptuur een jaar voor Huber evenwel 'wahrlich schön gearbeitet' en de liggende prins 'sehr schön von Marmor gehauen', maar was het wel met haar eens dat het 'etwas sonderbar [ist], daß er zugleich zweymal da ist, einmal wie lebend, einmal wie todt'.⁶⁹ Noch inzake deze verdubbeling, noch inzake de vormgeving is ons een persoonlijk oordeel van Jozef II bekend, maar gezien zijn sobere classicistische kunstmaak, die zo treffend in zijn eigen graftombe tot uitdrukking zou komen, zal hij Forsters en Haupts kritiek op de overladenheid wel hebben gedeeld.

Hierbij ging het steeds om het artistieke gehalte en de iconografie van het graf. Alleen de Franse priester Pierre Sartre (1693-1771), na ontslag wegens zijn jansenistische opvattingen in 1719 naar Holland afgereisd om geloofsgenoten te bezoeken, stoorde zich aan de plek waar het zich bevond. Hij merkte inzake de exacte locatie binnen de kerk pijnlijk getroffen op:

'Le tombeau est assurément un morceau digne d'être vu, et le seul défaut qu'on y puisse trouver, mais défaut qui n'en est pas dans l'esprit des Protestants, c'est qu'on l'a placé en fond du chœur de la grande Eglise, précisément à la place du grand autel.'⁷⁰

DE CENOTAAF VAN HUGO DE GROOT

Het mausoleum van de Vader des Vaderlands had, ten tijde van Jozefs bezoek, pas sinds heel kort gezelschap gekregen van het gedenkteken voor de belangrijkste intellectuele opposant van zijn zoon Maurits, Hugo de Groot. Diens eenvoudige, stijlvolle cenotaaf, van de hand van de lokale beeldhouwer Hermanus van Zwoll (1741-1812), was juist in het jaar 1781 tegen een van de dichtstbijzijnde pijlers in de kooromgang geplaatst, in de vorm van een medaillon met de

Niet uitgevoerd ontwerp van R. Verhulst voor cenotaaf Hugo de Groot. Gravure van J.C. Philips uit: Het leven van Hugo de Groot, Amsterdam, Pieter Spriet en zoon, 1771. (COLLECTIE ALLARD PIERSON, DE COLLECTIES VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM, OTM: O 63-1826).

beeltenis van de overledene en een piramide, die tezamen in een halfronde witmarmeren nis waren gesitueerd.⁷¹

Een Latijns lofdicht van een van de grote De Groot-vereerders van die dagen, de op dat moment inmiddels overleden Amsterdamse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Pieter Burman Secundus (1713-1778), tooide de sokkel.⁷² Het verzoek tot oprichting aan burgemeesters was op 13 september 1777 gedaan, de toestemming was binnen vijf dagen verleend, en de inscriptie een maand later van overheidswege goedgekeurd.⁷³ De onthulling van het monument op 13 februari 1781 – vijf maanden voor het keizerlijk bezoek – zou zelfs de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* halen, vergezeld van de aankondiging van de beeldhouwer spoedig een prent van zijn schepping te zullen publiceren.⁷⁴

In die vorm werd het twee jaar later ook door de Spaanse schilder en letterkundige Antonio Ponz (1725-1792) bewonderd en beschreven, daarin al spoedig door enige andere bezoekers gevolgd.⁷⁵ Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het voortaan bij een bezoek aan de Nieuwe Kerk net als dat van Oranje voor toeristen een verplicht nummer vormde; een Brit betitelde het in 1785 bij die gelegenheid als ‘a most beautiful piece of sculpture, the obelisk of the famous Hugo Grotius, who lies buried in this church. You see his bust of fine white marble, which is said to be very like him.’⁷⁶ Het was bijvoorbeeld het eerste object in de Nieuwe Kerk dat in 1806 de aandacht van John Carr opwekte, nog vóór het graf van Willem van Oranje.⁷⁷ Haupt kon het even later niet nalaten om het contrast met het pompeuze Oranjemausoleum te benadrukken, dat hij even eerder als smakeloos overladen had afgedaan. ‘Das Grabmal des Hugo Grotius’, zo noteerde hij kort, ‘ist edel, einfach und ganz des großen verfolgten Mannes werth.’⁷⁸

De Duitse schrijver Johann Jakob Wilhelm Heinse (1746-1803), die zich al eerder niet erg onder de indruk van het ook door Jozef II bekeken Rotterdamse standbeeld van Erasmus had betoond,⁷⁹ verbaasde zich daarentegen in 1784 juist over de ronkende inscripties die hij op de grafmonumenten van De Zwijger, De Groot en beide Delftse zeehelden aantrof.⁸⁰ In dezelfde geest noteerde een landgenoot van hem in 1790: ‘Unter des Hugo Grotius einfachen, edlen Monumente verkündigt eine Lateinische Inschrift mit vielen Pompe seinen Ruhm; eine Ehre, welche er füglich hätte entbehren kön-

nen.’⁸¹ Niebuhr schreef in 1808 in dezelfde geest kritisch: ‘Das Denkmal [...] hat einige insipide lateinische Verse von Burmann, und ein fast noch schlechteres Medaillon mit seinem Portrait.’⁸² Ook aan de aandacht van de Franse hortulanus André Thouin (1747-1824), directeur van het Musée Nationale de l’Histoire Naturelle in Parijs, net na de Bataafse omwenteling in februari 1795 op bezoek, ontsnapte het gedenkteken niet: ‘Un monument plus simple, construit en marbre blanc, se voit d’un entre côté de l’église.’⁸³ Aan de Noord-Duitse wis- en natuurkundige Johann Friedrich Droysen (1770-1814) uit Greifswald, zes jaar daarna in Delft, danken we de uitvoerigste beschrijving uit deze periode:

‘Das Denkmal Hugo Grotius ist ein halber, schwarzer, marmorner Tempel, in einem schönen Styl gebauet, unter demselben eine Nische von weißem Marmor in der Wand, worin eine schwarze Pyramide steht, von welcher ein Leichentuch herabhängt, und neben der weißen, mit Lorbeer umkränzten Urne, an welcher sein Bildnis auf Büchern ruhet, stehet ein weinender Genius mit umgekehrter Fackel, und diese schöne Inschrift:’

- waarna hij de hele tekst van Burman citeert.⁸⁴

De plaatsing van het huidige gedenkteken had ook heel wat meer voeten in de aarde gehad dan in het geval van dat voor de Oranjeprins. De Groot was indertijd immers door toedoen van Willems zoon en opvolger Maurits in Loevestein gevangengezet, en na zijn spectaculaire ontsnapping naar Parijs uitgeweken, om in 1645 in Rostock te overlijden. Zijn gebeente was in zijn overwegend Oranjegezinde geboortestad daarna niet onverdeeld welkom geweest. Een poging om in 1663, achttien jaar na zijn dood, een marmeren tombe over zijn graf in de Nieuwe Kerk op te richten, waarvoor De Groot zoon al door de bekende beeldhouwer Rombout Verhulst (1624-1698) een ontwerp had laten maken, liep om politieke redenen op een mislukking uit⁸⁵ – zoals in die jaren ook herhaalde aandrang van Johan de Witt in de richting van het stadsbestuur om een openbaar standbeeld op te richten, niet had mogen baten.⁸⁶

Men zweeg de beroemdste zoon van de stad, die het zo met de Oranjes aan de stok had gehad, in de Oranjestad liever

Wel uitgevoerd cenotaaf, tekening door H. van der Borst, z.d. [1781] (STADSARCHIEF DELFT, 68393).

dood. Nog in 1762 betoonde de Franse student Charles François Lebrun (1739-1824), die een halve eeuw later voor Napoleon als gouverneur-generaal in Nederland terug zou keren, zich verontwaardigd dat De Groot bij de ingezetenen van Delft die hij naar de grote rechtsgeleerde vroeg, nagenoeg even onbekend was als Rembrandt bij de boeren in de omstreken van Leiden: ‘On ne connait donc plus les grands hommes au lieu même qu’illustra leur naissance [...]; voilà la gloire et sa chimère!’⁸⁷ Diens landgenoot Abbé Coyer noteerde zeven jaar later eveneens teleurgesteld: ‘Le savant Grotius, né aussi à Delft, méritait bien sans doute les honneurs d’un monument. Mais, par une fatalité assez commune aux génies

supérieurs, persécuté dans son pays, il récut & mourut expatrié, en remplissant l’Europe de son nom.’⁸⁸

Desalniettemin wisten buitenlandse bewonderaars op Grotius-pelgrimage ook zijn graf wel te vinden. Een hunner was de Frankfurter boekverzamelaar en latere burgemeester Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734), die in 1711 samen met zijn jongere broer Johann Friedrich (1687-1769) De Groots vlakbij de Nieuwe Kerk aan de Oude Langendijk gelegen geboortehuis bezocht, op dat moment als brouwerij in gebruik.⁸⁹ De eerste die zijn – toen nog eenvoudige – graf-tombe in de Nieuwe Kerk noemde, was de Franse schrijfster Anne-Marie du Boc(c)age (1710-1802) in 1750;⁹⁰ ook haar landgenoot l’Honoré meldde een kwart eeuw later dat hij hier begraven was.⁹¹ De Zweedse hoogleraar Jacob Jonas Björnståhl (1731-1779) repte in 1775, toen hij ten tweeden male Delft bezocht, eveneens van het familiegraf; ‘het ingewand van Hugo de Groot word daar ook bewaard, doch zonder eenig opschrift of gedenkteken; zijn lichaam rust denkelijk nog te Rostock, alwaar hij gestorven is’.⁹² Ook in het geval van zijn Duitse collega Heinrich Sander, die bij zijn bezoek een jaar later Grotius niet eens noemde, voegde zijn uitgever in 1783 – aansluitend op de vermelding van Oranjes praalgraf – als kanttekening toe: ‘Ausser diesem Grabmahle sieht man auch das wohlausgedachte des berühmten H. Grotius, das ihm dessen Verwandte erst vor wenig Jahren haben errichten lassen.’⁹³

Een groots publiek monument kon er al die tijd voor de grote volkenrechtgeleerde niet van af, daarvoor gold hij voor het nageslacht te veel als vertegenwoordiger van één kamp. Ook toen er na het herstel van het stadhouderlijk bewind in Holland in 1747 opnieuw verzet groeide tegen de dominante staatkundige positie van de Oranjes, werd De Groot samen met Van Oldenbarneveldt een van de historische idolen van de staatsgezinde partij, waarvan een intellectuele voorhoede zich rond de genoemde Burman op diens buitenplaats Santhorst bij Wassenaar groepeerde, en de belangrijkste memorabilia van beiden – Het Stokske en De Kist – als heiligenreliëken vereerde.⁹⁴

De adoratie nam zulke vormen aan dat in 1773 de Amsterdamse arts Jacob Ploos van Amstel (1735-1784), in aansluiting op een excursie van enige Amsterdammers naar Loevestein het jaar tevoren, zelfs het idee opperde om de verach-

Het mausoleum, zoals afgebeeld in *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt* (1631) van Salomon de Bray. (UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, AA FOL 9).

telijke stadhoudelijke dwangburcht, die nog tot ver in de achttiende eeuw als staatsgevangenis voor politiek ongemakkelijke leden van de samenleving fungeerde,⁹⁵ af te breken en door een kolossale classicistische rondtempel – met een totale hoogte die weinig lager was dan die van de Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam – ter ere van de martelaar van de staatse vrijheid te vervangen, gedomineerd door een groot standbeeld middenin, ‘op het voorbeeld der Ouden, aan Hugo de Groot, als aan eene Godheid toegewijd’.⁹⁶

Naar ontwerp van Ploos’ stadsgenoot Jacob Otten Husly (1738-1796), een van de belangrijkste particuliere bouwmeesters in deze jaren, werd zelfs een model van papiermaché gefabriceerd. Toen vanaf 1780, met het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog, de politieke tegenstellingen fors toenamen, het staatsgezinde verzet tegen de oude Oranje-almacht met de opkomst van de patriottenbeweging democratische en antiregenteske vormen begon aan te nemen, en de Republiek geleidelijk in de richting van een burgeroorlog afgleed, werd de grote zoon van Delft door de patriotten pas goed als hun vrijheidsheld omhelsd. Tegen die achtergrond moet ongetwijfeld ook de zo lang uitgestelde plaatsing van de cenotaaf in de Nieuwe Kerk in 1781 worden gezien – een opvallend statement in een stad en een kerk die tevens zozeer met de Oranjes verbonden waren.

Hugo de Groot, kortom, raakte in die dagen opnieuw heftig omstreden, en in dat opzicht kan het bezoek van de keizer, die in zijn buitenlandse politiek ten aanzien van de binnenlandse troebelen van de Republiek zo veel mogelijk het evenwicht tussen patriotten en prinsgezinden moest trachten te bewaren, duidelijk als een politiek statement gelden. Dat eens te meer gezien de wijze waarop de keizer vervolgens met de belangrijkste tegenstander en boeman van de patriotten omsprong: de voogd van stadhouder Willem V, Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, die als ‘de dikke hertog’ de geschiedenis is ingegaan.

Een paar dagen later zou Jozef in Den Haag bij zijn bezoek aan het stadhoudelijk paar Brunswijk namelijk grotendeels negeren,⁹⁷ omdat de stokoude en sukkelige Oostenrijkse gezant Thaddaeus A.J.B.J.A. baron von Reischach (1696-1782) – reeds sedert veertig jaar de vertegenwoordiger van de Habsburgers in de Republiek en daarmee volledig met Den Haag vergroeid⁹⁸ – enige weken eerder in een niet door de

keizer geautoriseerde vlaag van loslippigheid aan het stadhouderlijk hof had rondgebazuind dat Wenen in de interne Nederlandse controverse aan de zijde van de Oranjes stond. 'Il y a des choses', zo liet Jozef woedend aan Reischach weten, 'que je puis écrire à un ministre et qui ne sont pas faites pour être communiquées'.⁹⁹ Er viel zodoende een en ander recht te

zetten, en toen de keizer tot besluit van zijn Hollandtrip het patriotse Amsterdam bezocht, prees hij de burgemeesters in een korte toespraak nadrukkelijk vanwege hun vaderlandslievendheid.¹⁰⁰ Ook de visite aan de gloednieuwe cenotaaf van Hugo de Groot in Delft diende ongetwijfeld demonstratief dat doel.

NOTEN

- 1 Voor zijn reizen in het algemeen zie o.m. W. May, 'Reisen ,al incognito'. Zur Reisetätigkeit Kaiser Josephs II', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 93 (1985) 59-91.
- 2 *Verhaal der reize van Z.M. den keizer Joseph II. in Holland*, Amsterdam 1781 (voor Delft: 12); *Précis du voyage de l'Empereur Joseph II. en Hollande* (Amsterdam 1781). Zie daarover samenvattend T.H. von der Dunk, 'Inkognito aber stadtbekannt. Joseph II. auf Reisen in Holland', in: *De Achttiende Eeuw* 40 (2008) 1, 87-114; alsmede E. Hubert, *Le Voyage de l'Empereur Joseph II dans Les Pays-Bas (31 Mai 1781 - 27 Juillet 1781): Étude d'histoire politique et diplomatique* (Bruxelles 1900) 72-86.
- 3 Om deze op te sporen is allereerst gebruikgemaakt van het overzicht van J.N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam 1919) met supplement uit 1936.
- 4 Zie daarover eind 2019: T.H. von der Dunk, 'Keizer Jozef II en Jan Karel Osy. Een Habsburgs wereldleider bezoekt zijn Rotterdamse agent', *Rotterdams Jaarboekje*, 12de reeks 7 (2019).
- 5 *A Tour, sentimental and descriptive, through the United Provinces, Austrian Netherlands, and France*, deel I (London 1788) 55.
- 6 Voor een eerste overzicht van het Delftse toerisme in de vroegmoderne tijd: H.W. van Leeuwen, 'Tussen twee poorten. Impressies van reizigers naar en door Delft 1500-1850', in: *Delfia Batavorum Jaarboek* 12 (2002) 61-98, met achterin een lijst van geraadpleegde reisverslagen.
- 7 J. Carr, *A tour through Holland* (London 1807) 93.
- 8 G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich, im April, Mai und Juni 1790*, bew. door G. Steiner (Berlin 1958) 285.
- 9 A.H. Niemeyer, *Beobachtungen auf einer Reise durch einen Theil von Westphalen und Holland* (Halle 1823) 177.
- 10 S. de la Roche, *Tagebuch einer Reise durch Holland und England* (Offenbach 1788) 78-79.
- 11 Voor dat laatste J.W.L. Hilkhuijsen e.a. (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) 29-36. Voor de middeleeuwse stadsmuur I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft 1979) 80-84.
- 12 Voor het netwerk van trekschuiten A.P.A. van Daalen, *Vervoer in, van, naar Delft* (Delft 1978) 14-17; I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813* (Delft 1982) 64-66.
- 13 H. Sander, *Beschreibung seiner Reise durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, deel I (Leipzig 1783) 480.
- 14 S. von Birken, *Hoch Fürstlicher Brandenburgische Ulysses* (Bayreuth 1668) 196.
- 15 [J. Shaw], *Letters to a Nobleman From a Gentleman travelling thro' Holland, Flanders and France* (London 1709) 19.
- 16 C.L. de Pöllnitz, *Memoires contenant les Observations qu'il a faites dans ses voyages*, deel IV (Amsterdam 1735) 187.
- 17 J. Hanway, *An historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, deel II (London 1753) 344.
- 18 *An entertaining Tour, containing a Variety of Incidents and Adventures, in a Journey through Part of Flanders, Germany & Holland* (London 1791) 268.

- 19 'Des Grafen F.U.z.L. Reise durch Holland im Jahr 1771', in: J. Bernouilli, *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntnisse dienender Nachrichten*, deel I (Berlin 1781) 133.
- 20 S. Ireland, *A picturesque tour through Holland, Brabant, and part of France*, deel I (London 1790) 55.
- 21 *A Tour*, o.c., I [noot 5] 54.
- 22 [E. Watson], *A Tour in Holland in MDCCLXXXIV by an American* (Worcester, Mass. 1790) 60.
- 23 [B. Silliman], *Journal of the Travels in England, Holland and Scotland, and of two passages over the Atlantic in the years 1805 and 1806* (Boston 1812) deel II, 155.
- 24 [H. Peckham], *The Tour of Holland, Dutch Brabant, the Austrian Netherlands, and Part of France* (London 1772) 15.
- 25 J.J. Volkmann, *Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande* (Leipzig 1783) 186.
- 26 Silliman, o.c., II [noot 23] 155.
- 27 A. Radcliffe-Ward, *A Journey made in the summer of 1794, through Holland and the Western frontier of Germany* (London 1795; met inleiding heruitgave door A.G.H. Bachrach, Leiden 1998) 26.
- 28 Zie resp. M.T. von Haupt, *Malerische Reisen durch Holland und Norddeutschland*, deel II (Hamburg 1814) 246; M.T. Huber, *Bemerkungen über Holland aus dem Reisejournal einer deutschen Frau* (Leipzig 1811) 350; B.G. Niebuhr, 'Circularbriefe aus Holland von 1808', in: dez., *Nachgelassene Schriften nicht philologischen Inhalts* (Hamburg 1842) 162.
- 29 F.M. Misson, *Voyage d'Italie*, deel I (Utrecht 1722) 10.
- 30 Shaw, o.c. [noot 15] 20.
- 31 Niemeyer, o.c. [noot 9] 177 en 182. Vgl. ook, soortgelijk, C.G. Horstig, *Reise nach Frankreich, England und Holland zu Anfange des Jahres 1803* (Berlin 1806) 226-227.
- 32 F. Faulcon, *Voyages et opuscles* (Paris 1805) 70-71.
- 33 Faulcon, o.c. [noot 32] 69.
- 34 Silliman, o.c., II [noot 23] 155.
- 35 Radcliffe-Ward, o.c. [noot 27] 22.
- 36 Watson, o.c. [noot 22] 61.
- 37 Shaw, o.c. [noot 15] 20.
- 38 Voor het mausoleum o.m. E. Neurdenburg, *Hendrick de Keyser: Beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam* (Amsterdam 1930) 115-121; M. Gout, *Wilhelmus van Nassouwe: Het grafmonument van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft* (Rijswijk 2002); K. Ottenheim, P. Rosenberg en N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura moderna. Moderne bouwkunst in Amsterdam 1600-1625* (Amsterdam 2008) 110-111.
- 39 Misson, o.c., I [noot 29] 10.
- 40 [S.F. l'Honoré], *La Hollande au Dix-huitième siècle ou nouvelles lettres, contenant des remarques et des observations de cette province* (Den Haag 1779) 42. Vgl. ook Volkmann, o.c. [noot 25] 188-190.
- 41 Aldus Radcliffe-Ward, o.c. [noot 27] 26. Zo ook Johann Beckmann in 1762; zie G.W. Kernkamp, 'Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 356.
- 42 Zie resp. J.F. Droysen, *Bemerkungen gesammelt auf einer Reise durch Holland und einen Theil Frankreichs im Sommer 1801* (Göttingen 1802) 140-141; W. Breerton, *Travels in Holland, The United Provinces, England, Schotland and Ireland MDCXXXIV-MDCXXXV* (z.p. 1844) 20; en W. Mountague, *The Delights of Holland* (London 1696) 20-23.
- 43 Een opsomming van alle reisverslagen waarin zij genoemd worden is in dit bestek ondoenlijk en onzinnig. Vermoedelijk de eerste die van Tromp melding maakte was John Resesby in 1656; zie A. Ivalt (bez.), *The Memoirs and Travels of Sir John Resesby* (London 1904) 124. Voor zo'n verwisseling van beide kerken zie o.m. E. Brown, *Naukeurige en Gedenkwaardige Reysen* (Amsterdam 1682) 5; A. de Marsy (bez.), *Voyage de Regnard en Flandre, en Hollande, en Danemark et en Suède* (1681) (Paris 1874) 30-31. Vgl. voor de bestaande verwarring ook Silliman, o.c., II [noot 23] 155. Een van degenen die alle drie graven in dezelfde kerk situeert was in 1707 E.C. Barchewitz, *Allerneueste und wahrhaffte Ost-Indianische Reise-Beschreibung* (Chemnitz 1730) 24.
- 44 L.C. Sturm, *Durch ein grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete architectonische Reise-Anmerckungen* (Augsburg 1719) 134-135, met plaat D fig.30-31. Dat het niet slechts om een naamsverwisseling gaat, blijkt uit het feit dat hij de Nieuwe Kerk zelf (met die laatste twee praalgraven) op p. 134 wel op de juiste plek situeert. Voor Sturms Nederlandse reis recent samenvattend: T.H. von der Dunk, 'Sturm über Holland. Ergebnisse einer Studienreise eines deutschen Architekturtheoretikers in die niederländische Republik um 1700', in: *InSitu* 8 (2016) 191-204.
- 45 R. Poole, *A journey from London, to*

- France and Holland* (London 1744) 62. Verwarring alom: op p. 56 schreef hij, t.a.v. het Hollands Diep: 'in crossing over which, it is said, that the Prince of Orange, Father to King William, was drown'd'. Het was echter niet Willem II, vader van de koning-stadhouder, die hier verdrong, maar (in 1711) de achterneef van de laatste, de Friese stadhouder Johan Willem Friso.
- 46 Zie R.C. Temple (bez.), *The papers of Thomas Bowrey*, deel I (London 1927) 55.
- 47 F. Lucä (bez.), *Der Chronist Friedrich Lucä: Ein Zeit- und Sittenbild aus der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts* (Frankfurt/Main 1854) 106.
- 48 L.H. Lomenius, *Lomenii Briennae comitis Itinerarium* (Paris 1662) 14; resp. K. Fremantle (bez.), *Sir James Thornhill's sketch-book travel journal of 1711. A visit to East Anglia and the Low Countries* (Utrecht 1976) 40-41.
- 49 *Voyage faits en divers temps en Espagne, en Portugal, en Allemagne, en France, et ailleurs* (Amsterdam 1700) 211.
- 50 *A Tour*, o.c., I [noot 5] 55-56.
- 51 De la Roche, o.c. [noot 10] 76.
- 52 S. de Bray, *Architectura moderna ofte Bouwinge van onsen tyt*, Amsterdam 1631 (facsimile-uitgave Soest 1971) plaat XXXIX en XL, tekst op p. 22.
- 53 Ottenheim e.a., o.c. [noot 38] 111.
- 54 D.E. van Bleyswijck, *Beschryvinge der Stadt Delft* (Delft 1667) 260-272.
- 55 Volkmann, o.c. [noot 25] 189.
- 56 G. Hegenitius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum* (Leiden 1630) 149-151.
- 57 J.P. Willebrandt, *Historische Berichte mit Praktischen Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn* (Frankfurt/Main 1761) 95.
- 58 l'Honoré, o.c. [noot 40] 47. Vgl. ook het oordeel van A. Ponz, *Viage fuera de Espana*, deel II (Madrid 1792) 116: 'el mas célebre monumento sepulcral, que creo hay en Holanda'.
- 59 Radcliffe-Ward, o.c. [noot 27] 23.
- 60 Shaw, o.c. [noot 15] 20.
- 61 O. Sirén, *Nicodemus Tessin d Y:S Studieresor i Danmark, Tyskland, Holland, Frankrike och Italien* (Stockholm 1914) 78. Vgl. voor Tessins kritiek ook N. Ex en F. Scholten, *De Prins en De Keyser: Restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje* (Bussum 2001) 128.
- 62 Een van de weinige andere auteurs was Radcliffe-Ward, o.c. [noot 27] 23.
- 63 Sturm, o.c. [noot 44] 135, met Tab D fig.31.
- 64 De la Roche, o.c. [noot 10] 77.
- 65 Forster, o.c. [noot 8] 285.
- 66 Haupt, o.c., II [noot 28] 253 resp. 255.
- 67 Huber, o.c. [noot 28] 353 resp. 357.
- 68 Abbé Coyer, *Voyages d'Italie et de Hollande*, deel II (Paris 1775) 270.
- 69 Niebuhr, o.c. [noot 28] 162.
- 70 P. Sartre, *Voyage en Hollande fait en 1719* (Paris 1896) 51. Voor een uitvoerige beschrijving van het Mausoleum uit de dagen van Jozef II vgl. ook o.m. Volkmann, o.c. [noot 25] 189-190; Watson, o.c. [noot 22] 62-64; *A Tour*, o.c. [noot 5] 56-57; Radcliffe-Ward, o.c. [noot 27] 23-25.
- 71 Zie D.P. Oosterbaan *De Nieuwe Kerk te Delft* (Delft 1981) 27-28; M. Gout en M.A. Verschuy, *Nieuwe Kerk te Delft en grafmonument van Willem van Oranje* (Delft 1989) 81-83. Voor een contemporaine beschrijving zie: *Leven van Hugo de Groot gevolgd naar Brandt, Van Cattenburgh en anderen, door een genootschap van beoefenaars der Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1793) 482-484, die het jaar van oprichting evenwel (foutief) op 1786 stelt.
- 72 Voor het lofdicht zie D.J.H. ter Horst, 'Het grafschrift van Hugo de Groot', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7e reeks 4 (1933) 185-190.
- 73 Namelijk op 21 oktober 1777. Zie Ter Horst, o.c. [noot 72] 185-186.
- 74 *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 16 (1781), 557-560. Het bericht was woorde-lijk overgenomen uit de *Hollandsche Historische Courant* van 15 februari 1781.
- 75 Ponz, o.c., II [noot 40] 117.
- 76 Zie *An entertaining Tour*, o.c. [noot 18] 268. Huber, o.c. [noot 28] 357-358, verwisselt in haar beschrijving van het monument Grotius met Erasmus.
- 77 Carr, o.c. [noot 7] 94, 'simple, but handsome'.
- 78 Haupt, o.c., II [noot 28] 255.
- 79 W. Heinse, *Sämtliche Werke* (uitg. door C.Schüddekopf), deel VII (Leipzig 1909) 299. Voor dit standbeeld zie allereerst het boekje van J. Becker, *Hendrick de Keyser. Standbeeld van Desiderius Erasmus in Rotterdam* (Bloemendaal 1993).
- 80 Heinse, o.c., VII [noot 79] 300.
- 81 *Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790* (Oldenburg 1792) 117.
- 82 Niebuhr, o.c. [noot 28] 162.
- 83 A. Thouin, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie* (Paris 1841) 186.
- 84 Droysen, o.c. [noot 42] 139-140.
- 85 Zie A. Hallema, *Hugo de Groot, het Delftsch orakel 1583-1645: Een Levensschets van een groot Nederlander uit de 17e eeuw* (Den Haag 1946) 176-177; F.

- Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 29, beide met afbeelding van de naar Verhulsts ontwerp gemaakte gravure uit C. Brandt en A. van Cattenburgh, *Historie van het leven des heeren Huig de Groot*, deel II (Dordrecht 1732) t.o. p. 416, 'Afbeelding van het beraamde Pronk-graf van den Heere Hugo de Groot', met tekst op p. 416-417. Over de mislukte onderneming ook, met korte beschrijving van het ontwerp: *Het leven van Hugo de Groot vervattende zyne studiën, schriften, gezantschap en staatkundige verrichtingen, van zyne geboorte af tot zynen dood toe* (Amsterdam 1771) 480-482.
- 86** Aldus *Het leven van Hugo de Groot*, o.c. [noot 85] 480.
- 87** M. du Mesnil, *Mémoires sur le Prince le Brun, Duc de Plaisance* (Paris 1828) 18.
- 88** Coyer, o.c., II [noot 68] 271.
- 89** Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen Holland und Engelland*, deel III (Ulm 1754) 339. Een plaquette op no.37 herinnert thans nog aan het pand.
- 90** A.M. du Bocage, *Recueil des Oeuvres*, deel III (Lyon 1762) 84.
- 91** l'Honoré, o.c. [noot 40] 47.
- 92** J.J. Björnsthål, *Reize door Europa en het Oosten*, deel V (Amsterdam 1792) 474-475. Vgl. daartoe tevens H. Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007) 590-592.
- 93** Sander, o.c., I [noot 13] 481.
- 94** Zie J. Hartog, 'Santhorst', in: dez., *Uit de dagen der Patriotten: Vier schetsen* (Amsterdam 1896) 1-49; alsmede Grijzenhout, o.c. [noot 85] 26-29.
- 95** Voor Loevestein als staatsgevangenis zie B. Makken, *Het Slot Loevestein* (Alphen aan den Rijn 1980) 16-20; F.M. Eliëns, *Het Slot Loevestein* (Zutphen 1986) 17-21; B. Stamkot, *Loevestein* (Utrecht 1986) 11-16.
- 96** Zie uitvoerig: T.H. von der Dunk, *Een Hollands Heiligdom: De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007) 21-26; en J. Bloemendal en H.K. Ploos van Amstel (red.), *Een tempel voor Hugo de Groot: Een rede van Jacob Ploos van Amstel uit 1774* (Amersfoort 2010).
- 97** Hubert, o.c. [noot 2] 82.
- 98** O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810* ('s-Gravenhage 1983) 162-164.
- 99** Brief van Jozef II aan Reischach van 2-7-1781, opgenomen in: A. von Arneth en J.G. Flammermont, *Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'empereur Joseph II et le prince de Kaunitz*, deel I (Paris 1889) 49, noot 3.
- 100** Vgl. *Verhaal der reize*, o.c. [noot 2] 54-56.

FRED LEEFLANG FOTOGRAFIE & DESIGN

TELEFOON: 06 1551 0312

WEB: FREDLEEFLANGDESIGN.NL

EMAIL: INFO@FREDLEEFLANGDESIGN.NL

naaborg

+31(0)612429826

info@naaborg.eu

www.naaborg.eu

AFBOUW BANKSCHROEF COMPRI
BEITEL **BOUWEN** BOORMACHINE
ONDERHOUD DECOUPEERZAAG S
RETAIL DRAADNAGEL FREZEN FU
INTERIEURBOUW **ADVIES** DECOU
RENOVEREN KOEVOET KRUISKOP
RESTAUREREN HAMER SCHAAF R
het bouwteam voor uw bouwensen
RESTAUREREN SPIJKER STEEKSLI
VERBOUWEN TIMMEREN STOELH
STUCADOREN TEGELEN TROFFEL

Complete Woninginrichting

**Al sinds 1913 het vertrouwde adres
voor uw complete woning- en/of bedrijfstoerusting!**

Lepelaarplantsoen 49 - 51

3145 XC Maassluis

Showroombezoek alleen op afspraak

☎ 010 304 71 54

✉ info@vanwitteloostuijn.nl

🌐 www.vanwitteloostuijn.nl

Snuiftabak en de Delftse snuifmolens

AART STRUIJK

In de achttiende eeuw was snuiftabak ongekend populair in ons land. Het werd in alle lagen van de bevolking gebruikt: iedereen snoof het! Het was lucratieve handelswaar en veel fabrikanten en molenaars profiteerden daarvan. Uiteraard waren windmolens nodig om de snuiftabak te malen. In Delft en directe omgeving stonden vijf snuifmolens. In dit artikel ga ik in op de bijzondere bereidingswijze van snuiftabak en de vijf Delftse molens. Er wordt speciaal aandacht besteed aan het maken van karotten, waardoor snuif van uitzonderlijk goede kwaliteit werd verkregen. De snuiftabak, kortweg snuif genoemd, werd door de winkeliers in kleine porties verkocht aan hun klanten, die daarvoor hun eigen snuifdoosje meenamen. De mooi bewerkte en kostbare snuifdoosjes waren voor de welgestelden steeds een gelegenheid om te imponeren en hun rijkdom te tonen. In Delft waren vanouds heel wat tabakswinkels. De winkeliers hielden hun producten op voorraad in aardewerken potten met deksel. Een aardige bijkomstigheid is dat veel van die tabakspotten in de Delftse plateelbakkerijen zijn gemaakt. In de negentiende eeuw nam het gebruik van de snuif geleidelijk af en de sigaar kwam ervoor in de plaats (afb. 1).

De tabak werd in Europa bekend nadat ontdekkingsreizigers zoals Columbus deze vanuit Amerika meenamen. Het tabaksgebruik groeide in de zestiende eeuw zeer snel. In Europa was men vanwege allerlei besmettelijke en dodelijke ziektes tevens geïnteresseerd in de medicinale werking van tabak.¹

De tabak zou helpen bij hoofdpijn, astma, maagkrampen, kiespijn en reuma. Zo rapporteerde de Franse gezant Jean Nicot aan zijn koning dat tabak vele kwalen zou verhelpen. De werkzame stof nicotine die later ontdekt werd, is naar deze gezant vernoemd.²

In Nederland was de tabak vooral populair onder zeelieden, omdat het middel hielp tegen de beriberi en het bovendien honger en dorst zou verdrijven. Het gebruik verspreidde

1 Een Delftsblauwe tabakspot waarin snuiftabak, ook wel neuskost genaamd, wordt bewaard. (FOTO: LOUIS BRACCO GARTNER).

zich daarna vanuit de havensteden onder alle lagen van de bevolking. Engelse tabakshandelaren, die zich aan het begin van de zeventiende eeuw in Rotterdam vestigden, importeerden de pijp- en pruimtabak, die gretig aftrek vonden. In Utrecht en Gelderland gingen steeds meer boeren over op de teelt van het arbeidsintensieve gewas. De grond daar heeft een goede bovenlaag die genoeg water vasthoudt in het droge seizoen. Een diepere zandlaag zorgt ervoor dat de planten in de natte regentijd niet verdrinken. Dat maakt de grond zeer geschikt voor de verbouw van tabak.³ Bovendien was er ook meer mee te verdienen dan met de traditionele landbouwpro-

AART STRUIJK

(Delft 1950) doet al lange tijd onderzoek naar de geschiedenis van de Delftse molens en schreef daarover diverse artikelen. Hij heeft echter speciaal belangstelling voor de snuifmolens, omdat een van zijn voorvaders snuifmolenaar was op molen De Hollandse Tuin in Delft. De auteur is als vrijwilliger al vele jaren actief als rondleider op en beheerder van museummolen De Vlieger in Voorburg.

ducten. De Amersfoortse tabak werd niet zoveel gerookt, maar was wel uitstekend geschikt voor verwerking in de snuiftabak. Al snel werd Amsterdam het centrum van de tabakshandel. In de zeventiende eeuw ontstond in de uitgestrekte en waterrijke Zaanstreek grote bedrijvigheid door de aanvoer, doorvoer en verwerking van dit product. Behalve zaag-, olie- en pelmolens werden er omstreeks 1650 de eerste wind-tabaksmolens gebouwd en rond 1700 de eerste snuifmolens.⁴

Al in de zestiende eeuw werd in Frankrijk tabak gesnoven. Daar waren vele soorten snuiftabak in omloop. Ze hadden een speciaal aroma, zoals menthol, lavendel, citroen en kaneel. Bekende merken waren St. Omer, Pompadour, St. Vincent, Tonca, Bon Tabac d'Hollande en Tabac de Dames (afb. 2). In de zeventiende eeuw werd ook in Nederland het snuiven populair. Daar werden vooral Rappé de Paris, St. Omer en Tabac de Dames gebruikt.

Om aan die groeiende vraag te voldoen werden aanvankelijk kleine tabaksrollen vanuit Frankrijk geïmporteerd, met name uit Duinkerken en Saint-Omer. De gebruiker moest de tabak zelf met de hand raspen tot een fijn poeder. Deze rappé-snuif werd vooral door de meer welgestelden gebruikt. Er waren zeer fraaie snuifraspen in omloop. Vooral de uit palmhout gesneden raspen zijn mooi versierd met aan fabels ontleende motieven of Bijbelse voorstellingen. Kostbaar zijn de snuifraspen van ivoor en de geëmailleerde snuifraspen uit Limoges (afb. 3).

In de tweede helft van de achttiende eeuw steeg het gebruik van snuiftabak in ons land spectaculair en vele fabrikanten gingen over op de productie van snuif. Daarvoor waren ambachtslieden nodig die zich toededen op de bewerking van tabak tot snuif en het maken van karotten. In de Zaanstreek stonden rond 1750 naar schatting meer dan tachtig snuif- en tabaksmolens. Het waren niet altijd nieuwe molens die werden gebouwd. Vele hadden aanvankelijk een andere functie gehad en werden omgebouwd en ingericht als snuifmolen. Het is overigens opmerkelijk dat een groot aantal molens een dubbele functie had. Zo waren er snuifmolens gecombineerd als zaag-, tras-, specerij- of volmolen.⁵

Hoewel de Zaanstreek weliswaar de streek was waar veruit de meeste tabak werd verwerkt, was er ook in andere regio's grote bedrijvigheid op dit terrein. Zo telde Rotterdam in de

2 Tabakspotten uit het eind van de achttiende eeuw met de vermelding van de tabakssoort. (FOTO: LOUIS BRACCO GARTNER).

3 Een zeldzame zeventiende-eeuwse palmhouten tabaksrasp die werd gebruikt om karotten te raspen. (FOTO: LOUIS BRACCO GARTNER).

tweede helft van de achttiende eeuw zo'n vijftig tabaksbedrijven, waar de werkzaamheden vaak werden gecombineerd met de handel in koffie en thee. Twaalf van die bedrijven waren gespecialiseerd in de productie van karotten en snuif. Om de producten te verwerken werden zes snuifmolens gebouwd, met name rondom de huidige Kralingse Plas⁶ (afb. 4).

4 Het oude ambacht van karotten trekken is op snuifmolen De Ster in Rotterdam weer tot leven gebracht. (FOTO AUTEUR).

DE FABRICAGE VAN SNIIFTABAK Snuif-
tabak wordt gemaakt uit een melange van diverse
soorten tabak. In Nederland werd vooral de donkere tabak
gebruikt, zoals Virginia en Kentucky. Die werd vermengd met
de goedkopere Amersfoortse tabak, die zorgde voor het
aroma van de snuif. De algemene werkwijze voor de fabricage
van snuiftabak is als volgt: de tabaksbladeren worden op een
saustafel ruim besprenkeld met een saus of er zelfs in gedom-
peld. Dan worden de gesausde tabaksbladeren gestript, dat
wil zeggen ontdaan van de steel en de nerf.⁷ De stelen worden
vermalen tot de goedkopere stelensnuif⁸ (afb. 5).

De tabak ondergaat altijd een proces van fermentatie, een
gistingsproces waarbij de saus langdurig kan inwerken op de
tabak. Dat kon op twee manieren gebeuren: in houten kisten
en via het karotten trekken. Een relatief snelle manier van
werken was het langere tijd bewaren van de gesausde tabak,
samengeperst in afgesloten houten kisten. Er ontstaat een
hooibroei, waardoor het fermentatieproces op gang komt. Na
enkele maanden kon de tabak verder verwerkt worden in de
snuifmolen waar hij werd fijngestampd. Men gebruikte daar-
voor een wentelas, waaraan spaken zijn bevestigd waarmee
palen omhoog werden getild die vervolgens naar beneden

5 Mien den Outer is bezig met het strippen van tabaksbladeren in molen
De Ster in Kralingen. (UIT: DE SPIEGEL, SEPTEMBER 1938).

6 De wentel-as in snuif- en specerijmolen *De Ster*. (FOTO AUTEUR).

7 De stampkuipen in snuifmolen *De Ster* waarin de snuiftabak wordt
fijngemaakt. (FOTO AUTEUR).

vielen. Zo wordt het effect van een heipaal verkregen (afb. 6).
De gesausde tabak uit de kisten ging in stampkuipen: grote,
langzaam ronddraaiende tonnen waar de tabak lange tijd met
messen werd fijngemaakt. De messen, die bevestigd zijn aan
de onderzijde van lange houten palen, worden keer op keer
opgetild, zodat ze steeds weer in de tabak vallen. Vervolgens
wordt de tabak zo fijn gezeefd dat hij als poeder kan worden
opgesnoven. Aan het eindproduct, afhankelijk van de soort,
worden soms nog aromatische oliën toegevoegd, zoals men-
thol, vanilleolie, jasmijnolie, lavendel, rozenolie, bergamot
(een wat zure citrusvrucht), citroen of kaneel (afb. 7).

Een andere manier om snuif te maken is het trekken van
karotten, een bijzondere methode waarmee de beste soort
snuif wordt verkregen.⁶ Deze arbeidsintensieve methode
vereist een grote vakkundigheid. De snuifmolenaar was hier-
bij geheel afhankelijk van de karottenbaas, die als mees-
terknecht bij hem werkte in het bedrijf. Het woord karot is
afgeleid van het Franse 'carotte', dat wortel of peen betekent.
De karot is namelijk enigszins kegelvormig. Na het sausen en
strippen van de tabak wordt op een karottentafel een hoeveel-
heid gesausde tabaksbladeren afgewogen van vier of vijf
pond. Die wordt in een linnen doek gerold en aan de trekbank
met een dik touw over de hele lengte strak omwikkeld wat de
nodige vaardigheid en fysieke kracht vereist. Er ontstaat een
tabaksrol – de karot – van zestig centimeter lang met een
gewicht van ongeveer twee kilo. De karotten worden onge-

veer zes weken opgeslagen en regelmatig gekeerd en gedraaid (afb. 8). Daarna worden het dikke touw en het doek verwijderd en volgt het ‘fiseleren’. De bundel tabak wordt omwikkeld met een dun touw, zodat de karot er uitziet als een lange rollade. De karotten worden minstens zes maanden bewaard om te fermenteren, maar vaak was dat wel drie of vier jaar of nog langer. Na de fermentatieperiode worden de karotten van de touwtjes ontdaan en in de stampkuipen tot snuif verwerkt (afb. 9).

Er zijn nog heel wat recepten van de sauzen bewaard gebleven. Toch maakten niet alle snuifabrikanten hun recept bekend, omdat de samenstelling van de saus het geheim was van hun snuiftabak. De algemene werkwijze heeft veel overeenkomsten: als basis gebruikt men een mengsel van brande-

8 Het karotten trekken in snuifmolen *De Ster*. Links is de knecht aan het werk met het karotten trekken; rechts is karottenbaas Bukman aan het fiseleren. (FOTO: STICHTING KRALINGSE MOLENS).

9 Twee karotten op een trekbank in snuifmolen *De Ster*. De karot rechts is nog gewikkeld in een linnen doek en een dik touw; de karot links is reeds gefiseleerd. (FOTO AUTEUR).

wijn of rum, jeneverbessen, rozijnen of krenten die in water worden gekookt. Er wordt altijd ruim zout aan toegevoegd om schimmelvorming tegen te gaan. Daarna worden - afhankelijk welke saus men wilde hebben - de meest fantastische ingrediënten toegevoegd. Zo gebruikte men suikersiroop, kalmoes, rozenhoutolie, lavendel, sassafras, kruidnagel, menthol, muskaat of potas. De toevoeging van sassafras is opmerkelijk, want het is een plantensoort die olie bevat en indertijd als wondermiddel uit Amerika werd geïmporteerd. Dat wordt duidelijk als men weet dat de olie van deze plant een stof bevat die op XTC lijkt! Ook wat scherpere stoffen, zoals citroensap, bergamot, azijn, salmiak en tamarinde werden gebruikt.

DELFTSE TABAKSWINKELS IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Het snuiven van tabak in Holland begon tussen 1650 en 1700 in de betere kringen. Daarna burgerde het gebruik ervan ook in bij andere bevolkingsgroepen. Vooral bij de vrouwen was het snuiven ongekend populair.

Delft kende in de zeventiende eeuw vele tabakshandelaren en tabakswinkels. Frans Aelbrechtsz. aan het Vrouwjutenland werd in 1629 zelfs aangesteld tot 'maeckelaer van den tabacq'.⁹ Tabaksverkoper Gillis Jacobsz. van Domburch was een van de vele winkeliers aan de Agtersack. Later had hij zijn winkel aan de Voldersgracht in het huis *De Gouden Huijfe* naast de vleeshal, de huidige Koornbeurs. Corstiaan Delforce was winkelier aan het Oosteinde en later aan de Vlamingstraat en de Burgwal. Aan de vest bij de Oostpoort stond de winkel van Robbrecht Douglas. Willem Vosmaer was winkelier in de Vlamingstraat, Jonas Marcijn was tabaksverkoper op het Marktveld en Tonis Jansz. van Neck bij het Broerhuis bij het Vondelingenhuis.¹⁰ De 'toebackvercooper' Joris Turvel woonde in 1630 aan de Molslaan in het huis *Het Hemels Broot*, daarna vertrok hij naar de Brabantse Turfmarkt en vervolgens verhuisde hij naar een winkelpand in de Jacob Gerritstraat. Zijn kleinzoon Johannes van Zijl was eveneens werkzaam in de tabak. Hij woonde aan de Burgwal in 'den huijsinge genaemt Salomons Tempel'. In dat pand stond een tabaksmolen met twee maalstenen die hij in 1702 verkocht voor 250 gulden. Het bleek een rosmolen te zijn, want er

10 Enkele negentiende-eeuwse tabakspotten met daarop het merk van de snuiftabak. (FOTO: LOUIS BRACCO GARTNER).

werd ook 'een bruijn merrij paert, sijnde van den tand' verkocht.¹¹ Slechts een enkele maal wordt in de archiefakten iets vermeld over andere tabaksmolens. Een voorbeeld is een pakhuis aan de Bastiaansvest dat in 1729 werd verkocht en waarin een tabaksmolen had gestaan.

De toenemende vraag naar tabak en tabaksproducten in de achttiende eeuw leidde in Delft tot een forse stijging van het aantal winkels. Vrijwel alle Delftse winkeliers verkochten naast tabak en snuif, ook koffie, thee of chocolade. Zo verkocht apotheker A. van Son in zijn winkel *De Rookende Turk* aan de Oude Delft, naast de Bagijnhofpoort, behalve tabaksartikelen ook koffie en thee. Soms werden er ook groenten en andere waren verhandeld, of was er aan huis een tapperij.¹²

Omstreeks 1750 wordt in de belastingregisters een groot aantal tabakswinkels vermeld, zoals die van Philippus Kneeter aan de Hippolytusbuurt, van de weduwe Elisabeth Hoogewerff aan de Oude Delft, en van Joost Koolschijn aan de Binnenwatersloot.¹³ Thomas Hellegers kocht in 1782 het pand *De Halve Maan* op de hoek van de Markt en de Cameretten, waar hij zijn winkel in snuif en tabak dreef.¹⁴ In een pand aan de Oude Langendijk – het huidige nummer 20 – was tabakszaak *De Witte Engel* gevestigd. Volgens een verkoop-

akte uit 1771 was het een welbekante tabakssnuifwinkel, 'alwaar nu De Herderinne uithangt', vermoedelijk doelend op een uithangbord.¹⁵

De snuif en tabak kwamen bij de winkels aan in kleine, houten vaatjes van hooguit vijf kilo. Daar werden ze bewaard in Delftsblauwe potten die werden vervaardigd in de Delftse plateelbakkerijen, zoals *De Porceleyne Lampetkan*, *De Drie Clocken* of *De Porceleyne Klauw*. Op de snuifpotten stond soms de naam van herkomst van de tabak, zoals Bon Tabac d'Hollande, Duinkercken, Varinas of Tabac de Virginia, of de naam van de snuifsoort, zoals St. Vincent, Tabac de Paris, Pompadour, St. Omer, Tonca of Brazil (afb. 10).

Bij de aankoop van snuif bracht een klant zijn eigen snuifdoosje mee, dat meestal een inhoud had van twintig gram. Er waren prachtige exemplaren in gebruik, gemaakt van zilver, ivoor, parelmoer, hoorn, porselein of van bijzondere houtsoorten. De doosjes hadden fraai bewerkte dekseltjes met inscripties, soms ingelegd met pareltjes of kleine edelsteentjes. Er waren ook fijn beschilderde doosjes van papier-maché. Belangrijk was dat de doosjes duur waren, want het kleinood was een maatstaf voor de rijkdom van de bezitter. Welgestelden hadden daarom voor iedere soort snuif een ander doosje. Vele bekende figuren gebruikten snuiftabak, zoals Schiller, Kant, Frederik de Grote en Helmut Moltke.¹⁶ Ook Napoleon, die een fervent snuiver was, had een grote collectie snuifdoosjes. Soms kreeg hij van politici en diplomaten kostbare doosjes als relatiegeschenk, maar het kwam ook voor dat iemand hem een snuifje aanbood. Indien het doosje hem beviel, dan beschouwde hij het gewoon als zijn eigendom. En niemand die het terug durfde te vragen!¹⁷ (afb. 11).

 ONVERWACHTE ECONOMISCHE MOGELIJKHEDEN In de tweede helft van de achttiende eeuw ging het economisch langzaam bergafwaarts in Nederland, en dus ook in Delft. In Delft hadden de meeste bierbrouwerijen hun deuren gesloten en van de lakenindustrie was eveneens weinig over. Van de plateelbakkerijen, die voor veel werkgelegenheid zorgden, waren er nog maar

enkele in bedrijf.¹⁸ Die teruggang had ook gevolgen voor de vier verfmolens ten zuidoosten van Delft, nabij Delfgauw, die sinds de zeventiende eeuw de grondstoffen voor de Delftse plateelindustrie maalden. Enkele snuiffabrikanten lieten omstreeks 1780 twee van deze verfmolens inrichten voor het malen van snuiftabak.

In vergelijking met de tabaksindustrie in de Zaanstreek en in Rotterdam speelde Delft niet zo'n prominente rol. In de achttiende eeuw stonden tussen Delft en de Hoornbrug langs de Vliet vijf snuifmolens weliswaar in het ambacht van Rijswijk, maar de snuifmolenaars waren zakelijk en economisch georiënteerd op de stad Delft. Drie van die molens hadden eerder een andere functie gehad. Zo werden de in 1632 en 1648 gebouwde stadsvolmolens (in een volmolen worden lakense stoffen zodanig bewerkt, dat de kwaliteit sterk verbeterd) ingericht tot snuifmolen, en werd de in 1760 opgerichte trasmolen *Het Lam* (tras is verweerde lava die werd gebruikt als metselspecie) niet lang daarna omgebouwd tot een gecombineerde snuif- en volmolen. Later was hij uitsluitend als snuifmolen in bedrijf. *Het Fortuin* werd in 1728 weliswaar als snuifmolen gebouwd, maar later omgebouwd tot een snuif- en trasmolen. Alleen de in 1766 gebouwde molen *De Hoop* fungeerde altijd als snuifmolen, totdat hij in 1889 in vlammen opging.¹⁹

11 Enkele snuifdoosjes van messing, schildpad, papier-maché en hout. Op het snuifdoosje linksonder staat de beeltenis van Napoleon. (FOTO: LOUIS BRACCO GARTNER).

De vijf snuifmolens in Delft

In Delft en directe omgeving stonden vijf snuifmolens: een in de stad en vier in het ambacht van Vrijenban en in de Hof van Delft. Helaas ontbreekt vrijwel alle informatie over de productie, het personeel, de leveranciers en de afnemers, om over de recepten van de gebruikte sauzen maar te zwijgen. Slechts van twee snuifabrikanten is bekend dat zij een eigen karottenfabriek hadden.

1 SNUIFMOLEN DE HOLLANDSE TUIN

De plateelbakker Pieter Gerritsz. Durven had in 1655 het grafelijk windrecht – een jaarlijkse erfpacht of belasting – gekregen om twee verfmolens te bouwen buiten de stad. Een van die molens stond aan de Delfgauwse vaart, aan de overkant van het water.²⁰ Het was de eerste stenen stellingmolen in de wijde omgeving van de stad. Ernaast stonden een woonhuis, een schuur, een knechtenwoning en een schuithuis. Het is de meest bijzondere van de Delftse molens. Interessant is dat snuifmolenaar Klaas Struijk een directe voorvader is van de auteur.²¹ Na de dood van Pieter Durven kwam de verfmolen in bezit van Maarten Pijnacker en daarna van diens zoon Claas. De molen was daarna lange tijd eigendom van de verfkoper

Jan Haaxman, die de molen steeds verhuurde of verpachtte (afb. 12).

In 1778 kocht Klaas (Nicolaas) Struijk de helft van de verfmolen voor 3300 gulden van de erven Haaxman.²² Thomas Hellegers kocht de andere helft van de molen. Eigenaar Struijk verklaarde een jaar later dat de helft van de molen inmiddels was ingericht tot een snuifmolen. Het plan was om de hele molen als zodanig in te richten, en ‘al het binnenwerk tot het malen van wit zijnde vereischt, uit de molen te amoveren en weg te breken’. In datzelfde jaar verkocht Struijk zijn helft van de molen voor 5000 gulden aan Hellegers, nog voordat de plannen waren uitgevoerd.

De in Rhoon geboren Klaas Struijk (1754-1832) woonde geruime tijd in Schiedam. Daar werd hij in 1782 deelgenoot in een vennootschap dat was opgericht ter exploitatie van de Schiedamse snuif- en witmolen *De Morgenzon* en de snuifmolen in Delft aan de Delfgauwseweg, die vanaf die tijd *De Hollandse Tuin* werd genoemd. Er waren afspraken over de gezamenlijke inkoop van grondstoffen, de boekhouding, de jaarrekening en het onderhoud en de reparatie van de molens. De vennootschap bestond uit vier mannen die in Schiedam woonden, onder wie Struijk en de rijke Bernhard Johan Pielat van Bulderen, de latere burgemeester, en twee mannen uit Delft, namelijk Thomas Hellegers en

12 Snuifmolen *De Hollandse Tuin* aan de Delfgauwseweg met op de achtergrond de Pauwmolen door Isaac van Ketweg van omstreeks 1760, penseeltekening in kleur. (STADSARCHIEF DELFT, TMS-NUMMER 58436).

de houtkoopman Michiel Hartogh.²³ Hellegers kwam echter in financiële problemen en hij verkocht in 1788 de hele molen – de waarde van *De Hollandse Tuin* was 22.000 gulden²⁴ – aan Klaas Struijk. *De Hollandse Tuin* was inmiddels geheel ingericht tot een dubbele snuifmolen. Er is helaas vrijwel niets bekend over de activiteiten en de productie op de molen. Wel weten we dat de snuifproductie, na economische neergang in de Franse tijd, daarna weer werd opgepakt.

Na de dood van zijn vrouw in 1824 trad Klaas Struijk terug uit de zaken. Twee jaar later werd de snuifmolen verkocht aan de gebroeders Leendert en Jacob de Haan, kooplieden en olieslagers in Vrijenban.²⁵ Omdat de verkoop van snuif aanzienlijk was teruggelopen, lieten zij *De Hollandse Tuin* verbouwen tot een oliemolen. De broers De Haan waren sinds 1822 ook eigenaar van *Het Schaap*, een andere Delftse oliemolen. In 1836 verkochten zij beide oliemolens aan de koopman en olieslager Georg Christoph Mertz.²⁶ De voormalige snuifmolen werd omschreven als ‘een kapitale, ronde, hechte, sterke en welgelegen oliemolen; met gegoten fornuizen, een bergplaats voor zaden, en een turfloods’. Na het overlijden van Mertz in 1862 kwam de molen – die een waarde had van 12.000 gulden – in handen van zijn oudste dochter. De molen werd waarschijnlijk steeds verpacht aan een baas-molenaar, totdat hij in 1896 werd afgebroken. Op de plaats

verrees een rijtje huisjes, dat op zijn beurt ook al lang weer is verdwenen. Nicolaas Struijk (1884-1979), de grootvader van de auteur, heeft de molen nog met eigen ogen mogen aanschouwen. Op zondagmiddag ging het hele gezin uit wandelen in de richting van Delfgauw. Nicolaas’ vader, Leendert Struijk, vertelde zijn kinderen dan over hun voorvader, ooit een succesvol snuifmolenaar op *De Hollandse Tuin*.

2 VERF- EN SNUIFMOLEN DE EENDRACHT / OLIEMOLEN HET SCHAAP

De stenen molen die later *Het Schaap* werd genoemd, was de andere verfmolen die Pieter Durven in 1655 had laten bouwen. Hij stond voorbij de Kromme Heul aan de zuidzijde van de Delfgauwse vaart. Een zoon van Durven verkocht in 1719 de molen aan Dirk Hoogwerff die vervolgens in bezit kwam van Simon Claasz. Oosthoek. Diens zoon Simon jr. verkocht de molen omstreeks 1773 aan de snuiffabrikanten Jacobus van Spreeuwenberg en Klaas Struijk, ieder voor de helft.²⁷ Het bleek dat de molen, die een waarde had van 9000 gulden, toen reeds was ingericht als een ‘steene wind-verw en snuifmolen’. Aangezien de nieuwe eigenaren beiden snuiffabrikant waren, zullen ze de verfmolenproductie aan anderen hebben overgelaten. Twee jaar later verkocht Klaas Struijk zijn deel voor 5500 gulden aan Jurrianus de Kok.²⁸ Bij de verkoop was

het gereedschap, een schuit en een huis met een kooltuin inbegrepen. Later kocht plateelbakker Jan van de Briel de helft van de molen. Toen De Kok in 1783 overleed was nog steeds sprake van een gecombineerde verfmolen en snuifmolen, die nu De Eendracht heette. Het was de eerste maal dat de molen met deze naam werd aangeduid. Later werd Pieter Cornelisz. Maas, een Delftse fabrikant, eigenaar van de molen. Er is helaas niets bekend over de snuifproductie in deze molen.

In 1822 kochten de eerdergenoemde broers Leendert en Jacob de Haan de verf- en snuifmolen. Zij lieten de molen ombouwen tot oliemolen die nu *Het Schaap* werd genoemd. De brand die in juli 1831 uitbrak, verwoestte de molen volledig en liet alleen het woonhuis ongemoeid. De molen werd geheel nieuw opgebouwd en in 1836 te koop aangeboden, samen met molen *De Hollandse Tuin*. *Het Schaap* werd omschreven als een ‘kapitale acht-kante, hechte, sterke en welgelegen oliemolen’. Bij de molen behoorden behalve een woonhuis, een tuin, een boomgaard en een zomerhuis ook een paardenstal, een wagenhuis, een koe-stal en twee percelen weiland. Zoals vermeld kocht Georg Christoph Mertz de beide molens en hij betaalde er maar liefst 28.400 gulden voor.

Mertz bood in 1845 *Het Schaap* te koop aan, samen met *De Hollandse Tuin*. Er werd echter geen koper gevonden,

13 Oliemolen Het Schaap aan de Delfgauwseweg omstreeks 1900. Er was een stoommachine geplaatst en voor een betere bereikbaarheid een brug aangelegd. (FOTO: J. HOEKSTRA).

zodat de molen in 1851 opnieuw te koop werd aangeboden.²⁹ Hij kwam toen in handen van de oliefabrikant Johannes Sillevius, die een aantal jaren later een stoommachine liet plaatsen. Daardoor raakte het draaiende deel van de molen – het gaande werk – in onbruik en het werd afgebroken, maar in de onderbouw ging de productie gewoon door. Een foto laat zien dat de molenromp er nog staat, terwijl ernaast een schoorsteen is gebouwd. Bij de fabriek werden ook nog twee knechtenwoningen gebouwd en een opslagloods voor turf. Over de vaart voor de molen kwam een valbrug om de fabriek beter bereikbaar te maken (afb. 13).

In 1878 was er een ontploffing in de olieslagerij en brak er brand uit, die

gelukkig snel onder controle was. Waarschijnlijk heeft Sillevius zijn bedrijf niet lang daarna verkocht. Op een latere foto is nog te zien dat op de daklijst stond: Stoomolieslagerij Van Winden & Co. anno 1881. Uit overlevering is bekend dat op het hoogste punt van het dak een schaap stond als windwijzer. Tussen 1908 en 1917 is de oliefabriek in fases gesloopt.

3 TRAS- EN SNUIFMOLEN HET VERGULDE ANKER

In 1778 kreeg de kapitaalkrachtige Jacobus van Spreeuwenburg het windrecht voor een tras- en snuifmolen. Hij bouwde de molen aan het Zuideinde, buiten de Kethelpoort, waar hij een rijtje huizen en percelen had gekocht

voor 1800 gulden. Daartoe behoorde onder andere een huis met erf dat vanouds *Den Vergulden Hond* heette.³⁰ Dat pand was in 1618 al bekend en toen woonden er de schipper Jan Arentsz. den Hont en zijn vrouw. De nieuwe snuifmolen kreeg de naam *Het Vergulde Anker*. Naast de molen werd nog een karottenfabriek gebouwd. Er is weinig bekend van het koopmanschap van Van Spreeuwenburg. Hij was in Delft actief met de snuifproductie en samen met Klaas Struijk enige tijd eigenaar van de verf- en snuifmolen *De Eendracht*. Hij had goede contacten met Dirk Bordewijk van snuifmolen *De Hoop* in Rijswijk. In 1786 wordt hij genoemd als ‘fabriquant in carotten en snuiff tabac, alsmeede in lakmoes’³¹ (afb. 14). Jacobus van Spreeuwenburg was afkomstig uit Schiedam.³² Na zijn huwelijk in 1772 was hij in Delft gaan wonen. Enkele jaren later staat hij ingeschreven als poorter van Delft. Uit zijn eerste huwelijk bereikten slechts twee dochters de volwassen leeftijd. Toen zijn vrouw in 1800 overleed, trouwde Van Spreeuwenburg een paar maanden later met de weduwe Margaretha van Rijn. Nadat in 1803 zoon Albertus Franciscus werd geboren, maakte het echtpaar zijn testament op bij de notaris.³³ Jacobus had een opmerkelijke laatste wens, namelijk dat zijn bedrijf in tabak en snuif met de karottenfabriek na zijn dood zoveel mogelijk in stand zou worden gehouden. Hij wenste verder dat zijn zoon

het bedrijf zou kopen voor 18.000 gulden.

Toen Van Spreeuwenburg in 1810 overleed, werd zijn bedrijf inderdaad nog een aantal jaren voortgezet, maar al snel bleek dat de zoon de zaak niet wilde overnemen. Hij had andere plannen en vertrok later naar Indië. De achtkantige snuifmolen, het huis, de karottenfabriek en de pakhuizen werden in 1817 voor ruim 13.000 gulden verkocht. Jan van der Feijst, snuifmolenaar in Rijswijk, werd voor de helft eigenaar; de andere helft kwam in handen van de Rotterdamse firma Van Zwijndrecht & Weiland. De snuifmolen was inmiddels ingericht als pelmolen voor rijst en boekweit.³⁴

Vervolgens werd de molen met enkele pakhuizen in 1827 weer als snuifmolen verkocht aan de timmerman en molenmaker Pleun den Braanker. Bij

de koop was inbegrepen een huis en een erf ten zuiden van de molen met een tuin achter het huis, waarop een theekoepel en een gemetselde trekkas stonden en zelfs een vijver lag. Kennelijk was dat het onderkomen van de vroegere snuifmolenaar.³⁵ De nieuwe eigenaar overleed in 1832 en zijn weduwe verkocht in 1843 de molen – inmiddels een trasmolen – onder de oorspronkelijke naam *Het Vergulde Anker*, benevens de huizen en alle bijgebouwen aan P.J. Schouten, meester-metselaar in Delft.³⁶

Schouten verkocht na twintig jaar, in 1863, de trasmolen met al het gereedschap aan de koopman en oliefabrikant Aalbert Bijl. Bij de koop waren de pakhuizen en de loods, twee woonhuizen, een tuin en een erf inbegrepen. Om zijn bedrijf uit te breiden, liet Bijl in 1871 de twee huizen afbreken en

zette er een nieuw bedrijfspand neer. Een jaar later verkocht hij zijn bedrijf met de molen aan zijn zoons, die het voortzetten als de olieslagerij *Het Anker*. Zij schaften in 1874 een stoommachine aan en lieten niet lang daarna de bovenbouw van de molen afbreken. Op 12 juni 1919 brak er brand uit, waarbij ook de molenromp afbrandde. Nog jarenlang stond achter de huizen een gebouw of pakhuis dat bij de olieslagerij had gehoord. Dat laatste tastbare bewijs van *Het Anker* werd omstreeks 2010 afgebroken.

4 RUN-, VOL- EN SNUIFMOLEN WINDLUST

De Delftse leerlooier Jacob Heijs kreeg in 1781 toestemming om op de Hopsteegse toren, een van de vele Delftse waltorens die hun verdedigende functie al lange tijd hadden verloren, een molen te bouwen. Het ging om een gecombineerde run- (gemalen eikenschors dat gebruikt wordt bij de leerbereiding), vol- en snuifmolen; een molen dus met drie functies. De molen werd later de *Windlust* genoemd.³⁷ Na oprichting van de molen kwam al snel een samenwerking tot stand tussen Jacob Heijs en Adriaan van Loon, een snuifabrikant in Delft. In 1794 sloten zij een overeenkomst voor de duur van vijftien jaar waarin zij vastlegden hoe de molen zou worden gebruikt voor het fabriceren van snuiftabak en hoe de winst zou worden verdeeld.³⁸ Adriaan van Loon was een zeer succesvol zakenman die bijzonder

14 Oliemolen Het Anker van de gebroeders Bijl aan het Zuideinde, naar een situatie omstreeks 1900. Ets van H. Hoog, 1988, gemaakt naar een bestaande foto. (FOTO AUTEUR).

15 De run- en snuifmolen *Windlust* aan het eind van de Hopsteeg in Delft omstreeks 1884, gezien vanaf de Oostsingel. (STADSARCHIEF DELFT, TMS-NUMMER 22833).

rijk was geworden. Hij zou met zijn snuif- en tabakshandel een vermogen opbouwen. In 1800 kocht hij molen *Het Lam*, een snuif- en volmolen langs de Vliet, ten noorden van Delft in het ambacht van Rijswijk. Eveneens kocht hij in 1823 aan de Lange Geer een van de gebouwen waar ooit plateelbakkerij *De Grieksche A* was gehuisvest, en liet die verbouwen tot een karottenfabriek. Toen Van Loon in 1833 overleed, bleek dat zijn totale bezit een waarde had van bijna 210.000 gulden, een vermogen in die tijd.³⁹ Bij zijn overlijden bleek ook dat hij eigenaar was van de *Windlust*. Wanneer hij de molen

van Heijs had gekocht, is echter onbekend, maar dat moet omstreeks 1810 zijn geweest, aangezien hij in de verponding (belasting) in 1810 was aangeslagen ‘voor de runmolen’. De molen had toen dus al niet meer de functie van volmolen (afb. 15).

Na de dood van Van Loon werd de *Windlust* met de karottenfabriek verkocht aan Hendrik Johannes Minderop, een koopman uit Rotterdam.⁴⁰ Bij de molen hoorden niet alleen de schuren, maar ook een woonhuis en al het gereedschap. De molen werd omschreven als ‘een wind-run- en

snuifmolen met twee paar runstenen, een paar snuifstenen en vier kuipen met stampers en messen’. In de akte staat vermeld dat de molen een doorgang had onder de vest en de molen. Die doorgang had alles te maken met de waltoren waarop de molen was gebouwd.

In 1845 werd de molen verkocht aan de Delftse meester-leerlooier Christiaan Hendrikus Pfeiffer⁴¹ en kwam vervolgens in 1848 in bezit van de Delftse zakenman Nicolaas Buyteweg.⁴² Daarna werd de molen in 1862 voor 4000 gulden verkocht aan drie zakenlieden die een compagnonschap

vormden. Dat waren de Delftse fabrikanten en leerlooiers Alexander Adam, Hendrik Hermanus Roes en Pieter Cente Lans; de twee laatsten waren zelfs lid van de gemeenteraad.

In 1885 werd er een stoommachine in de molen geplaatst. Nog in datzelfde jaar werd de houten bovenbouw verplaatst naar Nootdorp, waar hij nog steeds dienst doet als de korenmolen *Windlust*. De molenromp en de fabriek aan het eind van de Hopsteeg werden in november 1885 tijdens een felle uitslaande brand volledig vernield. Ze zijn daarna niet meer opgebouwd. Enkele jaren later dienden de ruïnes zelfs als oefenruimte voor de Delftse vrijwillige brandweer. De puinhopen werden vanwege de verbreding van het Schiekanaal omstreeks 1892 opgeruimd. Ter plekke is nu niets meer dat wijst op de aanwezigheid van de molen of de waltoren.

5 HET TWEDE LAM OP 'T HOOGHE

De merkwaardigste naam van één van de Delftse snuifmolens is wel *Het Tweede Lam op 't Hooge*. Wanneer blijkt dat de eigenaar Paulus Frans d'Hooge was, wordt duidelijk dat hij zijn naam aan de molen heeft gegeven. Deze Delftse koopman was afkomstig uit de buurt van Gent (Vlaanderen) en hij wordt altijd genoemd met zijn dubbele voornaam. Deze handelaar in onder meer snuiftabak woonde eerst aan het Rietveld en later op het Vrouwjutenland.

D'Hooge had in december 1778 toestemming gekregen om een gecombineerde zaag- en snuifmolen te bouwen, 'een achtkante steene molen om van ondere te strekken tot een houtzaagmolen en van boven tot het malen van snuiftabak'. Van de grafelijkheidsrekenkamer kreeg hij het windrecht voor 9 pond per jaar. Een van de standaardvoorwaarden was dat de molen zodanig moest worden gebouwd 'dat mensen nog beesten beschadigt kunnen worden'.⁴³ Paulus Frans kocht voor de bouw van de molen voor een bedrag van 2750 gulden ten zuiden van Delft in het ambacht van Vrijenban een stuk kooltuin, een brede strook grond tussen de Rotterdamseweg en de Schie. Daarnaast was een aardewasserij gevestigd. Op dit perceel was ook de buitenplaats *Pas Buiten* gelegen. Op ditzelfde stuk land zouden in 1907 de nieuwe werkplaatsen van aardewerf fabriek *De Porceleyne Fles* worden gebouwd.⁴⁴

De nieuwe zaag- en snuifmolen aan de Rotterdamseweg heette *Het Tweede Lam op 't Hooge*, maar hoe kwam hij aan die merkwaardige naam 'Het Tweede Lam'? Langs de Vliet in het ambacht van Rijswijk had de Rotterdamse koopman Gerrit Groenevelt in 1760 de trasmolen *Het Lam* laten bouwen. Het zegt misschien iets over de persoon Groenevelt dat hij de molen niet zonder trots *Het Lam op 't Groenevelt* noemde. Direct na de bouw verkocht hij de trasmolen voor 8000

gulden aan de twee Delftse kooplieden Jan de Bruijn en Francois Ruijchaver. Doordat zij na enige tijd in financiële problemen kwamen, verkochten zij in 1773 de molen voor 6000 gulden aan Paulus Frans d'Hooge, die hem liet inrichten als een snuif- en volmolen.⁴⁵ Behalve een andere inrichting gaf hij de molen ook een iets andere naam, waarbij hij kennelijk geïnspireerd was geraakt door Groenevelt: *Het Lam op 't Hooge*. Toen Paulus Frans in 1778 de zaag- en snuifmolen langs de Schie liet bouwen, noemde hij die *Het Tweede Lam op 't Hooge!*

Paulus Frans d'Hooge leende behoorlijk wat geld voor de koop en de bouw van zijn twee molens. Zo was hij Adriaan van Katersveld 5000 gulden schuldig. Na zijn overlijden in 1791 werd de molen *Het Tweede Lam op 't Hooge* op een publieke veiling verkocht aan Adriana Pennis die daarvoor ruim 10.000 gulden betaalde, inclusief het huis, een erf en een grote tuin.⁴⁶ De molen was geen lang leven beschoren, want hij werd al in september 1792 afgebroken. Ongetwijfeld is hij elders weer opgebouwd met een nieuwe naam. De weduwe van d'Hooge verkocht in 1799 de molen *Het Lam op 't Hooge* aan de eerdergenoemde snuiffabrikant Adriaan van Loon. De nieuwe eigenaar noemde de molen daarna weer gewoon *Het Lam*. Vanaf die tijd was hij uitsluitend in gebruik als snuifmolen.⁴⁷

DE DELFTSE KAROTTENFABRIEKEN

Het hele productieproces rond het karotten trekken vond plaats in de karottenfabriek. Dit was een loods of een schuur, waar vochtigheid en temperatuur in enige mate constant waren, want het was van belang dat het fermentatieproces van de karotten bij een constante temperatuur plaatsvond. Het is bekend dat de karotten soms in de molen werden gemaakt, zoals in de molen *Windlust*, maar niet alle snuifmolenaars hadden hun eigen karottenfabriek. Er waren tabakshandelaren die karotten doorverkochten aan de snuifmolenaars.

Er zijn slechts twee karottenfabrieken bekend in Delft. Aan het Zuideinde stond die van Jacobus van Spreeuwenberg en aan de Lange Geer had Adriaan van Loon sinds 1823 zijn fabriek. Na het overlijden van Van Loon in 1833 werd de karottenfabriek te koop aangeboden en de gehele inventaris beschreven. Een dergelijke gedetailleerde beschrijving van een karottenfabriek is uitzonderlijk te noemen. Daardoor weten wij dat er paktafels stonden, strip- en trekbanken en weegschalen en balansen met de bijbehorende gewichten. Er waren tonnen, fusten en vaten waarin de tabak en de grondstoffen

16 Het gebouw van de voormalige karottenfabriek aan de Lange Geer maakte ooit deel uit van plateelbakkerij *De Grieksche A*. (FOTO AUTEUR).

werden bewaard. Verder was er materiaal om de tabak te verwerken, zoals een sausbak, en een kuip, emmers en trechters om de saus te maken. Er waren 4000 linnen doeken en lijnen in voorraad en even zoveel dikke touwen om de karotten te maken, en verder vele soorten zeven, van diverse maten en fijnmazigheid. Maar bovenal was er een bijzonder grote voorraad karotten, in totaal bijna 50.000 stuks, meest St. Vincent karotten. Daarvan waren maar liefst 18.000 mopskarotten in voorraad van gemiddeld twee pond. De herkomst van de tabak werd vermeld, zoals Virginia of Marijland. De waarde van de inventaris bedroeg bijna 50.000 gulden⁴⁸ (afb. 16).

Na de verkoop heeft de fabriek nog een aantal jaren bestaan. In 1852 werd hij te koop aangeboden als een 'hecht en sterk dubbel gebouw met drie zolders'. Hij was nog steeds ingericht als karottenfabriek met een kantoorvertrek en er hoorden ook een erf en een tuin bij.⁴⁹ In 1864 was er opnieuw een openbare verkoop. In de krantenadvertentie was sprake van een 'gewezene karottenfabriek', zodat mag worden aangenomen dat er geen karotten meer werden gemaakt. Wel nog was het gereedschap aanwezig, zoals snuifraspen, een kerfbank, balansen, schalen en gewichten, evenals snuifpotten en -flessen in voorraad. Zelfs de geldkist bleek te zijn bewaard. Het gebouw van de voormalige karottenfabriek staat nog steeds aan de Lange Geer in Delft.⁵⁰

DE TERUGGANG VAN HET SNIJF- GEBRUIK

Tijdens de Franse overheersing waren er nog steeds veel tabakshandelaren en -winkels, maar het werd moeilijker om tabak in te kopen doordat Napoleon in 1806 het Continentaal Stelsel had ingevoerd. De handel met de Britten werd verboden en schepen uit Britse havens waren niet meer welkom. Een van de gevolgen was dat men nog meer dan voorheen was aangewezen op de inlandse tabaksteelt. Ook de verkoop van snuif stagneerde enigszins. Klaas Struijk gaf in 1809 speciale volmacht aan Lambert Confurius, zijn contactman in Rotterdam, om uit zijn naam karotten en snuiftabak te verkopen.⁵¹ Uit het belastingregister van 1811 weten we dat Struijk gedeeltelijk was overgestapt op de productie van haarpoeder.⁵²

In de negentiende eeuw raakte de snuif uit de mode en nam het gebruik ervan langzaam maar zeker af, en daarmee

17 De specerij- en snuifmolens *De Ster* en *De Lelie* aan de Kralingse Plas in Rotterdam. (FOTO AUTEUR).

verdwenen de Delftse snuifmolens. In 1822 waren nog slechts zeventien mensen werkzaam in de gehele tabakssector.⁵³ Een deel van de bevolking ging weer over op het vertrouwde pijp-roken, maar een nieuw fenomeen werd het roken van sigaren, dat overigens pas na 1850 goed op gang kwam. Gerrit Hillen had in Delft in 1770 een tabaksbedrijf opgericht dat zou uitgroeien tot een van de grootste sigarenfabrieken van Nederland. De tabaksnijverheid in Delft zorgde voor veel werkgelegenheid, met name in de periode rond 1900. In de periode tussen 1880 en 1930 waren er in Delft meer dan honderd sigaren- en tabakswinkels. In diezelfde periode waren er naar een voorzichtige schatting meer dan zeshonderd mensen werkzaam in de tabaksindustrie, van wie vijfhonderd sigarenmakers.⁵⁴

DE SNUIFMOLEN ALS CULTUREEL

ERFGOED Van de vele snuifmolens in Nederland zijn er slechts twee behouden gebleven: *De Ster* en *De Lelie* aan de Kralingse Plas in Rotterdam. Zij zijn in beheer bij de Stichting De Kralingse Molens, die geheel door vrijwilligers wordt gedreven. Het doel van de stichting is met name de instandhouding van de ambachtelijke verwerking van snuiftabak en specerijen. Het gaat niet om het maken van winst, of het aanmoedigen van gebruik van tabak, maar om het behoud van het snuifambacht. Snuifmolenaar Jaap Bes heeft het unieke ambacht van snuifreder weer tot leven gebracht en het karotten trekken als ambacht en vaardigheid weer onder de knie gekregen. Ondanks de doelstellingen moet de Stichting sinds kort voldoen aan de strenge eisen van de nieuwe tabakswet en de regelgeving vanuit de Europese Unie. Door de rigide toepassing van deze wettelijke bepalingen is het de vrijwilligers onmogelijk gemaakt om de snuifproductie voort te zetten. De overheid had naar de mening van de auteur wel enige dispensatie mogen verlenen voor de snuifproductie, zoals die op een unieke ambachtelijke manier plaatsvindt in *De Ster* en *De Lelie* (afb. 17).

Bij de molens in Rotterdam staat ook de allerlaatste karottenfabriek van ons land. Het gebouw is in 1982 gerestaureerd en op de monumentenlijst geplaatst. Het originele interieur is echter geheel verwijderd. Het gebouw wordt thans verhuurd aan een zeilschool en heeft dus een oneigenlijke bestemming gekregen. Het zou toe te juichen zijn, wanneer het pand weer in zijn originele staat wordt ingericht en voor het nageslacht behouden blijft.

NEDERLAND ALS HÉT MOLENLAND VAN DE WERELD

In Delft en directe omgeving stonden in totaal ooit zo'n tachtig molens, waarvan er slechts één is overgebleven: korenmolen De Roos. Vroeger waren het machines en fabrieken die ons land droog moesten houden, graan maalden, hout zaagden of olie persten uit zaden. Wanneer de economische situatie dat vereiste, werden molens omgebouwd en kregen zij een andere functie, zoals ook uit bovenstaand verhaal blijkt. Met de komst van de stoommachines en later de elektrische machines zijn de molens geleidelijk aan verdwenen.

In ons land staan nu nog meer dan duizend windmolens en zo'n honderd watermolens. De meeste zijn beschermd vanwege hun bijzondere cultuurhistorische waarde en hebben de status van gemeentelijk of rijksmonument. Het molenaarsambacht is in 2017 geplaatst op de lijst van immaterieel erfgoed van de UNESCO. Heel veel enthousiaste vrijwilligers hebben de opleiding tot molenaar gevolgd. Zij geven hun bezoekers uitleg over de functie en de werking van molens, maar ook door voorlichting en publicaties kunnen de molens bij het grote publiek onder de aandacht worden gebracht, om op die manier het draagvlak in de samenleving te vergroten voor het

behoud ervan. De molenaars geven kennis en vaardigheden door aan een volgende generatie en alleen op deze manier kan het molenaarsambacht behouden blijven. De molenaars houden onze molens draaiend, want een stilstaande molen is ten dode opgeschreven.

NOTEN

- * Speciale dank gaat uit naar Louis Bracco Gartner, directeur van het Tabakshistorisch Museum in Delft en tevens voorzitter van de Stichting Nederlandse Tabakshistorie, en naar Jaap Bes voor zijn informatie over de snuif- en karotenproductie.
- 1 G.A. Brongers, *Pijpen en tabak* (Bussum 1964).
 - 2 Louis Bracco Gartner, *De geschiedenis van de Delftse tabaksnijverheid, en de historie van de oudste sigarenfabriek A. Hillen* (Delft 2000) 8.
 - 3 F.W.G. Pijls en H.J. Hulshof, 'Tabaksgronden in de gemeente Amerongen', in: *Boor en Spade* 3 (1949) 131-137 (on-line: <http://edepot.wur.nl/110105>, geraadpleegd 2 maart 2019).
 - 4 Herman Kaptein, *Nijverheid op windkracht: Energietransities in Nederland 1500-1900* (Hilversum 2017) 213-218.
 - 5 Thijs de Gooijer, *Molens langs de Zaan* (Alkmaar 2005).
 - 6 Kaptein, *Nijverheid op windkracht*, 217.
 - 7 Jaap Bes, 'De snuiftabak-fabricage met de Kralingse snuifmolens', in: *Molinologie, Tijdschrift voor molenstudie* 43 (2015) 26-33.
 - 8 J.S. Bakker, 'Stelensnuif malen', in: *Molenwereld* 1 (2012) 18-19.
 - 9 Stadsarchief Delft (hierna: SAD), oud stadsarchief (1246-1813), archiefnr. 1, inv. nrs. 4620-4622, Consentboek I, folio 221 (1579-1663).
 - 10 Gegevens verkregen via de voormalige website Collectie Delft, thans Stadsarchief Delft, <https://zoeken.stadsarchiefdelft.nl/>.
 - 11 SAD, oud-notarieel archief (hierna: ona), 2514 folio 143, notaris C. van der Sleijden, dd. 1 augustus 1702.
 - 12 Bracco Gartner, *De geschiedenis van de Delftse tabaksnijverheid*, 14.
 - 13 SAD, oud stadsarchief (1246-1813), archiefnr.1, inv.nrs. 1541-1546, Impostregisters 1749-1751.
 - 14 SAD, Collectie Losse Aanwinsten, archiefnr. 598, inv.nr. 326, charter 6990, dd. 27-07-1782.
 - 15 SAD, ona 3188, folio 108, notaris J. van Koetsveld, dd. 5 april 1771.
 - 16 *Dr. Pöschl's Nasal Snuff Tobacco ABC*. Brochure van Alois Pöschl GmbH & Co. te Geisenhausen (1998). Een nieuwe, gewijzigde versie in het Duits staat op de website van dat bedrijf: https://www.poeschl-tobacco.com/wp-content/uploads/ST_Lexikon_2018.pdf.
 - 17 C. van Proosdij, 'Snuiftabak, voedsel der neuzen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 109 (1965) 38-40.
 - 18 G. Verhoeven, *De derde stad van Holland, Geschiedenis van Delft tot 1795* (Delft 2015) 450.
 - 19 Aart Struijk, 'Molens langs de Vliet (I)', in: *Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk* (2015) 24-41.
 - 20 Nationaal Archief Den Haag, archiefnr. 3.01.27.01, Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer, Windrechten.

- 21 Aart Struijk, 'Snuifmolen De Hollandse Tuin nabij Delft', in: *Jubileumboek NGV Afdeling Delfland* (2001) 54-61.
- 22 SAD, ona 3195, notaris J. van Koetsveld, dd. 3 juni 1778.
- 23 Archief Schiedam, ona 952, folio 627-644, dd. 5 juni 1783.
- 24 Archief Schiedam, ona 952, folio 627-644, dd. 5 juni 1783.
- 25 SAD, ona 3762, notaris W. van der Velden, dd. 23 augustus 1826.
- 26 SAD, ona 3595, folio 36-46, notaris S.A. Scholten, dd. 30 juni 1836.
- 27 SAD, Archief Heerlijkheid Vrijenban, archiefnr. 157, inv.nr. 524, folio 162-164, dd. 8 november 1773.
- 28 SAD, Archief Heerlijkheid Vrijenban, archiefnr. 157, inv.nr. 524, folio 191-191v, dd. 27 juli 1775.
- 29 *Dagblad van 's-Gravenhage*, 27 februari 1851.
- 30 SAD, Collectie Losse aanwinsten, archiefnr. 598, inv.nr. 212, charter 6417, dd. 13 mei 1778.
- 31 SAD, ona 3353, folio 137, notaris H.A. Zwaanshals, dd. 24 oktober 1786.
- 32 Website Collectie Delft/Delftse biografieën (Jacobus van Spreeuwenberg door H.K. Nagtegaal).
- 33 SAD, ona 3277, folio 293, notaris A. Petersen, dd. 22 september 1803.
- 34 SAD, ona 3419, notaris G. van Hasselt, akte 81 en 86, dd. 10 april 1817.
- 35 SAD, ona 3763, notaris W. van der Velden, akte 91 en 97, dd. 7 juni 1827.
- 36 SAD, notaris B. van Berckel, akte 100, dd. 15 april 1843.
- 37 Aart Struijk en Tinus Verwijmeren, *De korenmolen Windlust van Nootdorp; Verleden, heden en toekomst* (Nootdorp, 2015).
- 38 SAD, ona 3266 akte 30, notaris A. Petersen, dd. 23 mei 1794.
- 39 SAD, ona 3768 akte 39, folio 106vs-109, notaris W. van der Velden, dd. 10 april 1833.
- 40 SAD, ona 3768 akte 98, folio 243-263, notaris W. van der Velden, dd. 11 juli 1833.
- 41 SAD, nieuw-notarieel stadsarchief (hierna: nna) notaris B. van Berkel, akte 93, dd. 29 mei 1845 en 5 juni 1845; zie ook akte 108, bod en toewijzing.
- 42 SAD, nna notaris B. van Berkel, akte 172, dd. 21 september 1848.
- 43 Nationaal Archief Den Haag, archiefnr. 3.01.27.01, Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer, Windrechten.
- 44 SAD, Archief Heerlijkheid Vrijenban, archiefnr. 157, inv.nr. 524, folio 268, dd. 14 januari 1779.
- 45 SAD, Archief Rijswijk, archiefnr. 700, inv. nr. 552, folio 175v, dd. 1 maart 1773.
- 46 SAD, Archief De Porceleyne Fles, archiefnr. 174, inv.nr. 142, charter 7447, dd. 22 mei 1792.
- 47 SAD, Archief Rijswijk, archiefnr. 700, inv. nr. 554, folio 106, dd. 3 augustus 1799; en folio 144, dd. 15 oktober 1800.
- 48 SAD, ona 3769, akte 39, folio 106vs-109, notaris W. van der Velden, dd. 10 april 1833; SAD, ona 3769 akte 98, folio 248vs-249, notaris W. van der Velden, dd. 11 juli 1833.
- 49 *Algemeen Handelsblad*, 14 augustus 1852.
- 50 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 21 juli 1864.
- 51 SAD, ona 3506, notaris C. van der Ley, dd. 2 maart 1809.
- 52 SAD, archiefnr. 1, oud stadsarchief, inv.nr. 4195, Geregistreerde patentplichtigen (1809).
- 53 J.A. de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw; van "stille nette" plaats tot centrum van industrie', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 37* (Den Haag 1974) 154.
- 54 Bracco Gartner, *De geschiedenis van de Delftse tabaksnijverheid*, 14.

Topzaken

in de

Choorstraat

Chocolaterie Leonidas

op nr. 18

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00, op
koopavond tot 21.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.
Tel.: 015-2142598

Lunchroom Leonidas

op nr. 24

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00 op
koopavond tot 22.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.
Tel.: 015-2157821

Georg Jensen Damask

op nr. 28

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
en koopavond
op vr. tot 21.00
Tel.: 015-2159993

De lotgevallen van Hermanus ten Brink

Delftse getuige van de kaping van de laatste VOC-vloot in 1795

IRENE B. JACOBS

Het is eind 1794. De politieke verhoudingen in Europa staan op scherp. Na de Bataafse Revolutie wordt de nieuwe Bataafse Republiek een vazalstaat van Frankrijk, en Groot-Brittannië ziet bondgenoot Nederland hierdoor veranderen in een vijand. De Britten zien dat echter niet als nadeel, integendeel! In tijden van oorlog mogen landen namelijk elkaars schepen in beslag nemen (kapen) om het schip en de lading daarna voor eigen gewin te verkopen. En dat is precies wat de Britten doen. Ze maken slim gebruik van het feit dat het nieuws van de omwenteling nog niet bekend is bij de Nederlanders in Azië. In mei 1795 vertrekken honderden personeelsleden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) – bemanningsleden en ambtenaren - met een grote vloot rijk beladen VOC-schepen vanuit Kaap de Goede Hoop richting Nederland. Na jaren van economische misère heeft de VOC grote verwachtingen van de opbrengst van de lading die deze zeventien schepen tellende vloot aan boord heeft. Commissaris-generaal Sebastiaan Nederburgh van Kaap de Goede Hoop rekent op minstens 10 miljoen gulden, het equivalent van zo'n 70,5 miljoen euro vandaag de dag, die de noodlijdende VOC uit het financiële dal moet halen.¹ De Britten zien een uitgelezen kans om hun slag te slaan.

Die kans doet zich voor bij Sint-Helena, een klein eiland in het zuiden van de Atlantische Oceaan op ongeveer drie weken zeilen vanaf Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika (afb. 1 en 2). We kennen het eiland nu vooral als de plek waarheen Napoleon Bonaparte werd verbannen en waar hij overleed. Maar die geschiedenis was nog toekomst in 1795. Het eiland, sinds 1673 bestuurd door de Britten, fungeert in de achttiende eeuw als een belangrijk verversingsstation voor alle schepen die tussen Europa en Azië varen. Op hun lange reis – die gerust negen maanden kan duren – zijn plaatsen nodig waar vers voedsel en schoon water kunnen worden verkregen. Naast Sint-Helena zijn bijvoorbeeld ook Kaap de Goede

¹ Wereldkaart (detail) met het eiland Sint-Helena, uit *Grooten atlas oft wereltbeschrijving* door Joan Blaeu, 1664. (COLLECTIE MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM, OBJECTNR. WAE13-1).

Hoop en de Kaapverdische eilanden belangrijke verversingsstations.

De Britten op Sint-Helena zijn razendsnel op de hoogte gesteld van de veranderde politieke situatie.² William Essington, gezagvoerder van de *HMS Sceptre* van de Britse Royal Navy, is speciaal voor dit doel door de British Admiralty vanuit Londen naar Sint-Helena gestuurd. Hij arriveert er in mei

DRS. IRENE B. JACOBS

(Helmond 1968) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar zij zich specialiseerde in de maritieme geschiedenis en afstudeerde op een onderwerp binnen de VOC. Vanaf 1991 is zij werkzaam bij het Maritiem Museum Rotterdam, sinds 1998 als conservator. Zij is daar verantwoordelijk voor diverse deelcollecties. Sinds 2011 is zij vicevoorzitter van Delfia Batavorum, vanaf 2016 tevens lid van diens lezingencommissie.

1795 en informeert onmiddellijk Robert Brooke, de gouverneur van het eiland. De mannen pakken de situatie daarna voortvarend aan. Met alle Britse schepen die op dat moment bij Sint-Helena zijn, wordt een provisorische vloot samengesteld: acht schepen van de East India Company (EIC) en enkele Britse oorlogsschepen. Essington en Brooke hebben met de geïmproviseerde vloot het doel voor ogen om Kaap de Goede Hoop aan te vallen en in te nemen. Eén van de EIC-schepen is de *General Goddard*, varend onder kapitein William Money. Aanvankelijk ziet deze het niet zitten om zijn schip ter beschikking te stellen, maar hij draait bij: 'I have been informed that it has been customary for the Captains of the H.C.'s ships to protest against their being sent on any duty which deviates from the direct line of their voyage. Against this mode of protecting the interest of my owners, I hold up my hands, but convinced of the importance of an undertaking which cannot be carried out without our assistance, I shall with fervent zeal for the benefit of my honourable employers, and with ardour in the cause of my country, co-operate to the best of my abilities [...].'³

De lading wordt uit de vrachtschepen gehaald en in magazijnen en in de kerk op het eiland opgeslagen. Zonder lading zullen de EIC-schepen veel lichter en wendbaarder zijn, wat hen voordeel geeft in een eventuele confrontatie. Aan boord komen soldaten en extra geschut. De plannen om Kaap de Goede Hoop te veroveren veranderen, zodra het bericht komt

2 James Town, Sint-Helena. Aquarel door Q.M.R. Ver Huell, 1819. (COLLECTIE MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM, OBJECTNR. P2161-99).

dat er inmiddels een Brits oorlogsschip bij Kaap de Goede Hoop is gearriveerd met precies dat doel. De boodschapper – de Britse pakketboot *Swallow* – meldt tegelijkertijd, dat er een vloot van de VOC onderweg is. Een grote vloot, met een rijke lading! Brooke en Essington wijzigen hun plannen meteen: het veroveren van de VOC-vloot wordt het nieuwe doel.

DE NEDERLANDERS VAREN IN DE VAL

Een van de schepen van de VOC-vloot die eind mei uit Kaap de Goede Hoop is vertrokken, is de *Hougly*, varend onder kapitein Arnold Rogge voor de Kamer Amsterdam⁴ (afb. 3). Aan boord is bottelier Hermanus ten Brink. Hij is afkomstig uit Delft en op het fregatschip verantwoordelijk voor het eten en het drinken. Hij kijkt er zonder twijfel naar uit om naar huis te gaan, want hij is al sinds september 1793 niet meer in Nederland geweest. Als bottelier houdt Hermanus zich bezig met de distributie van voedsel en drank aan de kok en zijn maat, die de bemanning van voeding voorzien. Hij moet de schipper wekelijks op de hoogte houden van de voorraad. Van de vaten drank houdt hij bij hoe ver ze leeg zijn. Hij hoeft het werk niet helemaal alleen te doen: een botteliersmaat, de kuipers en enkele matrozen, ook wel de 'ruimsgasten' genoemd, assisteren hem.⁵

De *Hougly* kiest op 21 mei samen met zestien andere VOC-schepen het ruime sop en vertrekt richting Sint-Helena. Maar het vertrek vanuit Zuid-Afrika loopt niet als gepland. In de loop van de dag draait de wind nadelig en wordt de vloot uit elkaar gedreven. Kapitein Cornelius de Jong van Roden-

3 Gezicht van de Rhede en van de Kaapstad de Goede Hoop. Aquarel, anoniem, 1816. (COLLECTIE MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM, OBJECTNR. P2047).

4 A View of the H.C. Ship General Goddard, Captain W.T. Money, passing along the Enemy's Line to bring the Dutch Commodore to, at Sun-rise in the Morning of the 14th of June 1795. Olieverfschilderij door Thomas Lury, 1797, gemaakt in opdracht van William Money van de General Goddard. (COLLECTIE MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM, OBJECTNR. P4146).

burgh van het Nederlandse oorlogsschip *Scipio* vertelt: 'De wind was eerst noordwest en dus voordelig, maar tegen de avond, nog vóór de schepen de Falsbaai⁶ uit waren, draaide de wind naar zuidoost. Eerst met een labberkoelte, daarna met een stijve koelte en de zee schoot enigszins aan.'⁷ Kapitein Rogge besluit daarop terug te keren en beter weer af te wachten. Een beslissing met verstrekkende gevolgen! De *Hougly* is niet het enige schip dat terug gaat. Acht andere VOC-schepen kiezen ook voor veiligheid. De overige schepen uit de vloot

varen wél verder, samen met de oorlogsschepen *Scipio* en *Comet* die hen beschermen. Die bescherming ontberen de negen rijk beladen VOC-schepen, wanneer ze na drie dagen alsnog richting Sint-Helena vertrekken. En die bescherming blijken ze wel nodig te hebben...

Elk van de negen VOC-schepen vaart na een succesvol vertrek zijn eigen koers. In de loop van de daaropvolgende dagen vinden enkele schepen elkaar terug, om alsnog gezamenlijk verder te varen. Dat geldt niet voor de *Hougly*, met

aan boord ongeveer 120 bemanningsleden. Zij varen alleen, en arriveren op 10 juni 1795 voor de rede van Sint-Helena. Ze zijn de eersten van de vloot die hier aankomen, enkele dagen vóór de andere VOC-schepen, en zonder twijfel blij om na een enerverende reis eindelijk weer vaste grond onder de voeten te kunnen voelen. Maar het loopt anders dan gedacht. Kapitein Rogge is zich niet bewust van het gevaar dat in Sint-Helena dreigt, onwetend van de gewijzigde politieke situatie. Het komt hem en alle bemanningsleden duur te staan.

Wanneer de *Hougly* op 10 juni 1795 nietsvermoedend Sint-Helena nadert, wordt ze door de Britten opgewacht. Zonder slag of stoot worden het VOC-schip en alle mensen aan boord gekeapt.⁸ Het schip wordt vervolgens door de *Swallow* naar het eiland gedirigeerd, waar het schip en de lading in beslag worden genomen en de opvarenden gevangen gezet. Onder hen ook Hermanus ten Brink. De mannen worden niet geboeid of opgesloten, want ze blijven hard nodig om het schip te varen. Maar iedereen komt onder commando van een Britse *prize master*,⁹ die aan boord stapt samen met een aantal bewapende Britten die verantwoordelijk zijn voor de ordebe-waring.¹⁰

Onder de opvarenden van de *Hougly* zijn – opmerkelijk genoeg – ook Franse wetenschappers en bemanningsleden, die als passagiers aan boord van het schip meereizen naar Europa. Zij hebben hele bijzondere bagage bij zich: zo'n honderd kisten vol wetenschappelijk materiaal, dat is verzameld tijdens hun expeditie met de schepen *L'Espérance* en *Recherche*, onder commando van Bruny d'Entrecasteaux. De expeditie had als doel om de leden van een eerdere Franse expeditie onder leiding van Jean-François de La Pérouse terug te vinden. En passant heeft de groep veel cartografische gegevens (van het zuidelijk deel van Australië), botanische specimens en antropologische objecten verzameld. Deze bijzondere voorwerpen worden óók door de Britten in beslag genomen bij de kaping.¹¹

Op 13 juni 1795, drie dagen na de kaping van de *Hougly*, komen de zeven andere VOC-schepen, die tegelijk met de *Hougly* uit Zuid-Afrika zijn vertrokken, in de nabijheid van het eiland. De schepen overnachten op open zee en zeilen in de ochtend van 14 juni richting James Town op Sint-Helena. De opvarenden zijn vol goede moed en zien enkele Engelse schepen die hen tegemoet varen (afb. 4). Als teken van vriendschap voeren de Engelsen de Nederlandse vlag. Pas als de schepen

elkaar dicht genaderd zijn, tonen de Britten hun ware bedoeling en vuren ze hun kanonnen af! Niemand aan Nederlandse zijde begrijpt wat er aan de hand is. Enkele kapiteins proberen in de verwarring die volgt weg te komen, maar de schepen zijn te zwaar beladen om te kunnen vluchten. Het schip *Alblasserdam* geeft als eerste op, hulpeloos tegen het EIC-schip *General Goddard* dat langszij komt. De andere schepen volgen... en de kaping van de VOC-vloot is een feit. Samen met de *Hougly* en de *Macassar* (die op 3 juli als laatste bij Sint-Helena arriveert en uiteraard ook wordt gekeapt) zijn de Britten negen VOC-schepen rijker, inclusief lading en bemanning.

Na de kaping worden de schepen naar James Town gebracht en William Essington plaatst op alle VOC-schepen Engelse officieren en soldaten. Na enkele weken, op 1 juli 1795 om precies te zijn, vertrekken de gekeapte Nederlandse schepen (dan *prizes* of prijsschepen genoemd) in een grote vloot met Britse oorlogs- en EIC-schepen richting Groot-Brittannië. Om Nederlandse en Franse kapers te vermijden - per slot van rekening kan kapen twee kanten op - varen ze niet richting het Kanaal maar naar de rivier de Shannon in Ierland. Drie VOC-schepen komen daar echter nooit aan.

De *Surcheance* raakt onderweg lek en zinkt. De *Zeelelie* lijdt eind oktober 1795 door een navigatiefout van de Engelse *prize master* schipbreuk op de Scilly-eilanden.¹² Ook de *Hougly* ziet het vaderland niet meer terug. Het schip is in zeer slechte staat en op 1 september 1795 gaat het mis. Het schip is zo slecht, dat de Britten besluiten om het in brand te steken en ten onder te laten gaan. De beroemde ontdekkingsreiziger George Vancouver, die ook in de vloot meevaart, schrijft erover in zijn memoires: 'Nothing very material occurred until the 1st of september [...] About nine o'clock in the forenoon, in about the latitude of 46° 12' north, longitude 29° 32' west, one of the Dutch prizes made a signal of distress: we immediately hove to, and I sent the cutter to her assistance, but she was found to be almost a wreck, and in such a deplorable bad condition that it was impossible to save her, and she was therefore abandoned, by order of Captain Essington, and set on fire about six o'clock in the evening.'¹³ Bottelier Hermanus ten Brink, kapitein Arnold Rogge en alle andere opvarenden en passagiers van de *Hougly* worden tijdig van boord gehaald en verdeeld over de andere schepen, zowel VOC-schepen als Britse schepen. Ook de lading, waaronder de kisten vol

wetenschappelijk materiaal van de Franse expeditie, wordt overgeheveld vóór het schip in brand wordt gestoken. Op welk schip Hermanus ten Brink terecht komt, is onbekend.

 IN KRIJGSGEVANGENSCHAP De vloot arriveert in de loop van november 1795 in Ierland, waar ze enkele weken op de Shannon blijft. Van daaruit koersen de schepen onder escorte naar Londen. De meeste Nederlandse schepen worden in de loop van de tijd verkocht en zo ook de lading. De vele honderden opvarenden, onder wie Hermanus ten Brink, komen als krijgsgevangenen terecht in gevangenissen. Dat zijn zowel bestaande gevangenissen op land, als geïmproviseerde gevangenissen op afgedankte of buit gemaakte schepen.¹⁴ De Britten bouwen speciaal voor alle krijgsgevangenen die zij in deze periode maken een kamp in Peterborough (160 kilometer ten noorden van Londen), Norman Cross genaamd¹⁵ (afb. 5). Het Transport Office van de Admiralty is verantwoordelijk voor de huisvesting, voeding, welzijn en het vervoer van alle gevangenen en voert onderhandelingen over gevangenenruil.

De omstandigheden in de gevangenissen, kampen en gevangensschepen zijn ronduit slecht. Niet alleen de verblijfsomstandigheden zijn onmenselijk, de grote opeenhoping van mannen, de slechte voeding, verveling en onduidelijkheid

over hun toekomst maken het leven zwaar. Vanuit het moederland mag onder andere kleding worden gezonden, maar de Nederlandse overheid en de VOC-bewindhebbers voelen dit niet als hun verantwoordelijkheid en geven hier nauwelijks gehoor aan. Brieven zijn verboden, hoewel het met hulp van omwonenden soms toch lukt een brief te sturen of te ontvangen. De directies van de diverse plaatsen van bewaring houden in de loop der tijd nauwkeurig bij wie er gevangen zitten, wanneer zij zijn binnengekomen, wanneer zij hun gevangenis weer verlaten en met welke bestemming. Deze gegevens worden in zogenoemde 'entry books' bijgehouden. Wanneer een gevangene wordt overgeplaatst of vrijgelaten, wordt de code 'D' voor 'dismissed' (ontslagen) genoteerd. Wie tijdens zijn gevangenschap overlijdt, krijgt een 'Dd' (died) achter zijn naam. Aan VOC-zijde wordt in de soldijboeken bijgehouden wanneer de opvarenden worden vrijgelaten. Bovendien ontvangen de bewindhebbers van gerepatrieerde werknemers verzoeken voor de uitkering van tegemoetkomingen in de geleden verliezen van persoonlijke goederen en als douceur voor de doorstane ellende. Uit deze bronnen is bekend dat de meeste opvarenden die in 1794-1795 gevangen waren genomen, na één tot acht jaar weer vrij kwamen.¹⁶ Hermanus ten Brink behoort tot de groep krijgsgevangen die een heel lange tijd gevangen wordt gehouden. Waar hij in 1795/begin 1796 terecht komt is niet bekend, noch in welke gevangenissen hij allemaal precies heeft gezeten. Een aantal van zijn verblijfplaatsen kennen we echter wel. Hij wordt op 22 februari 1798 samen met mede-opvarende Casper Schopman van de *Hougly* en veel mannen van de andere VOC-schepen verplaatst naar Portsmouth.¹⁷ Net iets ten noorden van de haven van Portsmouth ligt het indrukwekkende kasteel Portchester Castle,¹⁸ waar ze gevangen worden gezet. Lang duurt dit verblijf niet, want al op 23 april 1798 wordt Hermanus vanuit Portchester verplaatst naar het gevangenschip *Pegase*.¹⁹ De laatste vermelding in de Britse registers dateert van 27 juni 1799, wanneer hij wordt overgeplaatst naar Chatham²⁰ (afb. 6). Het is waarschijnlijk, dat hij toen als krijgsgevangene terecht is gekomen op een van de gevangensschepen op deze rivier ten oosten van Londen. Ook andere krijgsgevangenen komen hier namelijk terecht, zoals Pieter Schrijver, C.S. Vermaas, P. Suurdeeg, Hendrik ter Bosch en P. Blok. Deze mannen schrijven in 1800 een wanhopige brief

5 Norman Cross met de gebouwen, krijgsgevangen en soldaten, tekening door een Franse krijgsgevangene, 1799. (COLLECTIE PETERBOROUGH MUSEUM OBJECTNR. PETMG:E544).

Hermanus ten Brink (hier: Herman) wordt op 27 juni 1799 verplaatst naar 'Chatham' (detail). (NATIONAL ARCHIVES LONDEN, ARCHIEF ADMIRALTY, INVNR. ADM103-388).

aan hun landgenoten: 'Wij nemen bij deze occasie de vrijheit Ue: onze belangens voor te dragen, als dat wij hier met ons vijf man op 't schip Buckingham leggende op 't Rievier van Schattam [Chatham] als gevangenen der oostindiesvaarders [...].'
In hun ontroerende brief schrijven ze over lotgenoten van VOC-schepen, 'die in Portsmouth gezeten hebben dog thans hier mede op de rede zijn op het prisonierschip de Zantwick.'²¹ Het is niet bekend of Hermanus ten Brink ook op dit gevangenschip zit, maar het is niet ondenkbaar. Pas in 1804 komt Hermanus vrij. In het soldijboek van het VOC-schip Siam staat genoteerd: '1804 Feb: afgeschrev: aan de O.I.C. als hier agter op [...] f 77.6.- [77 gulden en 6 stuivers].'²² Hij heeft maar liefst achtenhalf jaar gevangen gezeten!

 HERMANUS TEN BRINK IN DIENST BIJ DE VOC De carrière van Hermanus ten Brink bij de VOC begint in 1790, als hij 27 jaar oud is. Hermanus ten Brink is geboren in Delft als zoon van Willem ten Brink en

Catharina Stulting, die op 18 april 1762 trouwen in de Oude Kerk in Delft. Als hij ter wereld komt (30 juni 1763 wordt hij gedoopt), wonen zijn ouders aan het Noordeinde.²³ Het is aannemelijk dat Hermanus hier een groot deel van zijn jeugd heeft doorgebracht. Wat hij vóór zijn VOC-tijd voor de kost doet is onbekend.

Hij monstert als matroos aan op het schip *Standvastigheid* en verlaat zijn vaderland op 13 augustus 1790.²⁴ Zijn eerste reis verloopt voorspoedig en na ruim negen maanden arriveert hij op 22 mei 1791 met het schip in Batavia. Het soldijboek van de *Standvastigheid* vermeldt de betaling van twee maanden gage op hand, de afbetaling van een schuld aan J. Jansz., de kosten van één kist en de kosten van een paar schoenen. Deze J. Jansz. was mogelijk een zielverkoper. Aan hem wordt namelijk ook een tweede keer een flink bedrag betaald (zie noot 28). Zielverkopers, ofwel ceelverkopers, waren ronselaars die zich veelal over berooide werkzoekenden ontfermden en hun 'cliënten' als werknemers aanboden aan de VOC. Na een aanstelling werden zij door de zeeman goed voor hun dienst betaald in de vorm van een schuldbekentenis, een transportceel.²⁵ Het soldijboek van de *Standvastigheid* vermeldt ook latere verrekeningen, wanneer Hermanus ten Brink inmiddels op andere schepen werkt. Een vermelding daarbij is waardevol: op 20 juli 1792 ontvangt de VOC van Hermanus ten Brink een bedrag van 135 gulden en 13 stuivers, waarbij hij zijn handtekening zet! (afb. 7). Dit bewijst dat hij alfabeet was en in Delft dus enig onderwijs moet hebben genoten.

Het gaat in deze periode – het laatste decennium van de achttiende eeuw - economisch slecht met de VOC en er zijn weinig 'scheepsbewegingen'. Hermanus zal om die reden ruim een jaar in de Oost blijven, alvorens hij op 26 mei 1792 weer uit Azië vertrekt, deze maal met het VOC-schip *Constitutie*. Het schip arriveert op 31 augustus 1792 in Kaap de Goede Hoop, en blijft er enkele maanden. Pas op 5 februari 1793 vertrekt Hermanus vanuit de Kaap, om op 21 juni dat jaar aan te komen in patria.²⁶ Het zal de laatste keer zijn in lange tijd dat Hermanus door de straten van Delft wandelt, al weet hij dat dan uiteraard nog niet. Het zal ook de laatste keer zijn dat Hermanus zijn ouders zal zien, want beiden overlijden ongeveer een jaar na zijn vertrek. De moeder van Hermanus wordt op 3 februari 1794 in de Oude Kerk te Delft begraven. Het

echtpaar Ten Brink woont op dat moment aan de vest bij de Haagpoort. Vader Ten Brink overlijdt niet lang daarna: hij wordt op 3 mei 1794 begraven in de Oude Kerk.²⁷

Op 20 september 1793 vertrekt Hermanus ten Brink uit Nederland met het VOC-schip *Siam*, in de functie van botte-lier. Hij arriveert op 14 maart 1794 in Kaap de Goede Hoop, na een reis van bijna zes maanden. Uit onkosten die hij maakt, wordt duidelijk dat hij enige tijd in het ziekenhuis aan de Kaap heeft gelegen.²⁸ Om die reden kan hij niet met de *Siam* mee als die verder reist richting Batavia. Wat hem mankeert is niet bekend, maar hij betaalt 'Hospitaal Gúastos [onkosten]' ten bedrage van twaalf gulden. Een heel bedrag, als je bedenkt dat hij per maand ongeveer twintig gulden verdient!²⁹

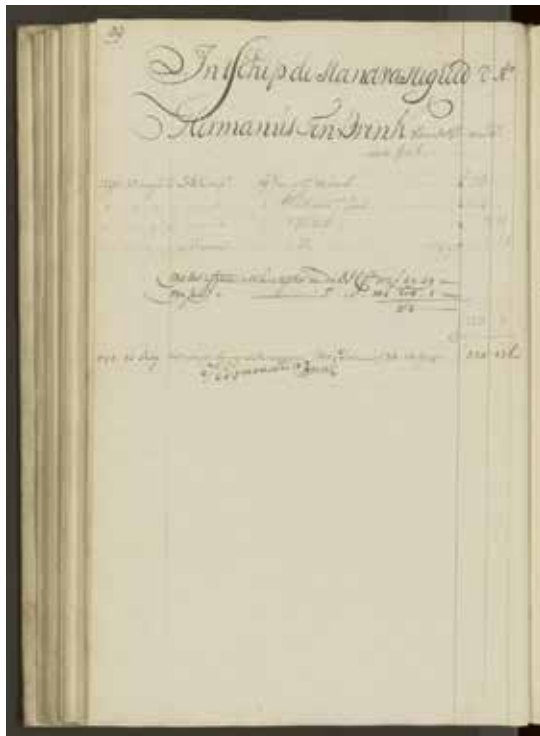
Zodra hij is hersteld, vervolgt Hermanus ten Brink zijn reis naar de Oost met het VOC-schip *Vredenburg*, dat vaart voor de Kamer Delft. Hij komt op 6 juli 1794 in Azië aan.³⁰ Lang kan

hij hier niet geweest zijn, want volgens de scheepssoldijregis- ters in het Nationaal Archief treedt Ten Brink op 15 augustus 1794 uit dienst van de VOC, zijnde aan de Kaap de Goede Hoop.³¹ Hij zal er meerdere maanden verblijven, voor er een mogelijkheid komt om terug te keren naar huis.

In Kaap de Goede Hoop begint het verhaal van de kaping van de laatste vloot van de VOC. Op 11 maart 1795 arriveert hier de *Hougly*. Omdat de journalen van dit schip, als ook van de andere betrokken VOC-schepen, bij de kaping zijn gecon- fisqueerd en vooralsnog niet zijn teruggevonden, is niet te zeggen hoe en waarom Hermanus ten Brink aan boord komt. Het lijkt waarschijnlijk, dat hij in die onzekere tijden blij was met elk VOC-schip dat hem terug kon brengen naar zijn vaderland. Hij kon niet weten dat de schepen, die in de eerste maanden van 1795 aankwamen in de Kaap de Goede Hoop en daar in mei zouden vertrekken, de laatste vloot van de VOC zouden vormen. Hij was waarschijnlijk al blij dat hij ergens een plek vond, een schip dat hem terug naar Delft zou kunnen brengen.

Hoe het Hermanus ten Brink en de *Hougly* vergaat in de maanden die volgen, is al verteld. Maar hoe vergaat het hem na zijn vrijlating? Helaas is dat onbekend. In de archieven van Delft is hij nergens terug te vinden, wat het waarschijnlijk maakt dat hij na terugkeer in Nederland niet terugkeert naar Delft. Aan het begin van de negentiende eeuw zijn er in Nederland meerdere mannen met de naam Hermanus ten Brink, onder meer in Amsterdam en in het oosten van Neder- land. Zij zijn terug te vinden in trouwaktes en als vader van nieuwgeboren kinderen. Maar 'onze' Hermanus is helaas onvindbaar.

NAWOORD Hoe vergaat het de VOC na 1795? Voor haar is de kaping een groot verlies. De vloot blijkt de laatste te zijn die ooit voor de VOC uit zou varen vanuit Azië, het wordt de laatste VOC-retourvloot. De com- pagnie heeft geen enkele financiële reserve om het verlies op te vangen en met een schuldenlast van 219 miljoen verloopt het octrooi op 31 december 1799 – het formele einde van de VOC. Voor de Britten is de kaping daarentegen een enorme overwinning. Het levert ze veel geld op en het verdwijnen van de VOC betekent een versterking van de positie van de EIC.

Handtekening van Hermanus ten Brink, detail uit het soldijboek van de Standvastigheid. (NATIONAAL ARCHIEF DEN HAAG, ARCHIEF 1.04.02, INV.NR. 14073, FOLIO 89).

Een van de meest uitgebreide berichtgevingen over de kaping. (HAARLEMSCHE COURANT, 27 AUGUSTUS 1795).

Het verdwijnen van de VOC heeft ook effect op de stad Delft, zowel in negatieve als in positieve zin. De VOC is eeuwenlang van groot belang voor de werkgelegenheid in de stad: veel Delftenaren nemen dienst bij de Compagnie en winkeliers profiteren van de verkoop van door VOC-schepen aangevoerde producten. De productie van Delftsblauw aardewerk is een direct gevolg van de aanvoer van Chinees porselein door de VOC. Het creëert een enorme vraag naar deze producten en als de aanvoer aan het eind van de zeventiende eeuw stopt, vult de Delftse aardewerkindustrie het spreekwoordelijke gat in de markt. Toch heeft het verdwijnen van de compagnie ook positieve effecten. Niet langer worden gezinnen ontwricht door het vertrek van mannen en jongens naar de Oost. In Delft wonen in de achttiende eeuw veel meer vrouwen dan mannen. In alle lagen van de bevolking komen gezinnen voor met echtgenoten of zonen die naar Azië zijn afgereisd. Een substantieel aantal van hen keert nooit meer terug naar huis. Na 1750 komt de toevoer van Chinees porselein op gang, wat de neergang van de Delftse aardewerkindustrie versnelt.³² Aan deze situatie komt met het verdwijnen van de VOC een einde.

Jarenlang onderzoek naar de exacte toedracht van de kaping ligt ten grondslag aan de geschiedschrijving over de kaping van de laatste VOC-vloot.³³ Gek genoeg is het verhaal van die kaping vrijwel onbekend in Nederland. De kaping is in geen enkel geschiedenisboek terug te vinden, met uitzonde-

ring van enkele wetenschappelijke studies naar het einde van de VOC. Is dat vreemd? Misschien niet. Grote gebeurtenissen worden breed uitgemeten door de overwinnaars, liefst een beetje aangedikt om het nog mooier te maken. De verliezers zijn stil en besteden weinig aandacht aan wat er gebeurd is. En dat deden de Nederlanders ook. Het verlies van de schepen bij Sint-Helena kreeg minimale aandacht in de pers in 1795 (afb. 8). Er werd met geen woord gerept over het lot van de honderden opvarenden.

In 2017 kreeg de kaping van de laatste VOC-vloot voor het eerst uitgebreid aandacht in de tentoonstelling *How we ditched the Dutch – de kaping van de laatste VOC-vloot* in het Maritiem Museum Rotterdam. In de tentoonstelling werden de gebeurtenissen door twaalf ooggetuigen ‘verteld’: zes Britse en zes Nederlandse getuigen, ieder vanuit hun eigen perspectief. Namens de opvarenden, die als krijgsgevangenen de grootste prijs voor de kaping hebben betaald, ‘sprak’ in de expo Rotterdammer Casper Schopman. Ook hij was opvarende van de *Hougly*, in de functie van scheepsjongen. Casper ging in 1785 als dertienjarige in dienst bij de VOC en werkte in de functie van jongen aan boord van het VOC-schip Rotterdams Welvaren van de Kamer Rotterdam. Net als bij Hermanus is het onduidelijk hoe hij verzeild raakte aan boord van de *Hougly*. En net als Hermanus ten Brink was hij jarenlang krijgsgevangene, veelal opgesloten in dezelfde gevangenschappen. Casper Schopman kwam in 1800 vrij. Over de levensverhalen van deze twee krijgsgevangenen is hopelijk ooit nog meer terug te vinden, net als over het lot en de levens van de honderden anderen.

NOTEN

- 1 S.C. Nederburgh, *Echte stukken betreffende het volbragt onderzoek der verichtingen van de generale Commissie in den jare 1791 benoemd geweest over de O.I. bezittingen van den staat en de kaab de Goede Hoop, benevens den finalen uitslag van hetzelfde* (Den Haag 1803).
- 2 T.H. Brooke, *History of the island of St. Helena, from its discovery by the Portuguese to the year 1823, dedicated, by permission, to the Honourable the Court of Directors for Affairs of the United English East-India Company* (London 1824) 303-315.
- 3 Brooke, *History of the island of St. Helena*, 305.
- 4 De *Hougly* was een Oost-Indiëvaarder van 150 voet lang (ongeveer 46 meter) met een laadvermogen van 575 last (1150 ton). Het schip werd in 1788 gebouwd bij de VOC-werf in Amsterdam voor de Kamer Amsterdam. De scheepsnaam wordt in de archieven ook geschreven als 'Hougli' of 'Ouglij'.
- 5 Uit: <https://www.vocsite.nl/geschiedenis/functies.html> (geraadpleegd 9 september 2018).
- 6 De Falsbaai, nu Valsbaai of False Bay genoemd, is de baai achter Kaapstad waar de schepen ten anker lagen.
- 7 Cornelis de Jong van Rodenburgh, *Reizen naar de Kaap de Goede Hoop, Ierland en Noorwegen, in de jaren 1791 tot 1797* (Haarlem 1802) 138-139.
- 8 De exacte toedracht van de gebeurtenissen is niet bekend.
- 9 Een gekaapt schip wordt een 'prijs' genoemd, dus de leidinggevende op deze prijs is de prijsmeester ofwel 'prize master'.
- 10 Jeroen ter Brugge, '“Mishandeld, uitgeschud, geklonken aan de keten”; de kaping van VOC-schepen en het lot van de opvarenden in de Franse Tijd', in: *Holland Historisch Tijdschrift* 49 (2017) 3, 116-117.
- 11 Voor een uitgebreid verslag van deze expeditie en haar lotgevallen, zie: David van Duuren e.a., *Curiosities from the Pacific Ocean: A Remarkable Rediscovery in the Tropenmuseum, Amsterdam: Thirteen Ethnographic Objects from the Bruny d'Entrecasteaux Expedition (1791-1794)* (Amsterdam 2007) 19-30.
- 12 Ter Brugge, 'Mishandeld, uitgeschud, geklonken aan de keten', 113-121.
- 13 George Vancouver, *Voyage of discovery to the North Pacific Ocean and round the world* (reprint Amsterdam 1967) 483.
- 14 Zie voor deze geschiedenis bijvoorbeeld Paul Chamberlain, *Hell upon water. Prisoners of war in Britain 1793-1815* (Brimcombe 2008).
- 15 Een uitgebreide website over de geschiedenis van Norman Cross is <http://www.yaxleyhistory.org/people/crime-and-punishment/norman-cross-depot-pow-camp/> en over de voorwerpen die uit die tijd bewaard worden zie <http://www.storiesofpeterborough.com/peterboroughmuseum/normancross/>
- 16 Ter Brugge, 'Mishandeld, uitgeschud, geklonken aan de keten', 119.
- 17 National Archives Londen, archieven Admiralty, inv.nr. ADM103-272.
- 18 Portchester Castle kende veel functies, waaronder dat van gevangenis. 'It was last used in the 19th century as a gaol for over 7,000 French prisoners of the Napoleonic Wars', aldus Wikipedia. Daarbij waren met 100 procent zekerheid ook Nederlandse krijgsgevangenen. https://en.wikipedia.org/wiki/Portchester_Castle#Use_as_a_prison (geraadpleegd 23 september 2018).
- 19 National Archives Londen, archieven Admiralty, inv.nr. ADM103-315.
- 20 National Archives Londen, archieven Admiralty, inv.nr. ADM103-388.
- 21 E.S. van Eijk van Heslinga, *Van compagnie naar koopvaardij: De scheepvaartverbinding van de Bataafse Republiek met de koloniën in Azië 1795-1806* (Amsterdam/Den Haag 1988) bijlage 3.
- 22 Nationaal Archief Den Haag, archief 1.04.02, inv.nr. 14078, folio 15.
- 23 Stadsarchief Delft, archief 0014, inv.nr. 00061, p. 188v en inv.nr. 00142, p. 45v. Hermanus had een volle zus, Dirkje ten Brink, die op 13 augustus 1769 werd gedoopt (Stadsarchief Delft, archief 0014, inv.nr. 00015, p. 93v). Hij had ook een halfzus, Johanna van Buren, uit een eerder huwelijk van zijn moeder.
- 24 <http://www.gahetna.nl/> > Collectie > Indexen > zoek naar 'Hermanus ten Brink', periode '1770' tot '1800' > VOC: Opvarenden (geraadpleegd 7 augustus 2018).
- 25 Deze transportcelen werden vaak werd doorverkocht. Femme S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Leiden 2002 (zevende druk) 91.
- 26 Nationaal Archief Den Haag, archief 1.04.02, inv.nr. 14073, folio 89.
- 27 Stadsarchief Delft, archief 0014, inv.nr. 00052, p. 105 en p. 107v.
- 28 Op 16 oktober 1793 wordt in het soldij-

boek van de *Siam* genoteerd, dat Hermanus aan de 'Edele Compagnie' een bedrag van 20 gulden betaalt voor twee maanden gage aan land. Tevens betaalt hij een schuld af aan J. Jansz. (net als in 1791), maar liefst 300 gulden. Een derde bedrag wordt afgehouden voor de aanschaf van 1 kist, ter grootte van 7 gulden en 10 stuivers (Nationaal Archief Den Haag, Archieven van de VOC, archief

1.04.02, inv.nr. 14078, folio 15).

29 <https://www.vocsite.nl/geschiedenis/functies.html> (geraadpleegd 9 september 2018).

30 Nationaal Archief Den Haag, archief 1.04.02, inv.nr. 6838, folio 289.

31 <http://www.gahetna.nl/> (zie hiervoor) (geraadpleegd 9 september 2018). De datum van 15 augustus is in de archieven zelf niet terug te vinden, noch het schip

waarmee hij van Batavia naar Kaap de Goede Hoop is gereisd.

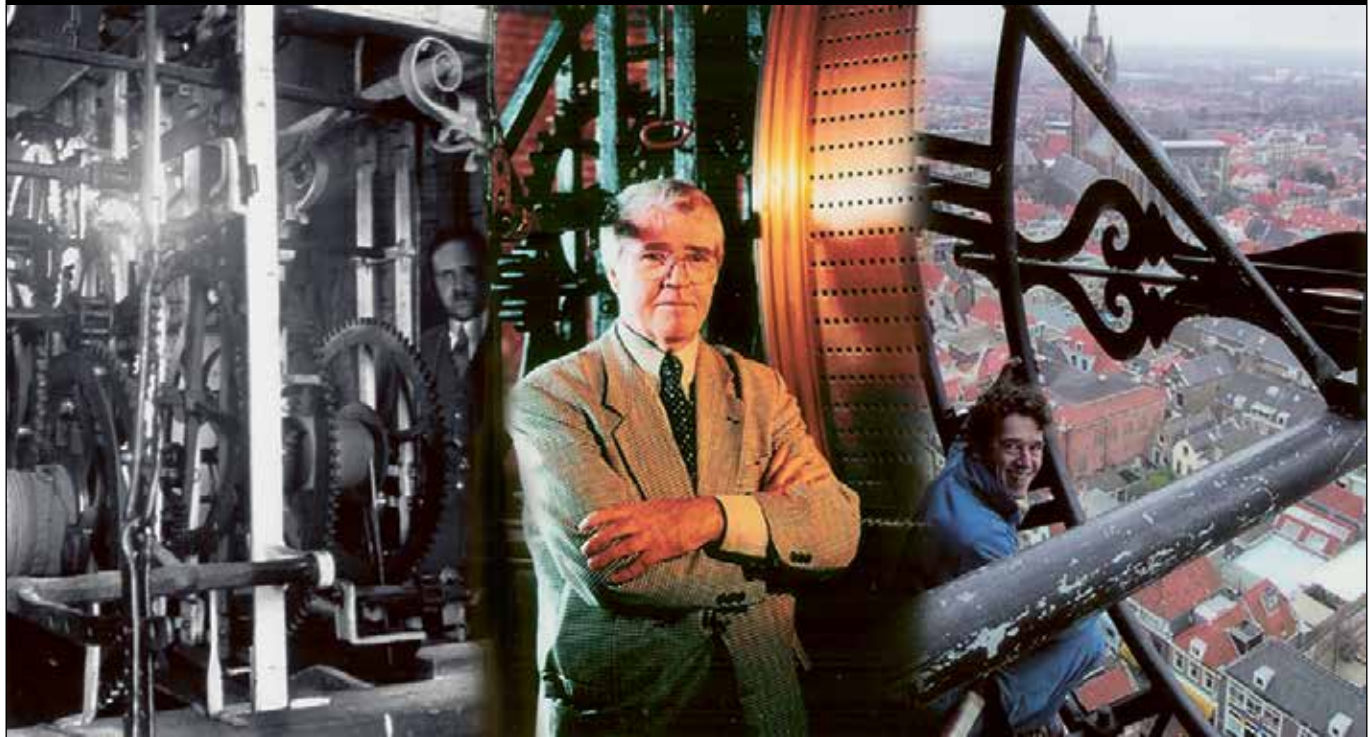
32 T. Wijsenbeek-Olthuis, 'Invloed van de VOC op het dagelijks leven in Delft', in: *Delft en de Oostindische Compagnie* (Amsterdam 1987).

33 Dat brede onderzoek werd voor een groot deel gedaan door Jeroen ter Brugge, destijds hoofd collecties van het Maritiem Museum Rotterdam.

3 GENERATIES VAN LOENEN

Willem van Loenen

Gert van Loenen

Tjan van Loenen

sinds 1842 is ons bedrijf gespecialiseerd in het restaureren van klokken en horloges.
sinds 1919 onder de naam van Loenen, dus dit jaar 100 jaar.
sinds 1966 zijn wij ook stadsuurwerkmaker van de stad Delft.

Van Loenen
de horloge-speciaalzaak van Delft

Markt 63, 2611 GS Delft | 015 2123735
www.vanloenen.com

Vrouwenemancipatie start in Delft

Honderd jaar vrouwenkiesrecht, 1919-2019

INGRID VAN DER VLIS

Op 8 juni 1869 worden voor de Tweede Kamerverkiezingen in district Den Haag 1341 stembriefjes uitgebracht. Dertien hiervan zijn van ‘onwaarde’, want blanco, ondertekend met een naam of zonder het benodigde zegel. De overige 1328 stembriefjes zijn geldig. Dat lijkt een laag aantal, maar het censuskiesrecht zorgt ervoor dat alleen mannen die een bepaalde som aan belastinggeld betalen, mogen stemmen. Ieder district mag één kandidaat aanleveren. Jonkheer C.A. van Sypestein, een conservatief, wint in Den Haag ten koste van de liberale oud-burgemeester van Delft R.J.C. Metelerkamp. Opvallender dan de strijd tussen deze twee mannen is de staart van de uitslagenlijst waarop staat dat ‘mevrouw Storm-van der Chijs’ één stem kreeg.¹ Waarschijnlijk is dit de eerste stem ooit in Nederland uitgebracht op een vrouw, vijftig jaar voordat dit volgens de wet is toegestaan.

Diverse kranten in het land nemen het berichtje over, soms aangevuld met de mededeling dat iemand uit Delft op de koning stemde. Twee ‘grappige feitjes’ over stemgedrag dat kennelijk niet serieus genomen hoeft te worden, maar dat ook weer niet zoveel opzien baart dat het als onwettig wordt bestempeld. Dat gebeurt pas veertien jaar later als Aletta Jacobs (1854-1929) zich in Amsterdam aanmeldt om op de kieslijst te komen. Zij beroept zich in 1883 op de grondwet waarin staat dat ‘Nederlanders’ die aan bepaalde belastingeisen voldoen, mogen stemmen. Deze zinsnede brengt de autoriteiten in het nauw,

DR. INGRID VAN DER VLIS

(Vlaardingen 1970) werkt als freelance historicus voor haar eigen Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk. Na haar proefschrift over armenzorg in de zeventiende eeuw heeft de Delftse geschiedenis haar niet meer losgelaten. Van de Delftse stadsgeschiedenis nam zij het tweede deel voor haar rekening: *Vooruit met veel verleden. Geschiedenis van Delft vanaf 1795.*

Mienette Storm-van der Chijs krijgt in 1869 één stem bij de Tweede Kamerverkiezingen in district Den Haag, waarschijnlijk de eerste stem op een vrouw ooit, ca. 1880. (STADSARCHIEF DELFT, 71788, FOTO: LAURA LASINSKY).

want zo hebben de opstellers het niet bedoeld. Vier jaar later is de tekst aangepast en staat er ‘mannelijke ingezetenen’ van Nederland. Vrouwen hebben vanaf nu ook volgens de letter van de wet geen kiesrecht, niet passief en niet actief.²

'S LANDS EERSTE FEMINISTE Delft loopt in 1869 voor de troepen uit, of beter gezegd: Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895) doet dat. Ze spreekt op veel plekken in het land en heeft overal een mening over. Het ‘congreswif’ wordt ze wel genoemd. Voor deze dochter uit een welvarend koopmansgezin geeft een uitgesproken

mening blijkbaar geen pas. Mienette groeit op in Delft en krijgt daar de opvoeding die bij haar stand hoort: privéonderwijs in talen, muziek en tekenen. Als zij negentien jaar oud is, reist zij naar Zuid-Afrika om een van haar broers te bezoeken. Betaald werk verricht ze niet, wel maakt zij zich nuttig bij Dorcas, een vereniging die steun biedt aan hulpbehoevende vrouwen. In 1845 trouwt Mienette met predikant Willem Storm. Het echtpaar verhuist naar Utrecht, waar Willem al na twee maanden overlijdt. Mienette keert als weduwe terug naar Delft. Daar zet zij zich in voor het oprichten van een Leer- en Werkschool voor meisjes uit de arbeidersklasse waar ze huishoudelijke taken leren om als dienstbode aan het werk te kunnen.³

Mienette bezit een klein fortuin en heeft geen zorgtaken meer als haar ouders zijn overleden. Het geeft haar de mogelijkheid veel te reizen. In 1857 vertrekt zij met haar kamenier Maria van den Bosch zelfs voor zes jaar naar Canada en de Verenigde Staten. Via Cuba keert ze terug naar Delft. Het is na deze reis dat Mienette op veel plaatsen opduikt als spreekster, aanvankelijk over land- en tuinbouwontwikkelingen. Zij neemt diverse zaden van uitheemse gewassen mee naar Nederland voor onderzoek en schrijft over de mogelijkheden ervan in ons klimaat.⁴ Een ander onderwerp dat Mienette niet loslaat, is het voortgezet onderwijs voor meisjes. In Nederland is het thema uiterst actueel vanwege de hogere burgerschool (hbs) die in 1863 van overheidswege – voor jongens – wordt opgericht. Meisjesonderwijs wordt aan het particulier initiatief overgelaten. Dat leidt in 1867 tot de oprichting van een eerste middelbare meisjesschool (mms) in Haarlem. Mienette schrijft artikelen over het door haar bezochte Cooper Institute in New York waar jongemannen en -vrouwen les krijgen in praktische vakken. Zij pleit voor een industrieschool waar meisjes worden opgeleid voor beroepen als steendrukker, letterzetter, boekhoudster of telegrafiste. Haar plannen gaan hier voor velen te ver. Zelfs Elise van Calcar (1822-1904) die ook voor voortgezet meisjesonderwijs strijdt, valt haar in 1864 publiekelijk af met de brochure *Wat is noodig?* Volgens Van Calcar moeten Nederlandse vrouwen zich bij hun leest houden. Zij ziet meer heil in onderwijs dat gericht is op beroepen als kapster, strijkster, naaister of gouvernante. ‘Hebben wij werkelijk behoefte aan het overnemen dier uitheemsche

toestanden?’ Van Calcar wil een Nederlandsch Opvoedingshuis, dat zou beter zijn dan het ‘onvruchtbaar’ plan van Storm-van der Chijs. De *Delftsche Courant* noemt hen smalend de ‘kemphebben voor de emancipatie der vrouw’. De denigrende toon neemt niet weg dat deze openbare discussie over meisjesonderwijs een van de eerste wapenfeiten is van de dan nog zeer prille vrouwenbeweging in Nederland.⁵

Een andere Delftse vrouw levert enkele jaren later nog een bijdrage aan deze discussie. Adriana Jacoba Scheidius (1815-1900) schrijft onder het pseudoniem Thekla het boek *De opvoeding en het middelbaar onderwijs der vrouw* (Amsterdam 1871). Hierin houdt zij een pleidooi voor een vierjarige opleiding waarin jongedames ook werkervaring opdoen. Zij onderscheidt twee typen scholen: een voor arbeidersmeisjes en een voor de vrije, beschaafde stand. Vernieuwend is vooral dat meisjes uit hogere kringen een vak leren. Scheidius komt uit een rijk gezin, maar werd op jonge leeftijd wees en is nooit getrouwd. Zij weet uit ervaring hoe belangrijk het is om zelf de boel te kunnen rooien.⁶

Net als de meeste andere vroege feministen komt Mienette Storm-van der Chijs uit een rijk, vooraanstaand gezin. Haar vader Jacobus van der Chijs is koopman in Delft. (STADSARCHIEF DELFT, 77744, FOTO: J. HOHMANN).

LINKS Betsy Perk is in 1871 de eerste presidente van de Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vereeniging Arbeid Adelt. (LITERATUURMUSEUM DEN HAAG, FOTO: W.F.A. DELBOY).

RECHTS Geertruida Piccardt leidt jarenlang De Porceleyne Fles. Ook is zij bestuurder van Genootschap Dorcas, getuige dit portret in het album van deze liefdadigheidsvereniging. (STADSARCHIEF DELFT, 122171 NR. 14, FOTOGRAAF ONBEKEND).

WEGBEREIDSTERS Ook stadsgenote Betsy Perk (1833-1906) ontwikkelt vernieuwende ideeën over vrouwenarbeid vanuit haar persoonlijke situatie. Als dochter van graanhandelaar Adrianus Perk en zijn tweede echtgenote Lessina Elizabeth Visser geniet zij een luxe, burgerlijke opvoeding. Het gezin woont eerst aan het Vrouw Juttenland naast de stoomgrutterij en de meelmolen van het familiebedrijf, later op de chique Oude Delft. Betsy schrijft sprookjes voor tijdschriften en in 1864 een eerste roman: *Een kruis met rozen*. Twee jaar later verbreekt haar verloofde hun engagement en nog een jaar later overlijdt haar vader. Betsy verhuist met haar stiefmoeder Theodora Veeren naar een kleiner huis op het Oosteinde. Haar schrijfwerk zal haar nu ook echt van inkomsten moeten voorzien. Zij richt in 1869 mede daarom het nieuwe weekblad *Ons streven* op, 'tot verbetering van het lot van de vrouw'. Na het eerste nummer stapt

zij alweer uit de redactie, aangezien de uitgever een mannelijke hoofdredacteur wil aanstellen. Kort daarna lanceert zij met uitgever Johannes Ykema uit Delft het blad *Onze roeping*, waarvan het eerste nummer in 1870 verschijnt. Dit is werkelijk een blad van vrouwen voor vrouwen. Elise van Calcar schrijft het eerste hoofdartikel over 'Het recht der vrouw'.⁷

Betsy Perk lanceert in haar tijdschrift het idee om een nationale tentoonstelling te organiseren, in navolging van Amerikaanse vrouwen zoals zij gehoord heeft van Mienette Storm-van der Chijs. Daar kunnen voorwerpen verkocht worden die gemaakt zijn door behoeftige, fatsoenlijke vrouwen.⁸ Het idee borduurt voort op het handwerk dat veel dames al voor goede doelen als Dorcas of het Rode Kruis maken. Perk gaat nog een stap verder door te benadrukken dat ongehuwde vrouwen of weduwes op deze manier zelf in hun onderhoud kunnen voorzien, waardoor zij niet afhankelijk hoeven te

blijven van welwillende familieleden. In Delft vindt Betsy een belangrijke en machtige medestandster: Louise Wijnaendts (1845-1890). Zij is opgegroeid op het familiebuiten Welgelegen tussen Delft en Overschie, en op haar zestiende verhuist naar de Oude Delft. Vader Wijnaendts bezit een bierbrouwerij en een houthandel, oom Martinus Wijnaendts is wethouder en Tweede Kamerlid. De dames hebben een groot netwerk in de betere standen.⁹

Samen richten zij op 17 oktober 1871 de Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vereeniging Arbeid Adelt op: Betsy wordt presidente, Louise secretaris. Stadsgenote Cornelia Wilhelmina 's-Gravesande Guicherit-van Hasselt neemt ook zitting in het bestuur. De vereniging heeft direct al vierhonderd leden, krijgt afdelingen in meer dan twintig steden en houdt op 2 december de gewenste tentoonstellingsbazaar in het Delftse stadhuis. De verkoop valt wat tegen, maar de publiciteit is enorm – niet in het minst omdat koningin Sophie de tentoonstelling bezoekt. Onder anderen Mienette Storm-van der Chijs schrijft een uitgebreid verslag over de tentoonstelling in *Ons Streven*. Zij looft van de twaalfhonderd inzendingen vooral de vernieuwende producten, aan het handwerk gaat zij voorbij, als zijnde niet oorspronkelijk en niet vindingrijk.¹⁰

Delft ontpopt zich met deze tentoonstelling tot het hart van de onstuimige groeiende feministische beweging. Voor even dan. Bij het koninklijk bezoek maakt Betsy Perk een verstreckende *faux pas* door een geboetseerd beeldje aan koningin Sophie aan te bieden. Dat gaat lijnrecht tegen het principe van de verkoop in.¹¹ Er is meer dat discussie oplevert. Steeds meer dames willen anoniem blijven, hun namen mogen niet bij de producten vermeld worden. Dat is tegen het zere been, want dan lijkt het nog steeds alsof werken voor de kost iets is om je voor te schamen.¹² Betsy houdt voet bij stuk, maar verliest aanhangers. Onder leiding van freule Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916) gaat de Amsterdamse afdeling na afloop van de tentoonstelling verder als Tesselschade. De aandacht richt zich nu op de hoofdstad, zeker als Louise Wijnaendts ook overstapt en landelijk secretaris wordt, zich beklagend over de chaos die Betsy Perk van de financiën heeft gemaakt. Het hek is nu van de dam. Veel dames zeggen hun abonnement op *Onze roeping* op, de nekslag voor het tijdschrift. Arbeid Adelt doet water bij de wijn en staat vrouwen

ook toe om handwerk anoniem te verkopen. Die meegaandheid is dan weer niet aan Mienette Storm-van der Chijs besteed. Zij trekt een al toegezegd legaat in.¹³ Arbeid Adelt blijft bestaan, maar staat voortaan in de schaduw van het sterk groeiende Tesselschade dat met secretaris Louise Wijnaendts een belangrijke pleitbezorgster heeft. De Delftse afdeling wordt de grootste van het land.¹⁴

Betsy trekt zich korte tijd later terug uit deze woelingen. Ze treedt in 1873 een tijdje op met voordrachtskunstenares en feministe Mina Kruseman (1839-1922), waarbij vooral de laatste de show steelt. Zelfs in een verslag in de *Delftsche Courant* gaat het alleen over Mina, niet over de stadsgenote Betsy. Nog datzelfde jaar stopt ze met optreden. Over haar wederwaardigheden in de prille vrouwenbeweging schrijft zij vervolgens het boek *Mijn ezeltje en ik*.¹⁵ Zij benadrukt dat het haar om het even is van welke vereniging vrouwen lid zijn, maar haalt tegelijkertijd fel uit naar haar tegenstreefsters. Zij beticht Louise Wijnaendts en Mienette Storm-van der Chijs van laster over haar rommelige financiën en doet uitgebreid uit de doeken waarom het geen probleem is dat zij een beeldje weggaf tijdens de tentoonstelling. Ze blijft begaan met discussie over vrouwenarbeid. Onvrouwelijke beroepen hoeven volgens Betsy niet oneervol te zijn, met als belangrijkste voorbeeld Geertruida Piccardt, die dan al bijna vijftientig jaar De Porceleyne Fles onder haar hoede heeft. De – voornamelijk mannelijke – pers sabelt het boekje neer.¹⁶ (afb 4)

Deze vroege feministen opereren voornamelijk op persoonlijke titel. Ze hebben een eigen netwerk dat ze aanspreken en ze zetten zich veelal in voor lokale projecten. Op deze manier kon Delft opeens het episch centrum van de vroege vrouwenbeweging worden. Delft biedt het laatste kwart van de negentiende op veel vlakken een vruchtbare bodem voor verandering. De stad staat aan het begin van een industriële revolutie en de Polytechnische School lokt zowel nieuwe bedrijven als hooggeleerde docenten naar Delft. Industriëlen en kunstenaars profiteren van de onderlinge samenwerking. Er heerst een inspirerend klimaat voor iedereen die openstaat voor vernieuwing. De stad heeft alles in zich om een voortrekkersrol te spelen in de vrouwenemancipatie. Na de vliegende start zakt de belangstelling echter in. Dat heeft met persoonlijke veranderingen te maken: Betsy Perk verhuist in 1876 naar Den Haag en Louise Wijnaendts gaat in 1878 naar Baarn.

Het vertrek van de laatste betekent de oprichting en bloei van de afdeling Gooi- en Eemland van Tesselschade, terwijl de Delftse afdeling krimpt. Ook de verkoop van handwerkjes daalt aanzienlijk.¹⁷ Van de drie pioniersters woont in de jaren 1880 alleen Mienette Storm-van der Chijs nog in Delft. Zij wordt echter in 1885 opgenomen in het Sint-Jorisgasthuis, ontoerekeningsvatbaar verklaard door haar familie.

Toch is het opvallend dat het stokje niet wordt overgenomen. Er wonen meer hoogopgeleide dames in de stad. Pas als de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid in 1898 de vrouwenbeweging in heel Nederland op de kaart zet, komt ook Delft weer enigszins in beweging. Haagse dames als Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk en Elise Haighton komen naar Delft om over het initiatief te spreken. Dit groots opgezette evenement lijkt op de eerste tentoonstelling in 1871, maar vindt in Den Haag plaats. Dát is anno 1898 het centrum van de vrouwenbeweging; er komen maar liefst 90.000 bezoekers op af. De Delftse wegbereidsters zijn opvallend afwezig. Louise en Mienette zijn reeds overleden, maar

worden ook eigenlijk nergens meer genoemd. Betsy Perk leeft nog wel, alleen vergeet de organisatie haar een uitnodiging te sturen.¹⁸

 VROUWENKIESRECHT Een verklaring voor de tanende belangstelling in Delft ligt in het debat over de kiesrechtuitbreiding. Na de Tentoonstelling in 1898 krijgt deze discussie een nieuwe impuls. Vrouwenkiesrecht is dan al enige jaren een issue, op de kaart gezet door Aletta Jacobs (1854-1929) die zich in 1883 op de kieslijst probeert te plaatsen. De Kieswet wordt de daaropvolgende jaren wel wat verruimd, maar alleen op het vlak van welstand. Wie vrouw is, valt hoe dan ook af. Vooral confessionele politieke partijen willen niet van die lijn afwijken. Dat brengt een aantal vrouwen in Amsterdam er in 1894 toe de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht op te richten. De Vereniging groeit traag: 1089 leden in 1900, verspreid over vijftien afdelingen in het land. Delft zit daar niet bij.

De Comités voor Vrouwenarbeid, die in de aanloop naar de Tentoonstelling in het land zijn opgericht, vallen voor het overgrote deel uiteen vanwege onenigheid over de kiesrechtuitbreiding. De Delftse dames van het Comité voor Vrouwenarbeid blijven wel verenigd, juist omdat ze geen stelling nemen. Het Comité richt zich op liefdadig werk en gaat verder als Maatschappelijke Belangen, een paraplu voor alle vrouwenverenigingen in de stad. Verzoeken om zich te committeren aan het vrouwenkiesrecht houdt het bestuur zelfs af, bang om 'de weinig vooruitstrevende geest van Delfts ingezetenen hiermede te zullen kwetsen'. Ook het voorstel om een afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht op te richten, vindt geen bijval. Er zijn wel individuele leden, maar er is zeker geen actieve kern. Als boegbeeld Aletta Jacobs in 1901 een lezing in Delft houdt, valt de opkomst te 'betreuren' en blijft het zaaltje met veertig zitplaatsen opvallend leeg.¹⁹

Die matte houding heeft alles te maken met de in diezelfde jaren oploeiende discussie over kiesrecht voor de 'gewone' man. De in 1896 opgerichte Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) zet in het beginselprogramma dat de partij ijvert voor algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. De doelstellingen van de socialisten en de feministen blijken echter ver uit elkaar te liggen. Want kiesrecht voor hoogopgeleide en welgestelde vrouwen is één, maar kiesrecht voor alle mannen

Aletta Jacobs, boegbeeld van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, 1912. (NATIONAAL ARCHIEF DEN HAAG, SPAARNESTAD FOTO, SFA001002575; WIKIMEDIA COMMONS).

Affiche van de SDAP voor het volkspetitionnement voor algemeen kiesrecht, door Albert Hahn, 1911. (INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS, AMSTERDAM; WIKIMEDIA COMMONS).

– dus ook laaggeschoolde en slecht betaalde arbeiders – is voor veel dames een stap te ver. Omgekeerd vinden verschillende socialistische kopstukken dat de vrouwen op hun beurt moeten wachten. Eerst kiesrecht voor alle rangen en standen, dan pas voor beide seksen. De SDAP doet in de eerste jaren niet bijster veel moeite voor vrouwenkiesrecht.

Beide discussies leven in Delft. De stad herbergt niet alleen veel mondige dames, maar telt als industriestad ook vele fabrieksarbeiders. Echtgenotes van industriëlen wensen zich niet al te nadrukkelijk in de discussie te mengen. Zij kunnen

De invloedrijke Agneta van Marken-Matthes is in 1909 de eerste voorzitter van de Delftse afdeling van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, ca. 1900. (STADSARCHIEF DELFT, FOTO: CHARLES ABRAAS, TMS-NUMMER 1138).

het zich niet veroorloven om partij te kiezen, laat staan om net als socialisten de straat op te gaan voor hun rechten. Het is een probleem dat ook elders speelt. In februari 1907 stapt een aantal dames in het land uit de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht; zij richten de Bond voor Vrouwenkiesrecht op. Dames uit de hoogste klassen, vrouwen van industriëlen, hoogleraren en andere rijke mannen maken zich wel sterk voor gelijkenschakeling, maar dan zonder demonstraties en openbare happenings. De Bond is deftiger en minder uitgesproken. Mannen mogen hier bijvoorbeeld wel in het bestuur om een breder draagvlak te krijgen.

Zowel de Bond als de Vereeniging krijgt na 15 juni 1908 de wind in de zeilen. Het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Amsterdam zorgt voor aandacht uit binnen- en buitenland. Overal in het land groeien de afdelingen, nu ook in Delft.

BOND OF VEREENIGING? In 1909 zit Agneta van Marken-Matthes de oprichtingsvergadering van de Delftse afdeling van de Bond voor Vrouwenkiesrecht voor. De weduwe van industrieel Jacques van Marken zal gecharmeerd zijn van de weg van geleidelijkheid. Zij wil als boegbeeld van drie grote Delftse bedrijven – de Gist- en

Spiritusfabriek, Calvé en de Lijmfabriek – niet geassocieerd worden met de meer activistische Vereeniging. Echtgenotes van andere industriëlen, zoals M.A. Tutein Nolthenius-Cordes en D.B.D. Waller-Vreede worden ook lid. Bij de oprichtingsvergadering melden zich meteen 25 leden aan, en vier voorstanders. Het bestuur bestaat uit de dames H. Cop-Zeelt, H.J. Leopold-Bruins, H. Ranneft-Crans, S. Venaingre en de heer A.H. van Alphen de Veer, Delftenaren die hun sporen reeds verdiend hebben in het liefdadigheidswerk.²⁰ Een van de eerste bijeenkomsten trekt tweehonderd toehoorders en levert dertig nieuwe leden op. Het landelijke Bondsblad *De Ploeger* is enthousiast, maar meldt ook dat de Delftse afdeling nadien op zijn lauweren rust. Er zijn sporadisch bijeenkomsten en het blijkt moeilijk een vast secretariaat te vinden. In *De Ploeger* komt de Delftse afdeling nauwelijks voor, alleen als er nog openstaande contributies geïnd moeten worden.²¹ In 1914 raakt de afdeling, volgens het eigen jaarverslag, in een ‘vasten winterslaap’. Het hoofdbestuur grijpt in en verzoekt het afdelingsbestuur af te treden. Er komen nieuwe dames voor in de plaats, maar de Bond telt ook nadien niet veel meer dan vijftig leden.²²

Vanaf 15 september 1910 heeft Delft ook een afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. De 42 leden staan onder leiding van presidente Maria Christina Eekhoff-Bischop, een uit Groningen afkomstige luitenantvrouw die ook vicepresident van de Dierenbescherming is en penningmeester van de Openbare Leeszaal. Secretaris is Marie Elisabeth Bes (1882-1938). Zij is vanuit Tilburg naar Delft gekomen

voor de Technische Hogeschool, de opvolger van de Polytechnische School. Bes is de eerste vrouwelijke ingenieur van het land en werkt op het laboratorium van de TH. Dit zijn beiden ook ontwikkelde en actieve vrouwen, maar ze behoren niet tot de toelichte van de stad. Mogelijk lukt het hen een net iets andere doelgroep aan te spreken. De afdeling zet in op informatie en wil met propaganda-avonden en folders mensen achter de zaak van het vrouwenkiesrecht scharen. Nog minder dan bij de Bond lukt het echter om Delftenaren op de been te krijgen. Op 6 april 1911 is er een openbare vergadering, waarbij drie dames en een verslaggever in de zaal zitten.²³

De Vereeniging houdt stug vol. Geld voor een vlag of vaandel is er niet, maar in 1912 pakt de Vereeniging flink uit voor de landelijke propagandadag. De dames hangen negen affiches op bij stadsaanplakborden, verzenden ruim vijfhonderd drukwerken en geven drie portefeuilles met elk tien propagandaschriftjes aan studentensociëteiten Phoenix, DVSV en DSB. Een volgende Vereenigingsavond in de Stadsdoelen is goed bezet: ‘Aanwinst van 34 leden!’, noteert secretaris Marie Bes.²⁴ De verslaggever van de katholieke *Nieuwe Delftsche Courant* is minder enthousiast. Hij ziet geen vrouwen bij die avond, ‘louter dames, de eene nog deftiger dan de andere’. De omschrijving van spreekster mejuffrouw C.S. Groot is ronduit vilein: ‘De ex-onderwijzeres droeg kort haar; kleur het nieuwste Engelsch. Haar kleedij was min of meer ongewoon en alles behalve bekoorlijk. De algemeene indrukforsch, onverwaard, zoekend en minnend den... strijd.’ Een ingezonden brief in dezelfde krant valt de journalist bij, want ‘de vrouw hoort

De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht geeft stemadvies, zowel negatief als positief. (DELFTSCHE COURANT, 7 EN 17 JULI 1913).

thuis in de huishouding'. Daar heeft zij de handen vol aan, dus waarom zou zij zich met politiek moeten bezighouden?²⁵

 VERANDERING De publieke opinie verandert maar traag. Confessionele politici blijven tegen het vrouwenkiesrecht ageren en socialisten zetten vol in op het algemeen kiesrecht. De Bond en de Vereeniging worden niet altijd gehoord en hebben soms moeite hun positie te bepalen ten opzichte van de *suffragettes* in Engeland. De kranten staan regelmatig vol met berichten over militante dames die ruiten ingooien, zich aan hekken vastketenen en in 1913 zelfs een bom tot ontploffing brengen in het huis van een minister. In Nederland gaat het er beduidend rustiger aan toe, maar er gebeurt wel een en ander. In navolging van de succesvolle Tentoonstelling van 1898 wordt in Amsterdam de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* voorbereid met onder meer een 'kiesrechtzaal'. Een ruimte overigens die koningin Wilhelmina op haar ronde niet te zien krijgt, omdat vrouwenkiesrecht geen officieel beleid is. De bijna 300.000 andere bezoekers krijgen er vermoedelijk wel iets van mee. Vrouwenkiesrecht wordt voor steeds meer mensen bespreekbaar.²⁶

In 1914 komt de overheid in beweging. De regering spreekt over een grondwetswijziging waarin mannen het algemeen kiesrecht krijgen en de beletselen voor het vrouwenkiesrecht worden weggenomen. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht zit hier bovenop. De beletselen weghalen is onvoldoende, want dan kan de regering er nog steeds voor kiezen om vrouwen geen kiesrecht te verlenen. De organisatie start een volkspetitionnement voor grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw. Overal verrijzen comités om de inzameling van handtekeningen te coördineren. Ook in Delft gaan dames de straat op, hier zijn onder anderen Marie Bes en M. Eekhoff-Bisschop betrokken bij de organisatie.²⁷ Het einddoel komt dichterbij. De manifestaties van de vrouwenverenigingen worden groter en de Tweede Kamer buigt steeds verder mee, hoewel het een praktisch probleem blijft dat er geen vrouwen in het parlement zitten. Bij de Provinciale Statenverkiezingen posten leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht bij de fabrieken en gaan zij huis voor huis de straten van Delft rond met hun manifest, 'met verzoek dat aan mijnheer te willen geven'.²⁸ Om werkelijk iets te verande-

Lijst voor het volkspetitionnement voor grondwettelijke gelijkstelling man vrouw, 1915. (STADSARCHIEF DELFT, ARCHIEF 598, INV.NR. 1445, FOTO: BAS VAN DER WULP).

ren, moeten zij kiezers bereiken. In 1917 is de ontknoping nabij. De grondwet wijzigt als uitkomst van een compromis om twee hete hangijzers op te lossen, de zogenaamde Pacificatie. Confessionele partijen krijgen de door hen gewenste gelijkstelling van onderwijs, socialisten en liberalen krijgen het algemeen kiesrecht. Vrouwen krijgen alleen passief kiesrecht. Het actieve vrouwenkiesrecht wordt nog beschouwd als een 'te netelige kwestie' voor een grondwetsherziening. Het is nu alleen nog maar een kwestie van tijd. Overal in het land verschijnen afdelingen van de Vrijzinnig-Democratische Vrouwenclubs om de politieke bewustwording van vrouwen te vergroten. Marie Bes, al jarenlang actief, wordt voorzitter in Delft.²⁹ Vrouwen maken zich op om zich aan te sluiten bij politieke partijen die daar voor openstaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1918 komt er een eerste vrouw in het parlement: Suze Groeneweg namens de SDAP. Een kort

daarna ingevoerde initiatiefwet voor actief vrouwenkiesrecht door Henri Marchant van de Vrijzinnig-Democratische Bond wordt in 1919 aangenomen. De meeste partijen gaan akkoord. Er heerst een revolutionaire sfeer in binnen- en buitenland en de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog is nog vers. Onder die omstandigheden zijn ook confessionele partijen bereid vrouwen te laten stemmen, dat geeft tegenwicht tegen de arbeiders die nu massaal van zich kunnen laten horen.

 DETTIEN PROCENT Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 staan er voor het eerst vrouwen op de lijst, ze stemmen nog niet mee. De *Delftsche Courant* koert opgetogen dat Delft niet van conservatisme beschuldigd kan worden met maar liefst vier vrouwen op de kandidatenlijst. Bij de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) staat Marie Bes zelfs op één. Antonia Gerarda Veer-Versteeg (1882-1973) bezet de vierde plek bij de SDAP. Bij de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) staat de bibliothecaresse van de RK Leeszaal Catharina Margaretha (Toos) Post (1886-1971) ook op nummer vier. Charlotte Amalie Magdalene van der Mandele-Stein (geb. 1866) moet het doen met een vijfde plek op de lijst van de Liberale Unie.

De krant interviewt de dames aan de vooravond van de verkiezingen en vraagt wat zij anders zullen doen. De vrouwen zijn eensgezind over hun politieke voorkeur: die hoort bij hun partij, niet bij hun vrouw-zijn. In de afzonderlijke interviews laten zij overigens wel weten andere accenten te willen leggen. Charlotte van der Mandele-Stein is met haar 53 jaar de oudste van het stel en is onlangs weduwe geworden. Zij zegt geen vrouwenissues te willen bepleiten. Sterker nog, zij is 'niet eens een warm voorstandster van vrouwenkiesrecht'. Daar zijn 'grote gevaren' aan verbonden, 'een vrouw drijft het zoo gauw te ver, ze weet in de politiek en ook in andere zaken veel minder maat te houden dan een man'. Zij vertelt over een vrouw die als bestuurslid van een kiesvereniging zo hard werkt dat haar man 's avonds alles zelf moet doen. 'Dat is toch geen toestand!' Kinderzorg, een schoolarts – dat zijn zaken waar zij zich voor wil inzetten. Maar 'of een paar vrouwen in den gemeenteraad geheele wijzigingen tot stand zullen brengen, dat betwijfel ik'. Haar opponente Toos Post van de RKSP

en bibliothecaresse van de katholieke leeszaal, is stilliger. Zij verwacht bij sociale vraagstukken een essentiële rol te kunnen spelen maar benadrukt dat zij gewoon een raadslid is. Marie Bes sluit zich bij Post aan. Ze zal niet anders werken dan een mannelijk raadslid, 'wel neen, heelemaal niet, precies eender hoor!' Belangrijke punten voor haar zijn: drankbestrijding, gelijk loon voor gelijke arbeid en goede huisvesting voor scholen. Antonia Veer-Versteeg werkte voorheen als dienstbode en vertegenwoordigt nu de arbeidersvrouwen. Zij benadrukt dat haar gezin niet lijdt onder het voorgenomen raadswork en dat zij te allen tijde het partijstandpunt van de SDAP vooropstelt. Zij is al jarenlang actief in de Delftse afdeling van de Sociaal-democratische Vrouwenclub.³⁰

'Een vrouw' doet in een ingezonden brief haar beklag over het interview. Deze vrouwen willen alleen maar meedoen met de mannen, zonder tekortkomingen aan te kaarten. Ze noemt de droevige gemeentefinanciën, de primitieve gemeentereiniging en de tekortschietende politie. Vrouwen weten al jarenlang hoe dit op te lossen, want zij hebben 'een groter verantwoordelijkheidsgevoel', hebben hun 'organisatievermogen in dagelijksche kleinigheden en grootere zaken geoefend', zijn veel zuiniger dan mannen en hebben 'een sterke eerezucht' om zich te bewijzen.³¹ Of de kiezers zich laten leiden door deze discussie is niet bekend. De stemverhoudingen zijn hoe dan ook anders omdat dit ook de eerste verkiezingen zijn waarbij mannen algemeen kiesrecht hebben. In Delft winnen de SDAP en de RKSP fors, blijft de Antirevolutionaire partij verhoudingsgewijs gelijk, levert de Liberale Unie in en komt de Communistische Partij met één zetel nieuw in de raad. Van de vier vrouwen worden er drie gekozen: Bes, Post en Veer-Versteeg. De *Delftsche Courant* juicht dat zij voor vrouwelijke medezeggenschap zullen zorgen. De verslaggever negeert daarbij hun opmerkingen dat zij voor alles een gewoon raadslid zijn. Hij verwacht dat zij een 'fijnere intuïtie' en 'grootere emotionaliteit' bezitten. Op het gebied van kindbescherming, onderwijs, zedelijkheid, vrouwenbescherming en vrouwenarbeid zullen de dames het nodige kunnen verrichten.³²

Bij de eerste raadsvergadering heet burgemeester L.W.C. van den Berg de vrouwen speciaal welkom, hij verwacht dat hun vrouwelijke kijk nuttig kan zijn voor de gemeentepolitiek. Desondanks kan hij het niet laten een opmerking te maken over het dan al bijna gepasseerde wetsvoorstel voor actief

Dit affiche van Theo Molkenboer wijst al vooruit naar de 'glorierijke' dag waarop vrouwelijke kiezers zullen meepraten, 1918. (WIKIMEDIA COMMONS).

vrouwenkiesrecht. Hij is er geen voorstander van, want vreest dat te veel vrouwen ondoordacht hun stem zullen uitbrengen.³³ Qua vrouwenemancipatie lijkt er nog een lange weg te gaan. Vergeleken met andere gemeenteraden springt Delft er echter bovenuit. Verspreid over het land krijgen bijna honderd vrouwen genoeg stemmen voor een zetel in de raad, oftewel gemiddeld één procent van het totaal aantal raadsleden. In Delft zijn vanaf 1919 drie van de drieëntwintig zetels in de raad bestemd voor een vrouw, dertien procent. Hoe voorzichtig de vrouwenverenigingen in de voorgaande jaren ook waren en hoe behoudend dit ook lijkt, nu neemt Delft weer een opvallende voorsprong.

 DRIE PIONIERSTERS Hoe pakt die voorsprong in de praktijk uit? Marie Bes blijft zich bekommeren om de vrouwenverenigingen en ageert via een ingezonden brief in 1919 fel tegen de plannen voor een Algemeene Nederlandsche Vrouwenorganisatie. Een afzonderlijke politieke partij voor vrouwen stuit haar tegen de borst. Mannen en vrouwen moeten samen het land besturen, niet los van elkaar.³⁴ Het is vanzelfsprekend dat geëmancipeerde Delftse kiezers het meest van dit raadslid verwachten. Zij ijvert al jaren voor vrouwenkiesrecht en kan zich nu voor de publieke zaak inzetten. Dit valt echter tegen. In januari 1920, acht maanden na haar uitverkiezing, maakt Bes bekend af te treden. Ze geeft aan dat het zelfs al ‘langeren tijd’ de bedoeling was om ermee te stoppen. Direct na haar intrede in de raad merkte zij al haar taken niet naar behoren te kunnen uitvoeren ‘omdat zij door andere werkzaamheden daarvoor te weinig tijd’ heeft. Zij is dan overigens al het vierde raadslid dat opzegt, de trouw aan de raad blijkt bij menigeen zwak.³⁵

De naam van Marie Bes zingt nog wel enige tijd in de lokale politiek rond vanwege de zogenaamde ‘motie Bes’ die

zij mede namens Toos Post en de heer Mandersloot (Christelijk Historische Unie) indient. De motie Bes bepleit een verbod op drankverkoop in het weekend. De motie haalt het net niet: twaalf tegen elf stemmen. Het voorstel leidt tot grote commotie binnen de SDAP-fractie. Vier SDAP-ers stemmen tegen, wat hen op een motie van afkeuring van de eigen afdeling komt te staan.³⁶ Antonia Veer-Versteeg, zelf geheelonthoudster, verdedigt haar tegenstem omdat de motie onhaalbaar is en alleen bedoeld om arbeiders dwars te zitten. Wie niet naar de kroeg hoeft en thuis genoeg drank heeft staan, mag immers wel in het weekend drinken. Veer-Versteeg wordt er persoonlijk op aangesproken in een ingezonden brief van de anoniem blijvende ‘D. Koffiedik-Bessensap’:

‘A. Veer, die geheel-onthoudster is, A. Veer, die vrouw is en moeder, A. Veer, die zoo gaarne zegt op te komen voor de belangen der arbeidersvrouwen en -gezinnen, en die toch zeker ook door de drankellende benadeeld worden, A. Veer stemt tegen! Ten profijte der kroegbazen. Dan heeft mej. Toos Post haar roeping als vertegenwoordigster der Roomsche vrouw – met den klemtoon op vrouw – beter begrepen.’

In dezelfde krant laat ook Marie Bes met een ingezonden brief van zich horen; zij beklagt zich erover dat Veer-Versteeg de stukken slecht gelezen heeft en nu probeert haar straatje schoon te vegen.³⁷

Antonia Veer-Versteeg laat zich niet uit het veld slaan en blijft aandacht vragen voor sociale zaken. Zij ageert fel, maar zonder succes, tegen een motie van de katholieke Toos Post uit 1920 waarin eervol ontslag wordt gevraagd voor vrouwe-

De Vrijheidsbond spreekt vrouwen rechtstreeks aan bij de verkiezingen. (DELFTSCHE COURANT, 16 MEI 1927).

Na het stemrecht zijn er nog wat hordes te nemen. Toos Korvezee wordt in 1954 de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Technische Hogeschool. (STADSARCHIEF DELFT, 6715, FOTO PETER ODIJK)

lijke leerkrachten die gaan trouwen. Haar voorstel om van gemeentewege een consultatiebureau voor zuigelingen op te richten heeft meer succes. Er komt in 1921 een toezegging voor een bescheiden bureau.³⁸ In datzelfde jaar zijn er nieuwe verkiezingen, vanwege de herindeling van de gemeentes Hof van Delft en Vrijenban, waardoor het grondgebied van Delft werd uitgebreid. Veer-Versteeg staat als nummer vier op de lijst en wordt ook verkozen, maar zegt haar zetel begin 1922 op. Wat de precieze reden is, wordt niet duidelijk. Enkele jaren daarna opent zij een kledingzaak op Nieuwstraat 7, genaamd Hermeta. Zij blijft zeker tot aan de Tweede Wereld-

oorlog werkzaam in dit ‘magazijn voor dames- en kinderkousen, herensokken en aanverwante artikelen’.³⁹ In de politiek keert zij niet terug.

Van de drie pioniersters zit dan alleen nog Toos Post in de raad. Zij heeft een groot netwerk in de stad en bekleedt vele bestuursfuncties, onder meer bij de Nederlandse Katholieke Vrouwenbond en het Christus Koning Fonds. Het katholieke geloof is haar richtsnoer, ook in haar lezingen waar zij vrouwen oproept het ‘rode gevaar’ te keren:

‘De Roomsche vrouw moet zich ontwikkelen op politiek gebied om minstens de gelijke te zijn van de socialistische vrouw, die zich sterk in haar richting ontwikkelt. Moeten de vrouwen voor het socialisme gewonnen worden zoals de mannen? Neen!’

Vrouwen moeten vergaderingen bijwonen, cursussen volgen en politieke artikelen lezen. Voor de politieke emancipatie van de Delftse vrouw heeft Toos Post van deze drie dames uiteindelijk het meest betekend.⁴⁰

 VROUWEN IN DE RAAD De gemeenteraadsverkiezingen van 1921 leveren een net iets ander politiek landschap op: de confessionele partijen groeien ten opzichte van de socialisten en liberalen. De veelal katholieke bewoners van de voormalige buitengemeenten tellen duidelijk mee. Dat vrouwen voor het eerst meestemmen, is niet terug te zien in de uitslag. Er komen wel twee nieuwe dames in de raad, maar relatief gezien neemt hun aantal af. Van de 29 zetels die nu te verdelen zijn, zijn er – weer – drie voor vrouwen: tien procent. Nu het vrouwenkiesrecht verworven is, blijken er niet bijster veel kandidates in de rij te staan om de gemeenteraad te bestormen.

De eerste nieuwkomer is Charlotte van der Mandele-Stein, die in 1919 nog niet zoveel heil zag in het vrouwenkiesrecht, voor de Vrijheidsbond, de partij waarin de Liberale Unie is opgegaan. Met haar komt J.E. Lems-Valkenburg voor de Christelijk Historische Unie in de raad. Zij voldoen ook weer aan het beeld van de hoogopgeleide, maatschappelijk betrokken dames die zich inzetten voor het consultatiebureau en zitting nemen in commissies voor het onderwijs. In 1930

In 1955 zorgen de Soroptimisten voor een plaquette op het geboortehuis van Mienette Storm-van der Chijs. Deze plaquette is gemaakt door Marian Gobius. Omstreeks 1990 is deze plaquette verdwenen en in 1999 vervangen door een nieuw exemplaar van de hand van Els Benjamins (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

betreedt een vierde vrouw het gemeenteraadstoneel. Suzanna Maria Stikkelman-Bogaard vervult de vacature van de felle Kees Schalker van de Communistische Partij Holland. De krant maakt melding van haar installatie, waarbij zij volgens de journalist ‘verlegen lachende’ zitting neemt en ‘schuchter ook reeds een poging’ waagt mee te doen aan het debat.⁴¹ Het lijkt erop dat zij direct vergeleken wordt met haar voorganger. Stikkelman-Bogaard blijkt een waardig opvolgster, maar kan niet lang van zich laten horen. Bij de verkiezingen van 1931 verdwijnt de Communistische Partij Holland uit de raad. Ook mevrouw Lems-Valkenburg gaat dan uit de raad. Er komen geen nieuwe vrouwen voor in de plaats.

De spoeling wordt nog dunner. In februari 1932 constateert de *Delftsche Courant* dat raadslid Van der Mandele-Stein

al een half jaar vergaderingen verzuimt. De verslaggever roemt de ‘ijverige propagandiste voor, en actieve werkster in’ diverse sociale verenigingen, maar kan er niet omheen dat zij haar raadszetel niet gebruikt. Dat is des te opvallender omdat de partij in juni 1931 nog volop campagne heeft gevoerd met Van der Mandele-Stein als nummer twee op de lijst.⁴² Ruim een jaar later houdt Charlotte van der Mandele-Stein de eer aan zichzelf. Zij vraagt ontslag en daarmee ook voor haar lidmaatschap van de commissie van toezicht op de gemeentelijke bewaarscholen, het bestuur van de Huishoud- en Industrieschool en de RK Vakschool voor Meisjes.⁴³

Alleen Toos Post zit in de jaren dertig nog op haar plek. Zij is actief in de onderwijscommissie, ijvert voor goede bewaarscholen met bekwame onderwijzeressen en streeft – bijna vanzelfsprekend – naar een goed consultatiebureau. Los daarvan zet zij zich in die jaren ook in voor minder typisch-vrouwelijke zaken als goede voorzieningen in het zwembad, betere salariering van de politie en de restauratie van de Stadsdoelen. Als zij in 1939 afscheid neemt van de raad, lijkt de politieke emancipatie van vrouwen voltooid. Burgemeester G. van Baren memoreert haar politieke flair waarmee zij ‘menige man’ achter zich liet. Die opmerking is om meer dan één reden waar. Als Toos Post vertrekt, zijn er ook alleen nog maar mannen om achter zich te laten. De enige vrouw in de raadszaal is de typiste.⁴⁴ De vrouwenemancipatie bevindt zich in Delft weer in zeer rustig vaarwater. Het is wachten op een volgende feministische golf, die zich pas in de jaren zestig zal aandienen.

NOTEN

- 1 *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 10 juni 1869.
- 2 Harm Ramkema, *Hoe kwam het algemeen kiesrecht tot stand?* (brochure op <http://www.100jaarkiesrecht.nl>, bezocht 1 oktober 2018, 7-8 en 15; <http://www.atria.nl>, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland'.
- 3 Fia Dieteren, 'Mienette Storm-van der Chijs', in: *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis (Nijmegen 2013) 974-976*; E.B.M. Salden-Campfens, 'Mienette Storm-van der Chijs 1814-1895', in: *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu (Delft 1996, 1^e druk 1975) 66-83*.
- 4 *Delftsche Courant* (hierna: DC), 6 november 1860 en 8 januari 1864.
- 5 Elise van Calcar, *Wat is noodig? Eene vraag over vrouwelijke opvoeding aan het Nederlandsche volk* (Amsterdam 1864) DC, 26 juli 1864; Dieteren, 'Mienette Storm-van der Chijs', 974-976.
- 6 Thekla, *De opvoeding en het middelbaar onderwijs der vrouw* (Amsterdam 1871) 4-10.
- 7 G.W. Kasteleijn-Ekels, 'Betsy Perk 1833-1906', in: Aafje Meijer-Schaap e.a. (red.), *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu* (Delft 1996) 84-103 hier 85-91; Fia Dieteren, 'Betsy Perk', in: *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis (Nijmegen 2013) 1040-1041*.
- 8 Kasteleijn-Ekels, 'Betsy Perk', 89-91.
- 9 Kees van der Wiel, 'Louisa Frederica Wijnaendts', in: *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis (Nijmegen 2013) 1077-1078*.
- 10 Vilan van de Loo, *Toekomst door traditie, 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996) 28-29.
- 11 Van de Loo, *Toekomst door traditie*, 9-11 en 23-24; Kasteleijn-Ekels, 'Betsy Perk', 91-92.
- 12 Dieteren, 'Betsy Perk', 1040-1041.
- 13 Dieteren, 'Mienette Storm-van der Chijs', 974-976.
- 14 Van der Wiel, 'Louisa Frederica Wijnaendts', 1077-1078.
- 15 Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik, een boek voor vriend en vijand* (Dordrecht 1874); DC, 2 april 1873 en 4 april 1873.
- 16 Kasteleijn-Ekels, 'Betsy Perk', 93-94.
- 17 Van der Wiel, 'Louisa Frederica Wijnaendts', 1077-1078.
- 18 Dieteren, 'Betsy Perk', 1040-1041.
- 19 Jorien Meerdink, *Van Dames Comité tot Delftse Vrouwen Raad* (Delft 1985) 22-23, 26, 41-42 en 46-48.
- 20 DC, 18 maart 1909.
- 21 *De Ploeger* (jaargangen op <http://www.atria.nl>), maart 1910, nr. 3; december 1910, nr.2; september 1911 nr.1, december 1911 no. 2, februari 1915 no. 2.
- 22 Atria, Archief Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht, inv.nr 30, jaarverslag Delft 1914.
- 23 Atria, Archief Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (hierna: VV), inv.nr. 35; DC, 7 april 1911.
- 24 Atria, VvV, inv.nr. 35, 4 april 1912 en 14 juni 1912; DC, 14 juni 1912 en 22 november 1912.
- 25 Atria, VvV, inv.nr. 35, *Nieuwe Delftsche Courant*, 23 november 1912 en ingezonden brief met datum 20 december 1912.
- 26 *De Tijd*, ingezonden brief van M. Eekhoff-Bisschop over de vergelijking met Engelse *suffragettes*, 8 juni 1912; <http://www.atria.nl>, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland'.
- 27 DC, 7 augustus 1913; Atria, VvV, inv.nr. 35, 4 april 1916.
- 28 Atria, VvV, inv.nr. 35, 29 mei 1916.
- 29 DC, 5 oktober 1917.
- 30 DC, 8 april 1919.
- 31 DC, 16 april 1919.
- 32 DC, 22 mei 1919.
- 33 H.M. Bonebakker-Westermann, 'Toos Post 1886-1971', in: Aafje Meijer-Schaap e.a. (red.), *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu* (Delft 1996) 148-159 hier 149.
- 34 DC, 24 oktober 1919.
- 35 DC, 5 januari 1920 en 7 januari 1920.
- 36 *De Telegraaf*, 22 april 1920; *Het Centrum*, 3 mei 1920.
- 37 DC, 27 april 1920 en 1 mei 1920.
- 38 DC, 27 december 1920.
- 39 Bonebakker-Westermann, 'Toos Post', 150-151; DC, o.a. 13 januari 1922, 25 januari 1922, 4 februari 1926 en 26 april 1939.
- 40 *Nieuwe Schiedamsche Courant*, 11 november 1920.
- 41 DC, 17 april 1930.
- 42 DC, 22 juni 1931 en 18 februari 1932.
- 43 DC, 31 mei 1933.
- 44 Bonebakker-Westermann, 'Toos Post', 154-157.

De Dirklangenstraat. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT)

Fa.H. du Clou en zonen

SCHILDERSBEDRIJF

- ✓ Kwaliteit
- ✓ Vakmanschap
- ✓ Vertrouwen

DIRKLANGENSTRAAT 59 DELFT
TELEFOON 015 21 21 352

WWW.SCHILDERSBEDRIJFDUCLOU.NL

Sal Koster

Reclametekenaar en beeldend kunstenaar (1910-2000)

EVA KLEEMAN

In 2000 overleed te Delft mijn grootvader, Salomon (Sal) Koster (Rotterdam 2 februari 1910 - Delft 4 augustus 2000), decoratie- en reclameschilder en beeldend kunstenaar. Er circuleren veel kunstwerken van hem in de familie, en minstens zoveel verhalen. Naast zijn werkzaamheden was hij de bedenker van de Contourtentoonstellingen in Delft, een serie belangrijke exposities over hedendaagse Nederlandse beeldende kunst die gehouden werden van 1951 tot en met 1973. Sal Koster was een bijzondere man: autodidact, politiek geëngageerd en een zachtmoedig familiemens.

Salomon Abraham Koster werd in 1910 geboren in de Helmerstraat in Rotterdam, in de buurt van het Centraal Station. Zo'n 90 procent van de bevolking in de straat en in de buurt was joods, en behoorde tot de arbeidersklasse. Men woonde vaak met meerdere grote gezinnen in een huis.¹ Later verhuisde het gezin naar de Obreenstraat, in de Provenierswijk, waar in 1929 een aantal goede nieuwe arbeiderswoningen was gebouwd om de druk op de binnenstad te verlichten.

Sal kwam uit een joods gezin. Zijn vader Abraham Salomon Koster (1886-1942) was magazijnbediende bij Margarinefabriek Van den Bergh die vanaf 1928 de Margarine Unie, en vanaf 1929 Unilever zou gaan heten. Zijn moeder Rosalia de Wolf (1887-1919) stierf aan tuberculose toen hij pas negen jaar oud was. Zijn vader hertrouwde met Keetje Cohen de Solla (1888-1942). Sal was de oudste van vijf broers. Na hem

kwamen John (Levie), Maup (Maurits Abraham) en Harry (Henry). Alex (Alexander), de jongste, was geboren uit het tweede huwelijk.² Op zijn dertiende deed Sal nog bar-mitswa, maar daarna voelde hij zich - net als zijn vader - niet meer thuis in de synagoge aan de Boompjes.

OPLEIDING Na de lagere school ging Sal naar de MULO, maar hij moest al na een jaar van school om geld te verdienen voor het gezin. Hij kwam eerst bij een boekhouder te werken, maar toen dat niets voor hem bleek te zijn, ging hij al gauw in de leer bij de beroemde decoratiekunstenaar Jaap Gidding (1887-1955). Gidding bestierde in Rotterdam het grote decoratieatelier In het Wapen van Sint Lucas aan de Aert van Nesstraat 130, dat decoratieve schilderijen verzorgde in cafés, theaters, bioscopen en restaurants door het hele land.³ Daarnaast volgde Sal vanaf 1926 de avondopleiding Decoratieve Kunsten (afdeling E) aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, gevestigd aan de Coolsingel.

De Academie was geen kunstacademie in de huidige betekenis van het woord. Ze was destijds bedoeld om jongens, die overdag bijvoorbeeld als huisschilder of als meubelmaker werkten, 's avonds verder op te leiden. De leerlingen dienden schoolgeld te betalen, maar als ze konden aantonen dat hun ouders niet draagkrachtig genoeg waren, werd het schoolgeld

LINKS Sal Koster ca. 1950. (PARTICULIERE COLLECTIE).

RECHTS Zelfportret als jonge man, potloodtekening, ca. 1930. (PARTICULIERE COLLECTIE).

DRS. EVA C. KLEEMAN

(Delft 1967) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden (1993). Zij is directeur van de Ter Borch Stichting te Deventer. Zij was verantwoordelijk voor de tentoonstelling *Roofkunst voor, tijdens en na WO II* in de Bergkerk Deventer (1997), was van 2006 tot 2010 directeur van het Mondriaanhuis in Amersfoort en projectleider tentoonstellingen in Museum het Valkhof Nijmegen van 2013 tot 2016.

Leerlingen van de Rotterdamse Academie in de beeldenzaal. Afgebeeld in *De Prins*, 27 februari 1926. (FOTO: J.G. VAN AGTMAAL).

Decorateurs aan het werk in het atelier van Gidding & Zonen, ca. 1908. (PARTICULIERE COLLECTIE).

kwijtgescholden of kregen ze korting. De Rotterdamse Academie had aardig wat armere leerlingen die gratis onderwijs genoten.⁴ Het gebeurde met enige regelmaat dat de studiekosten van een jongen betaald werden door het bedrijf waar hij werkte. Dat gold bijvoorbeeld voor de later beroemd geworden schilder Willem de Kooning die in 1916 in het atelier van Jaap Gidding ging werken.⁵ Sal vertelde overigens dat hij Willem leerde kennen in het atelier.⁶

De studie van Sal zal net als van veel studenten ook door Gidding zijn betaald. Zijn studie, zo vertelde hij, werd verder mogelijk gemaakt door een fonds dat joodse jongeren ondersteunde bij het verkrijgen van een opleiding. Hij moest periodiek zijn vorderingen laten zien aan het bestuur van dit fonds. Met het fonds moet de Maatschappij tot Nut der Israëlieten zijn bedoeld, die als doelstelling had armlastige scholieren en studenten financieel te steunen. De Maatschappij had daarnaast ook een leenfonds 'om armlastige neringdoenden de uitoefening van een beroep mogelijk te maken'.⁷

Vanaf 1920 liep de Rotterdamse Academie met de afdeling Decoratieve Kunsten echt voorop. De Nieuwe Zakelijkheid vierde hoogtij in Rotterdam. Sal kreeg les van invloedrijke, vernieuwende ontwerpers, zoals Piet Zwart, typograaf en grafisch vormgever, die werd geïnspireerd door het Bauhaus,

de Stijl en het Constructivisme. Zwart was van 1919 tot 1933 verbonden aan de Academie.⁸ Sal liet altijd graag de typografische ideeën van Piet Zwart zien, zoals zijn 'blokkenalfabet'. Tot de andere vooruitstrevende docenten behoorden verder Jac. Jongert, de huisvormgever van de Rotterdamse fabriek Van Nelle, en de Nieuwe Stijl-fotografen Gerard Kiljan en Paul Schuitema, die tot verontrusting van de meer behoudende docenten jazz-platen draaide tijdens zijn lessen.⁹

Samen met een aantal andere studenten demonstreerde Sal tegen het ontslag van zijn docent Piet Zwart. Die werd op 1 maart 1933 ontslagen vanwege zijn linkse sympathieën en ideeën die hij ook op de Academie verspreidde. Voor Sal had dit verregaande consequenties: hem werd de toegang tot het examen ontzegd. Sal was in deze tijd, in de explosieve aanloop naar de verkiezingen van 1933, zelf ook politiek geëngageerd. Hij sympathiseerde met de revolutionair Henk Sneevliet¹⁰ en zijn RSP (Revolutionaire Socialistische Partij). Hij liep mee in verboden, uiterst linkse demonstraties. Er werd vlak voor de Academie, op de Coolsingel, gedemonstreerd. Ook dat wordt in de familie wel genoemd als reden dat Sal de Academie moest verlaten.

Wat ook de reden is geweest: voor het vinden van werk vormde het niet behalen van een eindexamen geen belemmering. In feite deed minder dan de helft van de leerlingen Deco-

Hal entree Tuschinski door Jaap Gidding, ca. 1931. (PARTICULIERE COLLECTIE).

ratieve Kunst eindexamen. Het hebben van ervaring was veel belangrijker.¹¹

GIDDING EN TUSCHINSKI Zoals gezegd werkte Sal Koster tijdens zijn academietijd en daarna in het befaamde atelier van Gidding. Hij was onder meer medewerker bij de decoratie van het interieur van de bioscoop van Abraham Tuschinski in Amsterdam, die op dat moment al eigenaar was van vier bioscopen in zijn woonplaats Rotterdam. Het beroemde theater opende in 1921 zijn deuren, maar nog vele jaren daarna werd er aan het interieur gewerkt, zelfs nog na 1931, toen de decoratie haar hoogtepunt bereikte. Veel in het oog springende details stammen uit die tijd. De vakmensen die Gidding in dienst had, werkten mee aan alle aspecten van het project. Jaap Gidding werkte zelf op dat moment aan de inrichting van de foyer: een statige ontvangsthall, die de 'Pauwenzaal' wordt genoemd vanwege de prachtige muurschilderingen van gestileerde pauwen. In het plafond maakte hij een grote lichtkoepel, die hij vanbin-

nen beschilderde met een grillig golvend patroon. Terwijl het fries boven de lambrisering nog vloeiende Art Nouveau-lijnen vertoont, ontwierp hij de andere muurschilderingen in een strakke Art Deco-stijl. Het topstuk is een groot wollen tapijt van 150 vierkante meter met een expressionistisch, dynamisch decor dat uitgevoerd werd in felle kleuren.¹²

DELFT Op 18 september 1936 trouwde Sal met Maartje Smit (1910-2004) uit Delft. Ze woonden op dat moment in Amsterdam, aan het Singel. Sal werkte daar toen nog met Jaap Gidding aan Theater Tuschinski. Eind 1936 moest de joodse Tuschinski afstand doen van de zakelijke leiding. Vanaf dat moment werd er niet meer actief aan het theater gewerkt en onderging het gaandeweg een versobering. Het lijkt dan ook logisch dat Sal in 1937 met Maartje terugverhuisde naar Delft. Daarbij kan ook hebben meegeleefd dat Maartje zwanger was van hun eerste kind. Het echtpaar vestigde zich aan de Cort van der Lindenstraat bij

het Wilhelminapark, waar hun twee oudste dochters werden geboren: Cora en Femke. De jongere kinderen, Mary Anne, Dorine en Annelies kwamen ter wereld in de Schoemakerstraat, waar het gezin in 1948 naar toe was verhuisd. Vanaf dit moment werkte Sal Koster als reclameschilder voor bioscopen in de regio. Het ging daarbij vooral om belettering en om grote afbeeldingen van filmscènes. Ontwerpen van deze reclames zijn, voor zover bekend, niet bewaard gebleven.

 OORLOG Tijdens de bezetting bood de 'gemengd gehuwde'-status van het gezin - Maartje was niet-joods - nog lange tijd bescherming, terwijl de hele verdere familie in 1942 werd gedeporteerd. Uiteindelijk moest Sal op 17 mei 1944 toch naar Havelte, een werkkamp voor gemengd gehuwden. Jacques Presser schrijft in *Ondergang* over de chaotische willekeur bij het oppakken, plaatsen en vrijlaten van joden voor de werkkampen.¹³ In Havelte werd Sal als schilder tewerkgesteld en moest hij treinen voorzien van belettering. Bij Havelte werd een Duits vliegveld aangelegd, maar dat moest geheim blijven. Sal Koster vertelde later dat hij er bordjes 'verboden toegang' had moeten schilderen die hij op de hei had moeten plaatsen. Sal kreeg eenmalig verlof om zijn dochttertje Femke op te zoeken, dat met difterie in het ziekenhuis lag. Zij zou de toen gevaarlijke ziekte gelukkig overleven. Hijzelf moest daarna terug naar het werkkamp.

Op 13 september vluchtte Sal Koster uit Havelte met zijn barakgenoot J. Olman.¹⁴ Zo begon Sal aan een gevaarlijke tocht naar huis. Overdag schuilde hij, 's nachts liep hij, op zijn hoede voor Duitse patrouilles, eerst van Havelte naar Zwolle om vervolgens van daaruit met een appelschuit via de IJssel naar Delft terug te keren. Later vertelde hij over christelijke families waar hij tot zijn verbazing gastvrij onderdak kreeg. Vliegveld Havelte werd nog geen week later, op 16 september, door de geallieerden gebombardeerd.¹⁵ Na thuiskomst in Delft dook Sal, wanneer dat nodig was, onder bij de benedenburen, Cas en Ien van der Heul. Tijdens de razzia's lag hij in een kruipruimte onder hun keukenvloer. Op zijn valse persoonsbewijs stond de naam Jan Barendrecht.

 NA DE OORLOG Na de oorlog kregen Sal Koster en zijn gezin te maken met het ongelooflijke trauma van het verlies van familieleden, waarover niet gesproken werd. Uit het eigen gezin hebben alleen Sal en zijn broer Harry de oorlog overleefd. Er was de economische noodzaak om door te gaan en te overleven. Stilstaan of reflecteren was geen optie. Tegelijkertijd onderging Sal Koster een grote carrièrebreuk en was er van zijn netwerk niets meer over. Zo was het atelier van zijn werkgever Jaap Gidding tijdens het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 verwoest. Bovendien was er nauwelijks nog vraag naar deco-

LINKS Rabbi, conté, 1995. (PARTICULIERE COLLECTIE).

RECHTS Plafond eerste verdieping Tuschinski door Jaap Gidding, ca. 1931. (PARTICULIERE COLLECTIE).

raties waarmee Gidding beroemd was geworden. Daarnaast was Gidding bestuurslid geweest van de nationaalsocialistische Nederlandsche Kultuurraad¹⁶ en de door de Kultuurkamer ingestelde Vakgroep Kunstambachten van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunst en Kunstambacht. Hoewel hij in die hoedanigheid had getracht om opdrachten voor jongere collega's te verwerven, had geprobeerd anderen te vrijwaren voor tewerkstelling in Duitsland en in zijn eigen huis onderdak had aangeboden aan zijn vroegere werkgever Tuschinski werd hij na de oorlog toch korte tijd geïnterneerd. Het betekende een smet op zijn reputatie.¹⁷

Het overleven van het gezin stond centraal en dus werkte Koster opnieuw als reclameschilder voor diverse bioscopen in Delft en vooral in Den Haag, waaronder City in de Venestraat, Odeon aan de Herengracht en Flora in de Wagenstraat. Dat deed hij vanuit Atelier Pertinax in Den Haag. Daarbij deed hij de grafische uitvoering en regelde hij de acquisitie, en had hij informeel de leiding. Hij schilderde ontelbare bioscoopreclames voor blockbusters als *Casablanca* en *Gejaagd door de Wind*, soms zeven meter grote doeken.¹⁸ Verder schilderde hij belettering voor de eerste popconcerten, die werden georganiseerd door de Haagse impresario Paul Acket. Sal verzorgde reclamebelettering voor winkels, vrachtwagens en dergelijke, en bouwde stands voor grote beurzen, zoals in de RAI. Naast

zijn werk besteedde Koster tijd aan het maken van vrije beeldende kunst, schaaakte op goed niveau en had een brede interesse: literatuur, geschiedenis, politiek en filosofie.

Wat hem redde van verbittering was zijn creativiteit, en zijn aangeboren vrolijkheid en gevoel voor humor. Hij tekende al zijn leven lang, maar nu ging hij ook schilderen wat hem weer meer mogelijkheden gaf zich te uiten. Maar de tol van de oorlog was zwaar: hij had psychische klachten, hartklachten en kreeg tot driemaal toe kanker.

De vijf dochters werden intussen door Sal en Maartje gestimuleerd om een goede - liefst universitaire - opleiding te volgen en hun intellectuele potentie te optimaal te ontwikkelen. De ouders leken zich bewust van de sociale sprong die een hogere opleiding kon betekenen. Daarnaast was er altijd het gevoel 'wat er in je hoofd zit kunnen ze je niet afnemen'. Ongetwijfeld speelde ook het joodse respect voor leren en kennis een rol. Bijzonder is ook dat de dochters niet anders werden behandeld dan als ze zonen waren geweest: er was nadruk op onafhankelijkheid, zelfstandigheid en ontwikkeling.

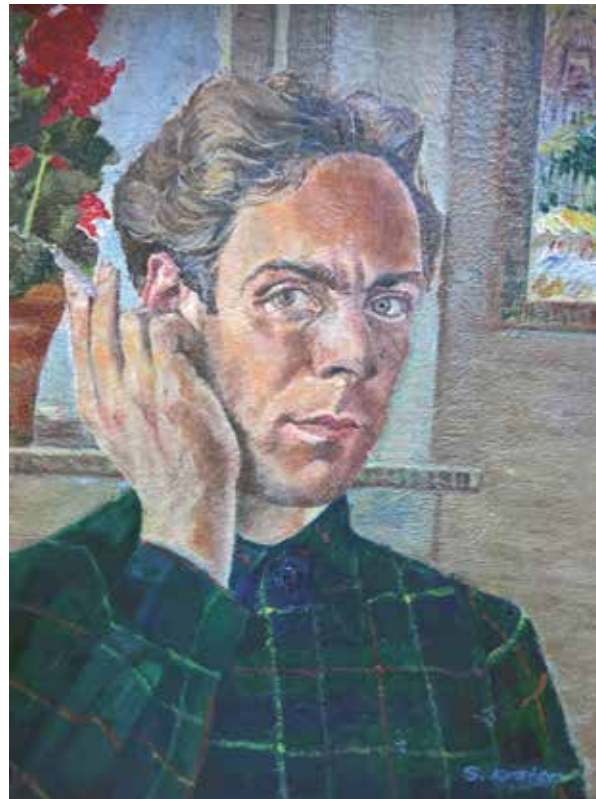
DELFTSE TENTOONSTELLING CONTOUR Koster kon zijn inspirerende ideeën wel kwijt in de informele sfeer van de kring van Delftse kunstenaars. Hij was bestuurslid van de Kunstenaarsvereniging Kring '46, later De Kring genoemd. Als bestuurslid was hij de bedenker van de Contourtentoonstellingen; de tijdrovende organisatie ervan werd echter verzorgd door George de Brauwere, eveneens lid van De Kring. Deze jaarlijks gehouden tentoonstellingen in Museum Prinsenhof Delft brachten de stand van zaken van de Nederlandse beeldende kunst in beeld door werken te tonen van de meest prominente kunstenaars van dat moment. Zo benaderde Sal COBRA-kunstenaars om hen te enthousiasmeren deel te nemen aan de expositie.¹⁹ Onder de exposerende kunstenaars bevonden zich vele grote namen, zoals Charlotte van Pallandt, Paul Citroen en Jan Schoonhoven. In Contour werd afwisselend aandacht geschonken aan abstracte en figuratieve hedendaagse kunst. De exposities werden een zodanig landelijk succes dat ze vanaf die tijd tussen 1951 en 1973 bijna jaarlijks (1953 kwam te vervallen) plaatsvonden.²⁰

Ruiters, conté en ecoline, jaren '60. (PARTICULIERE COLLECTIE)

BOVEN Zeilboot, ets, jaren '80. (PARTICULIERE COLLECTIE).
RECHTS Zelfportret ca. 1960, olie op doek. (PARTICULIERE COLLECTIE).

Sal Koster wordt geroemd als geestelijk vader en initiator van de belangrijke nationale expositie *Contour onze beeldende kunsten* bij het tienjarig jubileum in 1961.²¹ Hij leverde een expositievoorstel, met advies van prominenten. Tot hen behoorde de beroemde journalist, museumdirecteur en televisiepresentator Pierre Janssen (1926-2007), die als eerste in 1959 een tv-programmaserie onder de titel *Kunstgrepen* over het kijken naar kunst presenteerde, en daarmee ongelooflijk populair werd.

 WERK EN EXPOSITIES De artistieke activiteit van Sal Koster zou na zijn afscheid van de reclameschilderkunst aanzienlijk toenemen. Kenmerkend was juist zijn veelzijdigheid. Een van zijn meest geliefde technieken was de ets, maar hij werkte ook met uiteenlopende materialen zoals pen, aquarel, gouache en acryl. Hij tekende en etste graag wrakhout als onderwerp. Koster gebruikte bij zijn

abstracte werk geometrische vlakverdelingsprincipes en primaire kleuren. In zijn figuratieve werk verkende hij zeer uiteenlopende onderwerpen, waarbij zijn invalshoek nu weer ironisch, dan weer beschouwend of melancholiek is.

Hij exposeerde onder andere met pentekeningen in het provinciehuis in Den Haag (1989)²², De Muzenhof in Leiderdorp (1986) en Cultureel Centrum Abtswoude te Delft (1989). In 1997 exposeerde hij in het gemeentehuis van Dronten en in Huizen en in 1996 had hij een tentoonstelling in het Onderzoekscentrum Recht en Beleid van de Rijksuniversiteit Leiden: Sal Koster, *Deze verschrikkelijke eeuw*.²³ Bijna al het werk van Sal Koster is in familiebezit.

De serie *Deze Verschrikkelijke Eeuw* uit 1995 was opgezet in gemengde technieken: houtskool, acrylverf en houtskool. De vreselijke gebeurtenissen in ex-Joegoslavië waren de aanleiding tot deze zeer persoonlijke serie herinneringen.

NOTEN

- * Mijn speciale dank gaat uit naar het Stadsarchief Delft voor de ondersteuning van het onderzoek rondom de tentoonstelling Contour en natuurlijk naar de familie voor het meeziën. Ten slotte veel dank aan de redactie van het Jaarboek.
- 1 Over de Helmerstraat en joods Rotterdam voor de oorlog: <http://www.joodserfgoedrotterdam.nl>.
 - 2 Voor geboorte- en trouwakten en adressen is gebruik gemaakt van het archief Rotterdam via archieven.nl en <https://www.joodsmonument.nl> > Menu & zoeken > zoeken naar: Abraham Salomon Koster.
 - 3 Sandra van Dijk, 'Gidding en Rotterdam', in: Mienke Simon Thomas, Elly Adriaansz en Sandra van Dijk (red.), *Jaap Gidding. Art Deco in Nederland* (Rotterdam 2006) 26.
 - 4 Interview met Wilma van Giersbergen over tweehonderd jaar Rotterdamse kunstacademie, gepubliceerd: 29 maart 2012 in: *Profielen, onafhankelijk nieuws van de Hogeschool Rotterdam*. Zie: <https://profielen.hr.nl/2012/interview-200-jaar-rotterdamse-kunstacademie/>.
 - 5 Van Dijk, 'Gidding in Rotterdam', 24.
 - 6 In *Rotterdamse Meesters* van W. van Giersbergen is op p. 159 een foto opgenomen waarop Willem de Kooning naast Jaap Gidding poseert in diens atelier.
 - 7 Bij het raadplegen van de zeer complete database van het KNAW bleek alleen dit fonds aan alle criteria te voldoen, namelijk een joods fonds in Rotterdam dat nog bestond in de jaren '20 van de vorige eeuw, en dat joodse jongeren wilde steunen bij hun opleiding en beroepsvorming. Zie: <http://resources.huylgens.knaw.nl/armenzorg/gids/vereniging/2740661965>.
 - 8 Wilma van Giersbergen, *Rotterdamse Meesters. Twee eeuwen kunstacademie in Rotterdam 1773-1998* (Rotterdam 2012) 134.
 - 9 Van Giersbergen, *Rotterdamse Meesters*, 134-135.
 - 10 Sneevliet was een Nederlands politicus, vakbondsman, marxist en verzetsstrijder. Zie zijn biografie: <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/sneevliet>.
 - 11 Van Giersbergen, *Rotterdamse Meesters*, 218, bijlage 16.
 - 12 Elly Adriaansz, 'Interieurs', in: Mienke Simon Thomas, Elly Adriaansz en Sandra van Dijk (red.), *Jaap Gidding. Art Deco in Nederland* (Rotterdam 2006) 53-56.
 - 13 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, I ('s-Gravenhage, 1985) 234. On-line: <https://www.dbnl.org>.
 - 14 Brief aan College van Scheidslieden, om aanspraak te maken op de regeling inzake uitkeringen aan oorlogsvervolgden, gedateerd 6 maart 1955 (in familiebezit). Daarnaast had hij een bewijs van ontslag uit Havelte, gedateerd 7 september 1944. Dit stuk is met andere familie-documenten geschonken aan Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Zie: Archief Westerbork via archieven.nl.
 - 15 Zie voor Havelte: <http://www.drentheindeoorlog.nl/?aid=364>.
 - 16 Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht/Antwerpen 1978) 250.
 - 17 Van Dijk, 'Gidding en Rotterdam', 30.
 - 18 Laurens Windig, *Overgave aan Geloof, Hoop, Liefde, Leven, Dood en Humor*, 126, https://issuu.com/windig/docs/overgave_in_perkamente_achtergrond.
 - 19 Windig, *Overgave aan Geloof, Hoop, Liefde, Leven, Dood en Humor*, 125 (foutief wordt Den Haag genoemd), https://issuu.com/windig/docs/overgave_in_perkamente_achtergrond
 - 20 Stadsarchief Delft, Archiefnr. 283, Vereniging voor schone kunsten 'De Kring', inv. nr. 32.
 - 21 Stadsarchief Delft. Archiefnr. 283, Vereniging voor schone kunsten 'De Kring', 1946-1973. Ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de organisatie van de jaarlijkse tentoonstelling *Contour onze beeldende kunst*, 1951-1961, omslag 11, Speech door dhr. Herwig, voorzitter van de Kring.
 - 22 *Trouw*, 13 april 1989.
 - 23 *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2000. Bijna al het werk van Sal Koster is in familiebezit. Volgens een van de dochters van Sal Koster moet het Reinier de Graaf Gasthuis in Delft ook een werk bezitten dat uit hun oude ziekenhuis afkomstig is.

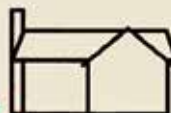
DE BOUWSPECIALIST VOOR RESTAURATIE EN RENOVATIE

Gebr. Mensert Aannemersbedrijf

Heeft een rijke geschiedenis als het om bouwen gaat. Door de jaren heen zijn wij als familiebedrijf uitgegroeid tot een allround bouwspecialist en u kunt bij ons terecht voor advies:

- Restauratie
- Renovatie
- Machinaal timmerwerk
- Kleine verbouwingen.
- Advies
- Onderhoud
- Nieuwbouw

GBR. MENSERT
AANNEMERSBEDRIJF bv

www.mensert.com

Email: info@mensert.com

Telefoon: 015 2125365

van **SILFHOUT**
& **HOGETOORN**

wereldmakelaars

betrokken makelaars met visie

Een maatschappelijk betrokken makelaar?
Met gevoel voor de historie van Delft?
Verkoop en waardebepaling met inzet van moderne technieken?

T (015) 212 52 88
www.vansilfhout.nl
www.wereldmakelaars.nl

Maak eens vrijblijvend een afspraak met één van onze makelaars.

Rubrieken

Kroniek over 2018

Samengesteld door Gab L. Lansbergen

JANUARI

1 Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek komt aan het licht dat er in 2017 856 kinderen zijn geboren in Delft. Dat is 13,5 procent minder dan in 2010, toen er nog 1001 baby's ter wereld kwamen.

1 Lezers van *Delft op Zondag* kiezen burgemeester Marja van Bijsterveldt tot Bekendste Delftenaar 2017.

1 Karel Luyben neemt afscheid als rector magnificus aan de TU Delft. In 1983 werd hij benoemd tot hoogleraar bioprocetechnologie, van 1998 tot 2010 was hij decaan van de faculteit Technische Natuurwetenschappen.

2 Martijn Kirsten start Talenten Huis Delft om kansenongelijkheid in het onderwijs tegen te gaan door het aanbieden van talentbegeleiding aan kinderen van ouders die de reguliere huiswerkbegeleiding niet kunnen betalen.

7 De gemeente organiseert de nieuwjaarsreceptie dit jaar in samenwerking met de Delftse ondernemers. De samenkomst verhuist van het stadhuis naar de Markt. Er zijn driehonderd aanmeldingen. Burgemeester Marja van Bijsterveldt benadrukt in haar speech dat we trots mogen zijn op Delft dat zich na lastige tijden weer laat zien als innovatieve ken-

20 januari. *Bijna 1700 hardlopers en lampionnenwandelaars ondernemen de tocht door de nieuwe spoortunnel (FOTO: FRED LEEFLANG).*

nisstad, een toeristische stad en een geweldige woonstad.

15 In de avond breekt er brand uit in een verkamerd pand aan de Buitenwatersloot, twintig studenten moeten elders onderdak zoeken. De vraag komt op of de studentenhuizen voldoende brandveilig zijn.

18 Een hevige storm brengt grote schade aan, bomen raken ontworteld, gevelplaten en daken laten los, het openbaar vervoer valt gedurende lange tijd stil.

20 Onder het motto Van Spoor naar Stad vieren de Delftenaren het resultaat van tien jaar bouwen aan en rond het spoor. Er is gelegenheid tot hardlopen of wandelen door de tweede spoortunnel, tot dansen in de Prinsenhofgarage en tot

een drankje en hapje met muziek naast het Bolwerk. Burgemeester Marja van Bijsterveldt onthult het pijlmonument op het Bolwerk.

22 De vwo-afdeling van het Stanislascollege mag zich de komende drie jaar *Excellent* noemen. Het juryrapport van de inspectie van het Ministerie van Onderwijs roemt het rijke programma en het goede schoolklimaat dat zich richt op gemeenschapsgevoel en burgerschap.

24 Het Cuypersgenootschap en de Stichting Docomomo Nederland protesteren tegen de plannen van TU Delft om het iconische EWI-gebouw uit 1969 te slopen. In dit gebouw aan de Mekelweg is de faculteit Elektrotechniek, Wiskunde en Informatica gevestigd. In oktober valt het besluit het ruim 90 meter hoge gebouw

toch te slopen. Het voldoet niet meer aan de eisen van deze tijd.

26 In de Verkiezing van het Pronkstuk van Nederland krijgt de microscoop van Antoni van Leeuwenhoek de tweede plaats. De eerste plaats is voor het Plakkaat van Verlatinghe.

27 De werkvoorziening Werkse viert het negentigjarig bestaan. Behalve sociale werkplaats is het ook een re-integratiebedrijf en werkgeversservicepunt.

27 Met workshops voor volwassenen en kinderen, een rondleiding, lezing en concert gedenken het Museum Prinsenhof en kamermuziekensemble Camerata de zeventiende-eeuwse Delftse musicus Dirk Scholl.

29 Op grond van wat zij in korte tijd met haar koorschool heeft bereikt, roept de Federatie van Delftse Zangkoren Petra Weijers uit tot Muziekpersoonlijkheid 2017 van Delft.

24 januari. Het EWI-gebouw kort na de oplevering, de hoogspanningshal is nog in aanbouw. Foto gemaakt op 31 december 1970. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

3 februari. Delftenaren dromen over een nieuwe woning. (FOTO FRED LEEFLANG).

≡ FEBRUARI

1 Het *Financieel Dagblad* neemt vier jonge Delftse ondernemers op in de talenten top-50: Lotte Leufkens van Cloud-Cuddle, Sid Vollebregt van Elemental Water Makers, Jan-Willem van Gent als ontwikkelaar van de Scoozy en Dirk de Brijn die de Swapfiets bedacht.

3 Er is in het nieuwe stadhuis veel belangstelling voor de presentatie van de nieuwbouwprojecten in Nieuw Delft. De plannen voorzien in woningen, dienstverlenende functies en kantoren.

5 De verkoop van kunstwerken die belangeloos door Delftse schilders beschikbaar worden gesteld, levert ten behoeve van de Stichting Gezinshereniging Vluchtelingen Delft een bedrag op van € 3300.

13 Begin februari protesteren ouders en medezeggenschapsraad van de basisschool De Schatkaart in de Hoornse Hof heftig tegen de voorgenomen sluiting. Ze bestrijden dat de school onvoldoende

leerlingen zou trekken. Onderhandelingen tussen wethouder Aletta Hekker en het bestuur van de Stichting Librijn Openbaar Onderwijs resulteren in het besluit dat de basisschool De Schatkaart aan het einde van het schooljaar niet sluit, maar minstens nog een jaar openblijft.

15 Het Platform Welkom in Delft meldt aan de burgemeester dat statushouders na een half jaar intensieve begeleiding te vaak nog verdwalen in problemen: het leren van de taal, vinden van werk, gemeentelijke belastingen, afbetalen van schulden, zoeken van huisvesting. Het Platform pleit voor langere begeleiding.

15 Wethouder Lennart Harpe neemt het initiatief om het tekort aan tweeduizend fietsparkeerplaatsen in de binnenstad aan te pakken. Hij wil nieuwe stallingsplekken realiseren en de bestaande stallingen gratis maken. De gemeente en vijf organisaties van Science Park Zuid starten een proef met honderd deelfietsen die met name gestationeerd

worden op de routes van de stations naar de TU. Met een app op de smartphone kan men een fiets oppikken. Men beoogt hiermee het gebruik van de auto te verminderen.

20 Uit een enquête van de ANWB blijkt dat 37 procent van de ondervraagde Delftenaren zich op de fiets in de stad onveilig voelt. De Fietsersbond onderschrijft deze gevoelens en constateert dat Delft het fietsbeleid heeft laten versloffen.

23 De ontdekking van een fout in de boekhouding levert de gemeente een tegenvaller op van acht miljoen euro op de grondexploitatie van Nieuw Delft. Wethouder Harpe verzekert dat dit tekort geen nieuwe bezuinigen vereist.

2 maart. Schaatspret op het Oosteinde. (FOTO: FRED LEEFLANG).

8 maart. Feestelijke opening van de Prinsenhofgarage. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

28 Wegens hevige vrieskou zijn de zestig bedden van de opvang van Perspektief aan de Buitenhofdreef allen bezet door daklozen.

MAART

1 Het Reinier de Graaf Gasthuis, stichting Pieter van Foreest en zorgverzekeraar DSW gaan samen opvang regelen voor patiënten die niet in het ziekenhuis hoeven te verblijven, maar nog niet naar huis kunnen.

2 De lage temperaturen gecombineerd met harde wind zorgen voor talloze bevroren leidingen en stilvallende cv's. De andere zijde: er wordt weer eens geschaatst op de grachten!

7 In de QS World University Rankings staat van de TU Delft de studie architectuur op de derde en civiele techniek op de vijfde plaats. De QS World University Rankings is een jaarlijkse ranglijst van universiteiten gerangschikt op de

kwaliteit van het onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek. De lijst wordt samengesteld door het Britse bedrijf Quacquarelli Symonds (QS).

8 Wethouder Lennart Harpe en Parkeren Delft-directeur Annet van de Elst openen officieel de Prinsenhofgarage. Deze biedt ruimte aan 650 auto's.

8 Voor de vijfde keer in vrij korte tijd raakt een fietser te water in de Westsingelgracht langs het station. De gemeentelijk woordvoerder meldt dat er aandacht is voor het probleem (zie 24 oktober).

11 Berry Visser, oprichter en oud-directeur van concertbureau Mojo, stelt zijn grachtenhuis aan de Voorstraat als museum open voor het publiek. Het biedt een wonderlijke reis door de theatergeschiedenis.

11 In duurzaamheidscentrum De Papaver openen wethouder Stephan Brandligt en hoogheemraad Marcel Houtzager de tentoonstelling *Klimaat in je straat*. De

expositie geeft adviezen hoe je thuis, in de tuin en op straat de gevolgen van klimaatverandering kan opvangen.

12 Ton Jacobs overlijdt op tachtigjarig leeftijd. Van 1974 tot 1994 was hij PvdA-raadslid in Delft en van 1982 tot 1987 wethouder. Hij was een warm pleitbezorger om de burger meer bij de politieke besluitvorming te betrekken.

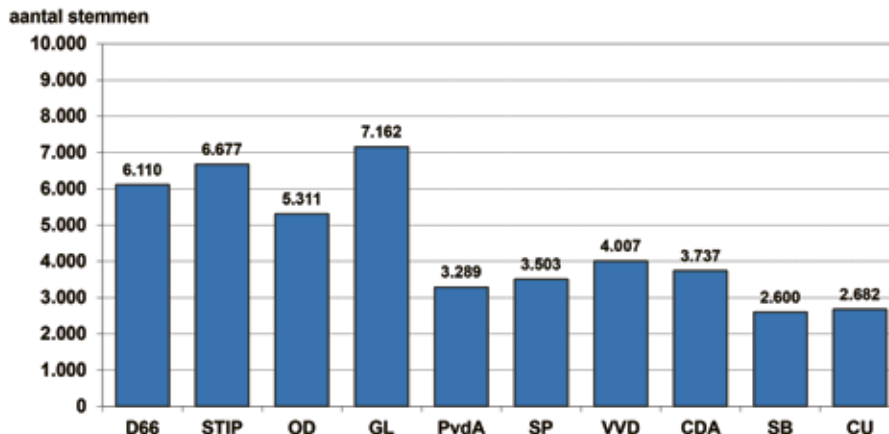
13 Een meerderheid binnen de gemeenteraad kiest ervoor om in het gebied Schieoevers niet alleen woningen te bouwen, maar vooral ook ruimte te bieden voor de vestiging van bedrijven.

14 Wethouder Raimond de Prez en Diny de Bresser van de stichting Zorginstellingen Pieter van Foreest ondertekenen het plan tot het realiseren van een woonzorgcentrum in het zuidelijk gedeelte van Nieuw Delft.

16 Het besluit is gevallen: de Gelatinebrug komt er. Deze fietsbrug gaat TU Delft Science Park Technopolis verbinden met de Schieoevers en station Delft Zuid.

9 april. Minister Kajsa Ollongren verkent het Schieoevers-gebied, geflankeerd door wethouder Raymond de Prez. (FOTO: FRED LEEFLANG).

21 maart. Bij de gemeenteraadsverkiezingen wordt GroenLinks de grootste partij met zeven zetels, gevolgd door de studentenpartij STIP met zes zetels. (BRON: GEMEENTE DELFT, KCC, BEWERKT DOOR ID-ADVIES).

20 De geopende Plantagebrug toont sinds kort op de onderkant van het wegdek een gedicht van provinciedichter Etwin Grootscholten met als titel *Vraag het aan de brug*. Het begint met de vraag: 'Waar bent u? De overkant is hier'.

23 Onderzoekers van de TU Delft en het Rijksmuseum Boerhaave te Leiden lossen de eeuwenoude vraag op of Antoni

van Leeuwenhoek geblazen of geslepen lenzen gebruikte. Hij deed het schijnbare onmogelijke, hij heeft ze geslepen.

27 Wethouder Ferrie Förster open de tentoonstelling *Nouveau Blue* bij Royal Delft. De expositie laat zien hoe belangrijk innovatie eind negentiende eeuw was voor het Delfts Blauw van tegenwoordig.

28 Voor 15 euro per maand kunnen Delftenaren lid worden van het landelijk cultuurplatform We Are Public. De pas geeft onbeperkt toegang tot de Delftse aangesloten kunstinstellingen, onder andere Theater de Veste, Museum Prinsenhof, Lijm en Cultuur en het Fringe Festival.

29 In Museum Prinsenhof heeft de opening plaats van de tentoonstelling *Art Nouveau, Nieuwe Zakelijkheid, Delft*. Met affiches, objecten, schilderijen, keramiek en glas-in-loodkunst geeft de expositie

een beeld van de groei van Delft tussen 1880 en 1940.

APRIL

9 Minister Kajsa Ollongren stelt zich persoonlijk op de hoogte van de nieuwbouw in de Spoorzone en van de plannen rond de Schieoevers. De bouw van woningen in de Spoorzone spreekt andere steden, zoals Leiden, Rijswijk, Den Haag, Rotterdam en Dordrecht, aan om eveneens langs de spoorbaan huizen te bouwen.

11 De zonneauto van de TU Delft, de trots van het Delftse Solar Team, gaat mee met de Nederlandse handelsmissie naar China voor een demonstratie samen met Chinese universiteitsteams.

14 Boekhandel Huyser wordt overgenomen door de firma Paagman. Men belooft nieuwe diensten aan te bieden zoals lezingen, interviews en optredens.

14 Na bijna honderd jaar sluit per 1 juli 2018 Piet Vonk zijn fietsenzaak aan de Voldersgracht.

19 Bewoners rond het Sint Agathaplein protesteren tegen de ingrijpende verbouwingplannen van Museum Prinsenhof. Men vindt het een aantasting van het historisch aanzicht van het gebouw en de tuin. De kosten worden geschat op zo'n 25 à 30 miljoen.

20 Met een nieuwe amandel-pistache-cake is de Delftse banketbakkerij Stoffer tijdens de jaarlijkse innovatiewedstrijd van het Gilde van de Betere Banketbakkers Heerlijk & Heerlijk benoemd tot premium patissier van Nederland.

24 Archeologie Delft legt restanten van huizen uit de zeventiende eeuw bloot op het terrein van het gesloopte V&D-gebouw aan de Gasthuislaan.

26 Met de nieuwbouw van het Reinier de Graaf Gasthuis en de parkeergarage is een terrein van twee hectare beschikbaar gekomen voor woningbouw. Er verrijzen koopwoningen, sociale huurwoningen en vrije sector huurwoningen.

26 Burgemeester Marja van Bijsterveldt heeft namens de koning zeven inwoners benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau, drie Delftenaren tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Eén inwoner is benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

28 De 125.000 tulpenbollen die op initiatief van Simon Huiberts van de Stichting Delft Bloeit op het braaklig-

gende terrein tussen het station en het bastion in de grond waren gestopt, zijn de afgelopen weken tot bloei gekomen. Vandaag plukken Delftenaren en voorbijgangers voor één euro een bos tulpen.

MEI

1 Vrachtwagens vanaf 3,5 ton moeten vanaf 1 mei 2018 leges betalen om de binnenstad in te mogen rijden. De gemeente wil hiermee overlast beperken en een schoner milieu bevorderen.

2 Wethouder Stephan Brandligt, stads-ecoloog Diny Tubbing en uitvinder Willeke van de Groep presenteren de Wallie, een hulpmiddel waarmee katten van de verdrinkingsdood gespaard blijven. Er verdrinken per jaar zo'n zestig katten en honden waarvoor de kaden van de grachten te hoog zijn. De Wallie is een soort vlot waar ze op kunnen klimmen. De eerste Wallies zijn op 4 mei aan de Voorstraat geplaatst.

3 Journaliste Katie Law schrijft in de Engelse krant *Evening Standard* een artikel '10 reasons why you need to visit Delft'. Die tien redenen zijn 1 grachten, 2 kerken en musea, 3 winkelen, 4 overnachten, 5 eten, 6 cafés, 7 bier, 8 uitzichten over de grachten, 9 aardewerk, en 10 alles op loopafstand.

7 Bram Stoop van de gemeentepartij Stadsbelangen protesteert tegen de gemeenteverordening die inwoners verplicht om drie afvalcontainers op hun eigen, soms kleine, grondgebied te plaatsen.

28 april. Tulpenveld bij het station. (FOTO: RIET JUTTE).

2 mei. *Willeke van de Groep met de uitvinding om dieren die in de gracht zijn gevallen een kans te geven zichzelf te redden.* (FOTO: FRED LEEFLANG).

7 Studentenvereniging Virgiel organiseert ter viering van haar 120-jarig bestaan voor de inwoners van de stad een avondje openluchtbioscoop op de Markt.

8 Het Hoogheemraadschap van Delfland en de TU Delft starten op het terrein van de TU Delft de WaterStraat. Het betreft een proeftuin om via onderzoek te ontdekken hoe overlast van hevige regenbuien voorkomen kan worden.

8 Coffeeshop The Future in de Breestraat wordt omstreeks 4.00 uur onder vuur genomen. De zonnestudio Sunstyle deelt in de kogelregen (vervolg op 17 mei).

14 NSfavourites kiest de Terrasboot Huszár aan de Hooikade tot één van de tien beste terrassen van het land.

14 Als vrucht van de samenwerking tussen gemeente en universiteit tonen ruim veertig ondernemers van de binnenstad in hun zaak een innovatief ontwerp van de TU Delft.

15 De ondernemers Gijs Geers en Sanne Post haalden al eerder als eersten de escaperoom naar Nederland, nu zijn ze weer de eersten met de import van bijwerpen.

16 Zoals in 1572 Delft als eerste van de deelnemende steden de notulen van de Eerste Vrije Statenvergadering in Dordrecht mocht tekenen, zo tekent burgemeester Marja van Bijsterveldt namens Delft weer als eerste de moderne versie.

17 In de vroege morgen wordt coffeeshop The Future weer beschoten, nu krijgt ook coffeeshop The Game in de Breestraat de volle lading. De shops hebben dezelfde eigenaar. Beide zaken worden voorzien van cameratoezicht (zie ook 8 mei, 12 juni, 16 september en 8 oktober).

18 De verkiezing van de Museumprijs 2018 van de Bankgiro Loterij levert het Science Centre een tweede plaats op. Het Maritiem Museum Rotterdam wint de 100.000 euro.

23 Tijdens bouwwerkzaamheden aan het pand Wijnhaven 19 wordt een strook behang aangetroffen uit het begin van de negentiende eeuw, maar misschien is het nog ouder.

31 Een wolkbreuk geeft veel wateroverlast in de stad. Straten staan blank, het nieuwe stadskantoor moet tijdelijk worden ontruimd en de fietsenstallingen onder het station zijn ontoegankelijk.

≡ JUNI

2 Edith Bijleveld, Paul de Bree en Henriette Welle Donker starten met de Stichting Ontmoetingsplek Willem van Oranje, een actie om in de Spoorzone een aansprekend monument te plaatsen. Richard de Vrijer heeft een fontein ontworpen met centraal een beeld van Willem van Oranje, en om hem heen beelden van acht andere bekende figuren onder wie Reinier de Graaf, Pieter van Foreest, Maria Duyst van Voorhout, Hugo de Groot en

2 juni. *Het gipsmodel van de beeldenfontein die op de Ontmoetingsplek Willem van Oranje moet komen te staan.* (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

16 juni. De VAK verhuist van de Westvest naar het Vesteplein met een parade vol muzikale en theatrale optredens van leerlingen van de VAK. (FOTO: FRED LEEFLANG).

Johannes Vermeer. Over drie jaar zou het beeld er moeten staan.

4 Net als in de vorige periode is weer een college gevormd van GroenLinks, D66, STIP, VVD en PvdA met elk één wethouder: Stephan Brandligt (GroenLinks), Bas Vollebregt (STIP), Martina Huijsmans (D66), Hatte van der Woude (VVD) en Karin Schrederhof (PvdA).

10 Met een symposium viert Museum Prinsenhof als een van de acht musea in Nederland de internationale Art Nouveau Dag.

12 Op twee schietincidenten in de maand mei volgt nu een derde. Een bijouteriewinkel aan de Molslaan en een horecazaak aan de Beestenmarkt worden getroffen door kogels uit automatische wapens. De politie arresteert drie verdachten (zie ook 8 en 17 mei).

13 Op de faculteit Lucht- en Ruimtevaarttechniek wordt de grootste 3D-geprinte windtunnel ter wereld in gebruik genomen.

14 In Museum Prinsenhof viert De Delftse Rekenkamer haar dertigjarig bestaan met een symposium over de lokale publieke verantwoording. Delft was de eerste gemeente in het land die overging tot het oprichten van een rekenkamer. Tanja Groenendijk-de Vos treedt na acht jaar af als voorzitter.

16 De VAK houdt voor de laatste keer open huis aan de Westvest, uitlopend op een feestelijke parade naar de nieuw behuizing in DOK Centrum aan het Vesteplein. DOK heet van nu af OPEN (zie ook 26 augustus).

16 Nu er een definitief ontwerp ligt voor de herinrichting van de Reinier de Graafweg met fietspaden, busbaan en een verbinding met de A4, protesteren de bewoners. Zij vrezen voor geluidsoverlast en fijnstof.

17 Het Popta Open Podium viert deze middag het Suikerfeest met optredens van een muziek- en dansgroep. Medeorganisator Rob Kramer: 'Dit is een prachtige manier om mensen uit de wijk te verbinden.'

19 Op initiatief van de gemeente komen op 23 mei, 19 juni en 3 september bewoners, bedrijven, organisaties en verenigingen bijeen om te praten over *Delft aardgasvrij in 2050*.

21 Op 77-jarige leeftijd overlijdt Wil Hoekstra-Klein. Zij was gedurende tientallen jaren de drijvende kracht achter de Projectgroep Delfts aardewerk wat resulteerde in *De Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen* in twintig delen.

22 Winkelcentrum De Hoven Passage viert zijn vijftigjarig jubileum onder andere met een tentoonstelling over de ontwikkelingen rond het winkelcentrum.

23 De ontzaming van de 18.000 objecten van Museum Nusantara is voltooid. Museum Prinsenhof behoudt 459 items, Indonesië neemt 1500 objecten in ontvangst, Korea 8000. Daarnaast zijn er 3196 stukken toegekend aan Nederlandse musea, ook buitenlandse musea zijn toebedacht.

23 juni. Directeur Janelle Moerman en conservator Marga Schoemaker van Museum Prinsenhof nemen afscheid van het erfgoed van Museum Nusantara. (FOTO: FRED LEEFLANG).

2 juli. Van 2 juli tot 19 september stond in de hal van het gemeentekantoor de LEGO Moon City. (FOTO: RIET JUTTE).

30 Het horecabedrijf Dudok, bekend van haar grand-café's in Rotterdam en Den Haag, opent een zaak aan de Markt.

≡ JULI

1 Uit gegevens van de politie blijkt dat fietsendiefstal in het eerste half jaar van 2018 gedaald is in vergelijking met dezelfde periode in 2017, van 820 naar 544. Toch prijkt de stad nog hoog op de landelijke ranglijst.

2 In het gemeentekantoor staat een maanstad gemaakt van LEGO. Te zien is onder andere een ruimtelift, het mijnen van grondstoffen en het beoefenen van sterrenkunde vanaf de maan. 300 Delftse schoolkinderen hebben eraan gewerkt. De maanstad is een project van Ellen Pennings van de Bonte Bouwplaats en ruimtevaartdeskundige Erik Laan van Eye On Orbit.

4 Na een geslaagde proef in de wijk Tanthof stuurt de politie voortaan ook aan whatsappgroepen in andere wijken berichtjes met heterdaadmeldingen. Bewoners worden verzocht mee te zoeken naar verdachten.

5 Het Eco-Runner Team Delft is een van de elf Nederlandse teams die meedoen met de Shell Eco-marathon in Londen, van 5 tot 8 juli. Het Delftse team heeft een waterstofauto gebouwd die op het equivalent van een liter benzine 5000 kilometer kan rijden. Naast het behalen van de derde prijs wist het team ook de prestigieuze 'vehicle design award' te winnen.

6-7 Op het sportterrein van het Stanislas College breekt het festival Westerpap feestelijk los met 21 artiesten. Een grote opkomst en een goede sfeer. Het afsluitend vuurwerk gaat niet door vanwege brandgevaar.

7 In het Poptapark viert de Antilliaanse gemeenschap met een groots feest de Dag van de Vlag. Deze feestdag is typisch

22 juli. Protest op het Sint Agathaplein. (FOTO: KOOS BOMMELÉ).

voor de Caraïbische eilanden, maar elk eiland viert het op een andere datum (Aruba 18 maart, Curaçao 2 juli, Bonaire 6 september, Sint Maarten 11 november, Sint Eustatius 16 november en Saba eerste vrijdag in december). In Delft is gekozen voor de eerste zaterdag na 2 juli.

14 In het voormalige IZA-gebouw aan de Motorenweg in Tanthof gaat het 34ste lustrum van het Delftsch Studenten Corps van start. Wekenlang is gebouwd aan de feestlocatie. De direct omwonenden vrezen, onterecht volgens de organisatoren, voor veertien dagen geluidsoverlast.

20 Uit een enquête die het college naar de gemeenteraad heeft gestuurd, komt aan het licht dat de bewoners van de Kuyperswijk het minst tevreden zijn over hun wijk. Ze klagen over overlast van jongeren, geluidshinder van burens en rommel op straat. De gemeente en de woningcorporaties zijn al begonnen met renovaties van woningen en willen woningen slopen en vervangen door nieuwbouw.

5 augustus. De Delftse boot uit het Varend Corso arriveert in de Zuidkolk. (FOTO: FRED LEEFLANG).

22 Op het Sint Agathaplein protesteren honderden mensen tegen de verbouwenplannen van Museum Prinsenhof. Met name ageert men tegen de aantasting van het plein en het park. Wethouder Bas Vollebregt zegt dat alle reacties welkom zijn en serieus zullen worden bekeken.

23 Omdat de collectie van Stichting Kunstcollectie Delft, die de afgelopen tien jaar werd beheerd door DOK Delft, wordt ontmanteld, is Museum Prinsenhof in de gelegenheid 89 kustwerken aan te kopen, waaronder werk van Corneille en Jan Cremer maar ook van Armando, Jan Schoonhoven, Henk Peeters en Jan Hendrikse.

26 Gedurende tien dagen verzorgt het jaarlijkse Delft Chamber Music Festival onder leiding van violiste Liza Ferschtman meer dan twintig concerten rond het thema *Jij en ik*, een ode aan de liefde.

30 Isidoor Hermans, projectdirecteur Ontwikkelingsbedrijf Spoorzone en Marjolein Pijpers-van Esch, assistant-professor bij de TU Delft ontwikkelen een klimaat-

onderzoek op het toekomstige Van Leeuwenhoekpark in Nieuw Delft. Het wordt een proeftuin van Nederland. Het definitieve ontwerp moet in 2020 klaar zijn.

≡≡≡ AUGUSTUS

5 Op een zonovergoten dag krijgt het Varend Corso onder het thema *Helemaal Hollands* een enthousiaste ontvangst in de stad. De Delftse boot brengt Johannes Vermeer in beeld.

7 De meermalen veroordeelde Karel Pronk wordt op het terras van koffietent Het Kalf met meerdere schoten van het leven beroofd.

15 Op het braakliggend stuk grond tussen het station en de Bolk staan honderden zonnebloemen te pronken. Het is een initiatief van de stichting Delft Bloeit.

17 Op 88-jarige leeftijd overlijdt professor Ir. Lex Haak. Als architect heeft hij zijn sporen in de stad achtergelaten, maar het meest bekend is hij als hoogleraar bouw-

kunde aan de TU Delft. Hij schreef onder andere het handboek *De menselijke maat*.

19 Van 18 tot en met 23 augustus vindt de Ontvangstweek (OWee) van de nieuwe studenten plaats. Omdat het aantal eerstejaars studenten te groot is geworden voor de Markt heeft het OWee-feest dit jaar plaats op de campus van de TU Delft. Na de afsluiting van de OWee gaan 360 eerstejaars studenten gedurende drie dagen de stad aanvegen.

26 In het verbouwde pand van DOK Delft geeft de VAK vanaf vandaag gelegenheid tot het inschrijven voor nieuwe cursussen. Het centrum gaat verder onder de naam OPEN (zie ook 16 juni).

29 Mevrouw Brie van Klaveren overhandigt namens bewoners aan wethouder Bas Vollebregt 2050 handtekeningen met een petitie tegen de verbouwingsplannen van Museum Prinsenhof. Delfia Bataforum stelt dat de plannen voor renovatie geen rekening houden met de monumentale en historische waarden van het complex.

30 augustus. Het gebouw Pulse aan de Landbergstraat. (FOTO: RENE VAN DER KROGT).

30 Pulse, een nieuw gebouw van de TU Delft, met 1020 onderwijsplekken wordt vandaag geopend. Het is het eerste energie-neutrale gebouw op de campus.

SEPTEMBER

- 1** Club Ciccionina die themafeesten, dansavonden en optredens biedt, viert het tienjarig bestaan met een feest bij Lijm & Cultuur.
- 5** De gemeente stelt als proef in de wijken Voorhof en binnenstad 'verbinders' aan die moeten gaan zorgen voor wederzijds begrip en verbinding tussen de bewoners. Er wordt hierbij ook aandacht geschonken aan de studentenpopulatie.
- 5** Minister-president Rutte en staatssecretaris Keijzer van Economische Zaken en Klimaat brengen een bezoek aan het HighTechCentreDelft. Ter sprake komt de samenwerking en kennisuitwisseling tussen technische onderwijsinstellingen en bedrijven.
- 6** De Westsingelgracht krijgt bij het station 180 meter steigers voor de aanleg van boten. Bij het Bolwerk komen aanlegplaatsen voor boten met dagjesmensen.
- 8** Op Open Monumentendag is de onlangs ontdekte veertiende-eeuwse kelder onder het voormalige pand van restaurant Olympia aan de Hippolytusbuurt, open voor bezichtiging (zie ook de archeologische rubriek in dit jaarboek).
- 14** Een tip uit een Nederlandse gevangenis brengt nieuw onderzoek op gang

24 september. Dik van Santen, lid van de kerkenraad, draagt het erfgoed van de Waals Hervormde Gemeente Delft over aan de directeur van Museum Prinsenhof, Janelle Moerman, in aanwezigheid van mevrouw W.J. Wijntje-Blom en de heer J.J. Uiterlinden, leden van de Waalse Classis. (FOTO: FRED LEEFLANG).

naar de nooit opgeloste moord op Wilma Bres, die op 16 juli 1989 dood op straat gevonden werd aan de Muyskenlaan. Op 11 september besteedde het televisieprogramma *Opsporing Verzocht* aandacht aan deze zaak.

16 In de vroege morgen wordt de coffeeshop The Game in de Breestraat opnieuw beschoten. In de nacht naar maandag worden alle ramen ingegooid bij pizzeria San Marco aan de Brabantse Turfmarkt (zie verder 8 oktober).

18 Onder begeleiding van een taalcoach van het DOK geven gymnasiasten van het Stanislascollege Nederlandse les aan migranten.

18 In Theater de Veste houdt de Delftse schooljeugd een eigen Jeugdtrouwe. Een van de voorstellen: een jaarlijks kinderfestival!

20 Het Hoogheemraadschap van Delfland gaat de strijd aanbinden met de rode rivierkreeften die de wateren van Delft teisteren.

24 De kerkenraad van de Waals Hervormde Gemeente Delft, die in 2014 het kerkgebouw al overdroeg aan de gemeente respectievelijk aan Museum Prinsenhof, draagt nu ook het kerkelijke erfgoed over aan het museum. De collectie bevat onder andere een schat aan eeuwenoude zilveren en tinnen schalen en avondmaalsbekers. De kerkenraad spreekt hierbij de wens uit dat deze collectie in samenhang met de persoon van Willem van Oranje zichtbaar gemaakt zal worden.

26 Op de TU-campus kunnen patiënten voor protontherapie terecht bij HollandPTC, een nieuw behandelcentrum.

OKTOBER

1 Burgemeester Marja van Bijsterveldt en Diny Bresser, bestuurder Stichting Pieter van Foreest openen in het woonzorgcentrum Stefanna aan de Aart van der Leeuwlaan een feestweek voor bewoners, familieleden, personeel en vrijwilligers vanwege het 45-jarig bestaan.

3 oktober. De haan waakt weer op de toren van de Oude Kerk. (FOTO: ANNEMARTH STERRINGA).

3 Aan wethouder Bas Vollebregt is de eer om ter afsluiting van de restauratie van de toren van de Oude Kerk de vergulde haan terug te plaatsen.

6 Een afspraak tussen spoorbeheerder ProRail en de TU Delft maakt het mogelijk om volgend jaar in de ongebruikte tunnelbuis testritten te maken met de hyperloop. Het toestel zal over een afstand van twee kilometer een snelheid van meer dan 300 kilometer kunnen bereiken.

8 In antwoord op een motie van CDA, Stadsbelangen Delft en Fractie Van Koppen is een impactanalyse opgesteld over de gevolgen van de bouw van 15.000 woningen. Dit rapport hangt samen met de verstedelijkingsopgave waar Delft voor staat tot 2040. Er is aandacht voor duurzaamheid, toerisme en extra werkgelegenheid.

8 Voor de zesde keer dit jaar heeft er een schietincident plaats in de stad. De

man die met een pistool dreigde bij coffeeshop The Game overleed op zijn vlucht aan een politiekogel. Gemeente, politie en OM geven hoge prioriteit aan het onderzoek. Er zijn twee verdachten gearresteerd. De aanpak van burgemeester Van Bijsterveldt inclusief de beslissing om de coffeeshops niet te sluiten, heeft de instemming van de gehele gemeenteraad. Op 26 oktober besluit burgemeester Van Bijsterveldt op grond van nieuwe informatie om de coffeeshops The Game en The Future alsnog te sluiten.

9 De TU Delft verhoogt voor volgend jaar het collegegeld van buitenlandse studenten voor een bacheloropleiding met 40 procent. Zo wil men de instroom van buitenlandse studenten verlagen.

15 De Amerikaanse Getty Foundation zegt een subsidie van 146.000 euro toe voor onderzoek naar restauratie en modernisering van de aula van de TU Delft. Het gebouw is een typisch voorbeeld van de architectuurstroming bruta-

lisme. De aula werd in 1966 naar een ontwerp van Jo van den Broek en Jaap Bakema gebouwd.

18 In Museum Prinsenhof wordt de tentoonstelling *Willem van Oranje is hier* geopend. Met name worden de jaren die Willem van Oranje in Delft verbleef in beeld gebracht.

24 Om te voorkomen dat fietsers het water inrijden – het is al meerdere keren gebeurd – is een hekwerk geplaatst op het fietspad langs de Westsingelgracht en het Stadskantoor. Hiermee wordt voldaan aan een dringende vraag om veiligheid (zie ook 8 maart).

27 Night at the Museum for kids. Museum Prinsenhof, Museum Paul Tetar van Elven, het Prinsenkwartier, Het Steen en Molen de Roos bieden ruimte voor sprookjes en spookverhalen.

27 oktober. Het Sint Agathaplein is het kloppend hart van de museumnacht voor kinderen (FOTO: FRED LEEFLANG).

2 november. De gedenksteen voor Jan Schoonhoven bij zijn woonhuis. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

NOVEMBER

2 Op initiatief van de stichting Licht op Schoonhoven onthult wethouder Bas Vollebregt een steen voor het voormalig woonhuis van beeldend kunstenaar Jan Schoonhoven op het Vrouwjutteland 19. Velen uit de kunstwereld zijn op dit adres te gast geweest. De kunstenaar was internationaal bekend. Hij nam zijn leefomgeving als uitgangspunt voor zijn tekeningen en reliëfs om te laten zien hoe mooi alledaagse dingen zijn.

12 In de publiekshal van het stadskantoor wordt de reizende tentoonstelling *De eerste eeuwen van Holland - ontstaan en groei van een bijzonder graafschap* geopend. De tentoonstelling is een initiatief van de gemeenten Vlaarding en Den Haag en de provincie Zuid-Holland. Iedere stad die deze tentoonstelling aanbiedt, kan haar eigen accenten toevoegen. Zo is er in de tentoonstelling speciale aandacht voor het beleg van Delft in 1359. Uit die Delftse periode worden een stenen kogel van bijna tachtig kilo en een harnashandschoen getoond.

14 De proef met de deelfiets van aanbieder Mobike die in maart van start ging, blijkt een succes. Eind september had het bedrijf 10.000 geregistreerde gebruikers en stonden er 850 deelfietsen in de stad. De gemeente verlengt de proef met een jaar. Mobike moet wel beter erop toezien dat de fietsen op de juiste wijze gerepareerd worden.

17 De traditionele Museumnacht heeft een nieuwe opzet en een nieuwe naam. Het Highlight Festival is een samenwerking van de organisatie Museumnacht met de TU Delft. Op elf locaties in de stad kunnen bezoekers onder andere door licht- en geluidinstellingen ervaren wat de impact is van techniek op onze maatschappij. Het festival laat ook de persoonlijke verhalen van de makers klinken.

21 Leo van Vliet en Patrick Elderhorst van slagerij Van Vliet aan de Oude Kerkstraat ontvingen tijdens de Slavako in Utrecht niet minder dan zes eerste plaatsen voor hun worsten en salades.

22 De bewoners van de Wippolder met name rond de Kloosterkade, de Professor Bosschastraat en de Professor Krausstraat ondervinden al geruime tijd overlast van personen van buiten de wijk die zich bezighouden met drugdeals en daarmee onrust en een onveilig gevoel veroorzaken. De bewoners verwachten actie van de gemeenteraad en van de politie die enige tijd terug van de situatie op de hoogte zijn gesteld.

22 Koning Willem-Alexander en president Halimah Yacob van Singapore bezoeken het instituut Deltares. Singapore en de omliggende eilanden zijn laag gelegen en kunnen daarom veel last krijgen van de klimaatverandering en stijgende zeespiegel.

27 Projectontwikkelaar WoonHolland gaat het voormalige kantongerecht op de hoek van de Korte Geer en de Breestraat ombouwen tot vijftien luxeappartementen. Tussen 1838 en 2003 was hier een zelfstandige rechtbank gevestigd. Het

14 november. Een Mobike achtergelaten in een plantsoen. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

huidige gebouw dateert uit 1907 en is ontworpen door W.C. Metzelaar. Tot 2013 bleef het gebouw nog in gebruik als zittingsplaats voor de sector kanton van de rechtbank Den Haag. De stedenbouwkundige waarde van het gebouw wordt zo veel mogelijk gehandhaafd.

DECEMBER

3 Club Caesar aan het Vesteplein, die wegens verstoring van de openbare orde zes maanden moest sluiten, hoeft niet te rekenen op een snelle heropening. De Haagse rechtbank heeft de eis van de eigenaar tot heropening afgewezen. De bewoners van het Vesteplein zeggen al jaren hinder te hebben van nachtelijk geschreeuw, openbare dronkenschap, vernielingen, wildplassen en ruzies op straat.

4 De gemeente plant grote veranderingen voor de wijk Tanthof, gebouwd hal-

verwege de jaren zeventig tot begin jaren tachtig in de vorige eeuw. Er gaat onder andere voorzien worden in een centralisatie van het onderwijs als gevolg van de vergrijzing. Het aantal scholieren is fors gedaald. Omdat er weinig doorstroming is, telt de wijk veel ouderen en alleenstaanden. De gemeente vreest voor toenemende winkelleegstand. Nieuwe ouderhuisvesting kan zorgen dat voor jonge gezinnen eengezinswoningen vrijkomen.

5 Bouw- en spoorbedrijf Strukton gaat in de komende vijf jaar de treinverbinding met Rijswijk verdubbelen van twee naar vier sporen. Vanaf 2024 zullen er meer treinen rijden tussen Rotterdam en Den Haag, wat inspeelt op de toename van het aantal reizigers in de spits.

6 René van der Velde, landschapsarchitect en universitair hoofddocent aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, besteedt gedurende drie jaar aandacht aan het bomenbestand en de boom-

aanplant in de stad. Volgens hem realiseert de politiek zich niet hoe belangrijk bomen zijn voor de kwaliteit van de leefomgeving.

9 Burgemeester Marja van Bijsterveldt opent in het voormalige station aan het Stationsplein, na een ingrijpende verbouwing van anderhalf jaar, de horecagelegenheid Pavarotti. Het architectenbureau Braaksma & Roos maakte het ontwerp. Twee dagen later opent wethouder Martina Huijsmans het Park Spoorloos op de plek waar voorheen de perrons lagen. Het park is ontworpen door landschapsarchitecte Pia Kolfshoten en Mark Rotteveel, projectadviseur van Koninklijke Ginkel Groep.

11 Honderden fiets- en voetgangersbruggen in de wijken buiten de binnenstad worden de komende jaren vervangen. Alle bruggen zullen worden voorzien van een Delfts icoon. De eerste bruggen zijn vandaag bij de Bosuilstraat en het Dodaarspad geplaatst.

18 Het college van Delft biedt aan de gemeenteraad het bestuursprogramma 2018-2022 aan. Het bevat vijf noodzakelijke opgaven. Delft moet een leefbare en schone stad zijn voor alle inwoners. Er moeten duurzame en betaalbare woningen zijn voor alle inkomensgroepen. De groei van de werkgelegenheid moet gelijke pas houden met de toename van nieuwe inwoners. Er moet worden voorzien in duurzame energieopwekking. Een aangepaste mobiliteit moet de stad bereikbaar houden.

9 december. Horecagelegenheid Pavarotti met Park Spoorloos. (FOTO: FRED LEEFLANG)

11 december. *Willem van Oranje als een van de iconen op Delftse bruggen* (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT)

19 Dertien woningcorporaties en lokale zorgorganisaties ondertekenen het convenant *Langer en weer thuis*. Ze gaan zich gezamenlijk sterk maken om ouderen en mensen met een beperking langer zelfstandig in de eigen woning te kunnen laten wonen.

19 In de synagoge aan de Koornmarkt wordt door de ambassadeur van Israël de Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden uitgereikt aan de nabestaanden van Hendrik en Maria Kwant-Kraan. Het echtpaar nam in de oorlogsjaren een Joods meisje van 2,5 jaar op in het gezin. Pim Prins, kleinzoon van het echtpaar, neemt in het bijzijn van dertig neven en nichten de onderscheiding in ontvangst.

23 Het zwem- en squashcentrum aan de Clara van Sparwoudestraat gaat dicht. Dit is een eerste stap richting de bouw van één nieuw zwembad als vervanging van het Sportfondsenbad en het zwem- en squashcentrum.

30 Bewoners krijgen de gelegenheid om bij voldoende draagvlak hun buurt vuurwerkvrij te verklaren. De omwonenden zijn tijdens de jaarwisseling zelf verantwoordelijk voor de handhaving. De politie en de gemeente ondersteunen de bewoners hierbij. De bewoners van de De Kempenaerstraat hebben zich als enige hiervoor aangemeld.

31 Volgens het CBS leeft 9,1 procent van de huishoudens in Delft onder de armoedegrens. Slechts een fractie van de gezinnen in financiële problemen meldt zich aan voor schuldhulpverlening. De voedselbank bereikt slecht één procent van deze gezinnen, 420 huishoudens.

31 Delft heeft vandaag 103.169 inwoners, 54.838 mannen en 48.331 vrouwen.

Archeologische Kroniek 2018

ONDERZOEK VOORMALIGE V&D-LOCATIE

JORRIT VAN HORSSSEN

Op het voormalige V&D-terrein aan de Gasthuislaan gaat een nieuw complex met woningen en winkels gebouwd worden. In de aanloop naar de nieuwbouw is het terrein gedeeltelijk archeologisch onderzocht (afb. 1).

In het afgelopen jaar zijn proefsleuven gegraven om te kijken of er nog archeologische resten op het terrein aanwezig waren en hoe diep deze liggen. Helaas bleek hierbij dat veel archeologische sporen al waren verdwenen bij de bouw van de V&D in de jaren zeventig. Van de nog resterende sporen ligt een groot deel diep genoeg in de bodem om behouden te kunnen blijven onder de nieuwbouw.

Er zal daarom geen uitgebreide opgraving op het terrein plaats gaan vinden. Wel worden de bouwwerkzaamheden archeologisch begeleid. Hierbij zullen archeologen alleen sporadisch op de bouwplaats aanwezig zijn om die sporen te onderzoeken die door de nieuwbouw verloren dreigen te gaan.

De archeologische begeleiding is begonnen aan de noordkant van het terrein, aan de kant waar nu Jumbo is gevestigd. Hier lag vroeger de rand van de stad. In de bouwput bleek nog een flink deel aanwezig te zijn van de verdedigingswal die vanaf de vijftiende tot in de negentiende eeuw rond de stad lag. De wal had nog een hoogte van meer dan een meter (afb. 2). Op straatniveau is hier niets van te zien, omdat het gebied in de loop der eeuwen anderhalve meter werd opge-

hoogd met grond. Hierbij werd de wal als het ware begraven. Op de flank van de stadswal werd een kuil aangetroffen met enkele tientallen hoornpitten van runderen. Dit is een duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van een leerlooierij in de directe omgeving in de late middeleeuwen. Leerlooiers kregen de koeienhuiden aangeleverd van het slachthuis met de horens er nog aan. Dit gold als een soort kwaliteitsmerk waaraan de leerlooier kon zien dat het de huiden van volwassen runderen waren.

Aan de binnenkant van de wal lag aanvankelijk een sloot. In de zeventiende eeuw werd een deel van deze sloot gedempt voor de aanleg van de Zuiderstraat. Aan deze straat werd een rij kleine huisjes gebouwd. In de bouwput konden de muren en de vloeren van twee van deze

1 LINKS Archeologie Delft aan het werk op het voormalige V&D-terrein. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

2 RECHTS Doorsnede door de middeleeuwse stadswal onder de fundering van de voormalige V&D. Het onderste deel is niet op de foto zien; de diepte is vastgesteld met een grondboring. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

3 De plavuizenvloer in één van de zeventiende-eeuwse 'kameren'. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

huisjes worden onderzocht. De huisjes bestonden uit slechts één kamer van circa 18 m². Ze waren voorzien van een plavuizenvloer en een kleine schouw op een verhoogd plateau (afb. 3). In de zeventiende eeuw werden dergelijke kleine huizen toepasselijk 'kameren' genoemd. Het waren kleine arbeiderswoningen waar toch vaak hele families in woonden.

In 2019 zal verder worden gegaan met het begeleiden van de bouwwerkzaamheden.

ONDERZOEK HIPPOLYTUSBUURT / HEILIGE GEESTKERKHOF

JORRIT VAN HORSSSEN

Tijdens de verbouwing van het pand Hippolytusbuurt 43/Heilige Geestkerkhof 17 zijn twee kelders uit de middeleeuwen ontdekt. De kelders bleken niet bij het huidige gebouw te behoren, maar waren deel van een groot pand dat aan het begin van de negentiende eeuw moet zijn afgebroken. De kelderruimten werden volgestort met puin en bleven zo bewaard.

De oudste kelder, onder het pand Heilige Geestkerkhof 17, dateert uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Deze kelder met binnenmaten van 6,10 m bij 4,70 m had een tongewelf en aan beide korte zijden een ingang van 1,30 m breed. De keldermuren waren 0,8 m dik en kunnen een fors pand hebben gedragen (afb. 4). Aan het einde van de vijftiende eeuw werd aan de oostkant van de kelder een tweede kelder aangebouwd onder het

pand Hippolytusbuurt 43. Deze kelder had een kruisribgewelf, waarvan de gewelfaanzetten bewaard zijn gebleven (afb. 5). Het kruisgewelf had het voordeel, ten opzichte van het eenvoudiger tongewelf, dat er langs de wanden flink meer stahoogte was. De kelder had een breedte van 4,60 m en een lengte van meer dan 7,80 m. Het verlengde van de kelder richting de Hippolytusbuurt is aan het einde van de negentiende eeuw of het begin van de twintigste eeuw afgebroken voor de inrichting van een gelijkvloerse winkelruimte in het pand Hippolytusbuurt 43.

De kelders lagen in de middeleeuwen deels ondergronds. Door het verschil in straatniveau tussen het Heilige Geestkerkhof en de Hippolytusbuurt (1,3 m) lagen de kelders aan kant van het Heilige Geestkerkhof ondergronds en aan de kant van de Hippolytusbuurt maar half ondergronds. Het grote oppervlak aan kelderruimte is opmerkelijk. Dit is veel meer dan een gewoon middeleeuws woonhuis aan kelderruimte nodig had.

4 Oostgevel van de veertiende-eeuwse kelder met tongewelf. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

Het is aannemelijk dat de kelder een voorraadruimte was van een handelaar. Bij een archeologische opgraving op het plein van het Heilige Geestkerkhof in 1983 werden de resten gevonden van een brouwerij uit de dertiende eeuw. Bij diezelfde opgraving werd naast de veertiende-eeuwse kelder een enorme ronde put gevonden met een diameter van 3,5 m. Hoewel de put later als beerput werd gebruikt, is het de vraag of het altijd een beerput geweest was. Dergelijke enorme putten zijn maar op één andere plek in Delft gevonden; bij de opgraving van een brouwerij aan de Smitsteeg. Het is dan ook goed mogelijk dat de grote kelders van een brouwerij zijn geweest. Helaas zijn de historische archieven, die hier zekerheid over hadden kunnen geven, verloren gegaan bij de Delftse stadsbrand. Maar alle ingrediënten voor een brouwerij lijken rond het pand aanwezig te zijn geweest: een eer-

dere brouwerij, een grote waterput voor de enorme hoeveelheden schoon water die een brouwerij nodig had, veel koele opslagruimte in de kelders om het bier te lagere, en brede kelderdoorgangen waardoor de vaten gemakkelijk en met een beperkt hoogteverschil naar een klaarliggend schip aan de kade aan de Hippolytusbuurt gerold konden worden. En als er vroeger al geen brouwerij in het pand was gevestigd, dan zal dat in de nabije toekomst alsnog gaan gebeuren. Het pand wordt momenteel verbouwd tot een microbrouwerij, waarbij de middeleeuwse kelders in gebruik zullen worden genomen als proeflokaal.

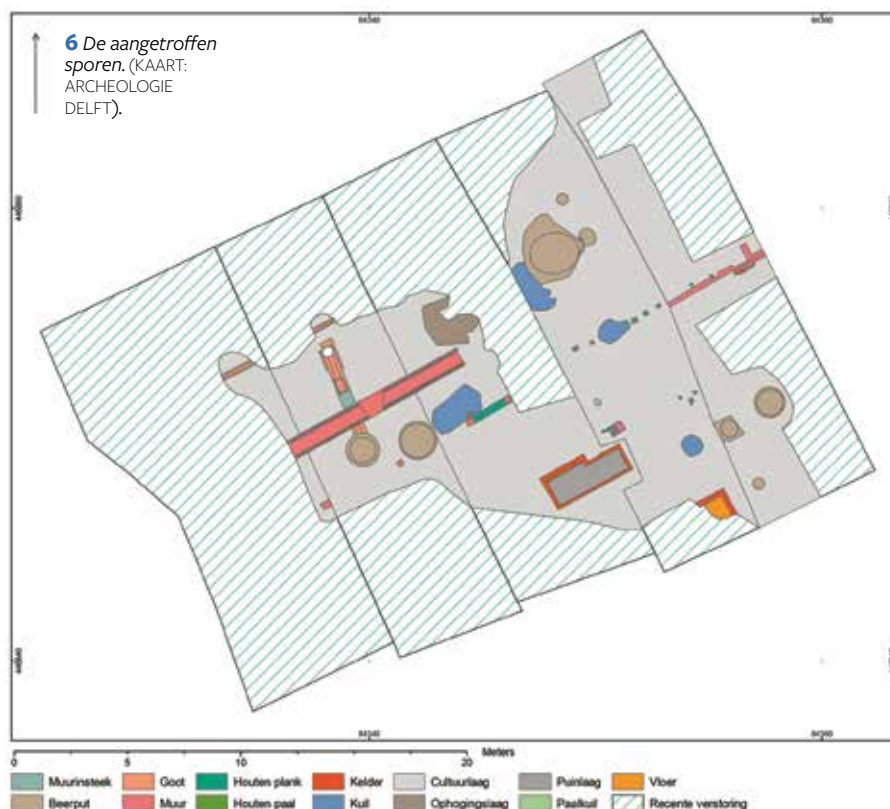
OPGRAVING NIEUW DELFT

BAS PENNING

Als laatste onderdeel van de ontwikkelingen in de Delftse Spoorzone wordt er een woonbuurt, Nieuw Delft, gebouwd. Eén van de kavels die bebouwd gaat worden, heeft de werknaam Veld 2 en ligt ten zuiden van het busstation aan het Stationsplein. Hier vond in november 2018 een kleine opgraving plaats. Het terrein waarop het onderzoek werd gedaan kent al een lange geschiedenis. In 1615 werd op verzoek van enkele Delftse kooplieden door de stad een strook land

5 Noordgevel met een gewelfaanzet van de vijftiende-eeuwse kelder met kruisribgewelf. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

gekocht langs de Singelgracht en ingericht als 'Hout Tuynen', een afgesloten stuk land voor de opslag van bouwhout. De Buitenweg, die later de Van Leeuwenhoeksingel werd genoemd, werd verlegd naar de westkant van de Houttuinen. De strook van 250 m lang en 50 m breed werd ingedeeld in twaalf erven die aan de houtkooplieden werden verpacht.

Vanaf 1679 huurde het gewest Holland en West-Friesland twee van de houttuinen voor de vestiging van een affuiten- en wagenmakerij. Hier werden voorraden gemaakt voor in de gewestelijke oorlogsmagazijnen in het Armamentarium en het Artilleriemagazijn aan de Paardenmarkt. De affuiten- en wagenmakerij was onderdeel van de 'Constructiewinkel', die tevens over gewerenmakers en een kogelgieterij aan de Buitenwatersloot beschikte. In 1679 werd tevens een smederij ingericht bij het complex in de Houttuinen. In de loop van de achttiende eeuw werden steeds meer houttuinen gehuurd tot in 1802 het gehele complex van de Houttuinen in gebruik was voor de affuiten- en wagenmakerij. In 1755 werden de oude gebouwen afgebroken en vervangen door twee nieuwe loodsen. Na het einde van de Franse Tijd in 1813 ontstond door de dreiging van verschillende Europese conflicten een grote behoefte aan wapens, waarop de 'Constructiewerkplaatsen' verder werden uitgebreid tot een all-round wapenfabriek. Aan het einde van de negentiende eeuw was het complex volgebouwd en er was geen ruimte meer voor uitbreiding. In 1897 werd besloten de 'Constructiewerkplaatsen' naar Amsterdam te verhuizen, waar al verschillende werkplaatsen waren gevestigd, en dat bovendien veiliger was

7 Een muur, beerput en goot. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

gelegen binnen de stelling van Amsterdam. In 1925 werden de laatste werkplaatsen naar Amsterdam verplaatst. De loodsen werden daarna verhuurd aan particuliere firma's.

Helaas waren veel van de resten van de hierboven genoemde gebouwen al verdwenen. Tijdens de sloop van de loodsen in het eerste decennium van deze eeuw is ook veel van het ondergrondse muurwerk en dat van de oudere voorgangers afgebroken. Uit een proefsleuvenonderzoek eerder in 2018 was gebleken dat er een zone van iets minder dan 1000 m² over bleef, waarin nog resten aanwezig waren (afb. 6). Vooral de diepst ingegraven sporen bleken bewaard te zijn. Tijdens het onderzoek zijn de funderingen van twee muren gevonden die toegeschreven kunnen aan de loodsen die op het terrein hebben gestaan. Verder is er van twee kelders de bodem aangetroffen. De leukste vondsten kwamen uit de negen beerputten en -tonnen (afb. 7). Hier zaten onder andere twee Delftsblauwe spreukenborden en diverse glazen in (afb. 8). Ook is er een zwaar loden

8 De spreukenbordjes. Op het bordje hierboven staat 'bon is goet', een naamspreuk waarmee de Delftse dichter, liedjesschrijver en boekdrukker Arnold Bon veel werk ondertekende. Het rechter bordje met de tekst 'een rustig wijf' is het eerste uit een serie van zes die samen een versje vormen. (FOTO: ARCHEOLOGIE DELFT).

gewicht gevonden dat waarschijnlijk uit een werktuig afkomstig is. De oudste vondsten dateren uit de zeventiende eeuw. De jongste vondst was een betonnen beerput (septic tank) uit de twintigste eeuw.

Nieuwe straatnamen in Delft 2018

Peter van der Krogt

In 2018 zijn er niet zo veel nieuwe namen van straten en bruggen vastgesteld. Er waren alleen namen nodig voor een aantal straten in de Schoemakerplantage. Als thema voor die buurt is in 2016 gekozen voor namen van architecten en stedenbouwers die hun stempel hebben gedrukt op de bebouwde omgeving in Delft, en architecten uit de Delftse School.

De Commissie Straatnaamgeving was in 2018 als volgt samengesteld: voorzitter: mw. J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart; leden: René Dings, Peter van der Krogt, Gerrit Verhoeven en Bas van der Wulp; secretaris: Marijke Rebel; ambtelijke ondersteuning: Marc-Jan de Bruijn.

Couvéeplaats

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Leonard Couvée (Leiden 1864-Leiden 1912), kunstenaar en architect. Hij ontwierp onder andere de De Genestetkerk aan de Oude Delft en hij verzorgde plafonds, enkele kamers, binnenplaatsen en tuinmuur van Huis Lambert van Meerten.

Van Kinschotstraat-Noord

Kuyperwijk-Noord. Besl. 18 september 2018
Naamswijziging van het deel van de Van Kinschotstraat tussen de achterzijde van de geplande uitbreiding van de Plusmarkt en de Vosmaerstraat. Dit deel van de Van Kinschotstraat heeft na de voorgenomen

uitbreiding geen verbinding meer met de rest en daarom was een nieuwe naam nodig. Om de overlast voor de bewoners zo veel mogelijk te beperken, is simpelweg het woord 'Noord' aan de naam toegevoegd en worden de huisnummers niet gewijzigd.

Krophollerplaats

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Alexander Kropholler (Amsterdam 1881-Wassenaar 1973), architect. Zijn werk was een belangrijke inspiratie voor de Delftse School, waar hij overigens zelf geen deel van uitmaakte. In Delft staat geen gebouw dat door hem ontworpen is.

De Delftsche Schoolvereniging aan het Koningsplein van architect Anton van der Lee. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

Winkels en woningen op de hoek van de Julianalaan en de Willem de Zwijgerstraat, ontworpen door E.H. Luxemburg, 1924. Links op de achtergrond de rij huizen in de Willem de Zwijgerstraat uit 1914 (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

Van der Leeplaats

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Anton van der Lee (Aarlanderveen 1869-Laren NH 1955), Delfts architect. Hij woonde vanaf 1905 op de Hertog Govertkade 9 in het meest rechtse huis van een rijtje van vier door hem ontworpen herenhuizen, dat afwijkend van de andere is vormgegeven. Hij was vanaf 1900 lector aan de Polytechnische School, later Technische Hogeschool. Hij is de ontwerper van de gebouwen van de Delftsche Schoolvereniging aan het Koningsplein (1909-10) en van De Porceleyne Fles aan de Rotterdamseweg (1930).

Luxemburghof

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Everardus Hermanus Hendrik Luxemburg (Delft 1886-1985), Delfts architect. Hij bouwde of verbouwde tussen 1906 en 1955 veel woonhuizen, scholen en bedrijfspanden in Delft. Hij woonde, waarschijnlijk al sinds de bouw ervan in 1914, in het huis Willem de Zwijgerstraat 4 te Delft, dat hij zelf met drie gelijke panden in een blokje van vier panden had ontworpen.

Van der Steurplaats

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Ad van der Steur (Haarlem 1893-Rotterdam 1953), architect bij Gemeentewerken Rotterdam. Het door hem ontworpen Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam wordt (soms) tot de Delftse School gerekend. Het gebouw van de faculteit Werktuigbouwkunde, Maritieme Techniek en Technische Materiaalwetenschappen aan de Mekelweg is door hem ontworpen (1953).

Het stratenplan van de Schoemakerplantage (BRON: BAG, GEMEENTE DELFT)

Mekelweg 2, ontworpen door Ad van der Steur (1953). (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

Twaalfmorgenkade

Tanhofkadebuurt. Besl. 17 april 2018

Naamswijziging van het Hoefslagpad. Bij het vaststellen van de naam Hoefslagendreef in de Hoornse Hof was er even niet aan gedacht dat er een Hoefslagpad was. Twee gelijksoortige namen ver uit elkaar is geen wenselijke situatie, en daarom is het Hoefslagpad - waaraan geen adressen zijn - gewijzigd. De nieuwe naam refereert aan de naam van een oude kade, die op de kaart van Delfland door Kruikius uit 1712 vermeld staat. De naam was op 17 april abusievelijk als Twaalf Morgen Kade vastgesteld, dat is op 18 september gecorrigeerd.

Van Tijenplaats-Noord en Van Tijenplaats-Zuid

Schoemakerplantage. Besl. 17 april 2018
Willem van Tijen (Wormerveer 1894-Zandvoort 1974), architect. Hij geldt als een van de grondleggers van de sociale woningbouw en hij was, samen met H.A. Maaskant, ontwerper van het stedenbouwkundige plan en de woningbouw van de Bomenwijk te Delft.

Vervallen namen en wijzigingen in bereik

Op 17 april 2018 is verder een paar straatnamen ingetrokken: de nooit aangelegde Schoutenstraat en het Beekpad en het Meerpad, die als tuinpaden geen naam hoeven. Ook werd bij die gelegenheid het bereik van de namen Kenenburgpad en Sint Maartensrechtpad iets gewijzigd als gevolg van de aanleg van het fietsviaduct over de A4.

Op 18 september is een aantal straatnamen vervallen verklaard in het gebied van Nieuw Delft, namelijk de Nijverheidsstraat, het Nijverheidsplein en het Lokomotiefpad. In de TU-wijk is het bereik van de Van Embdenstraat, De Booijsstraat en Van den Broekweg gewijzigd.

Website De Straten van Delft:

<http://www.stratenvandelft.nl/>

App Straatnamen van Delft:

<https://www.straatnamenvandelft.nl/>

Jaarverslag 2018 Delfia Batavorum

VERENIGING EN BESTUUR

De jaarvergadering werd dit jaar op 31 mei gehouden in het Prinsenkwartier. Behalve aan de gebruikelijke programma-onderdelen werd dit keer ook uitgebreid aandacht besteed aan het blad *Delf*. Uitgever Pepijn Dobbelaer van Virtùmedia overhandigde aan de voorzitter het eerste exemplaar dat in opdracht van de vereniging werd uitgegeven en redacteur Gerrit Verhoeven keek terug op de geschiedenis van het blad.

Marinus Hom werd als bestuurslid voor een derde termijn herbenoemd en Aad van Tongeren voor een tweede.

De artikelen over de bestuurscommissies in het huishoudelijk reglement werden aangevuld met de redactiecommissie van *Delf* en verder geactualiseerd.

De vereniging verstrekke subsidie aan de stichting Delftologie, die werkt aan een duurzame samenleving, door bijeenkomsten te organiseren waarin verleden en heden van Delft met elkaar worden verbonden.

De vereniging besteedde veel aandacht aan de herinrichtingsplannen van het Prinsenhof. Terwijl de lezingencommissie een presentatie van de voornemens van het Prinsenhof organiseerde en de Commissie Behoud Stadsschoon een uitvoerig advies uitbracht, maakte het bestuur zich sterk voor effectieve burgerparticipatie bij de verdere ontwikkeling van de plannen. Het wist voor- en tegenstanders in onder meer een workshop productief

met elkaar in gesprek te brengen en legde daarmee de basis voor de werkzaamheden van een brede gemeentelijke werkgroep die in 2019 over de herinrichting advies zal uitbrengen aan de gemeente. De rol die de vereniging wil spelen als moderator in het lopende debat over het Delftse erfgoed werd hiermee nog eens benadrukt.

De vereniging nam deel aan Open Monumentendag en aan debatavonden van TOP-Delft, en organiseerde samen met TOP-Delft een avond over de Omgevingswet en het nieuwe denken over erfgoed. Verder was het bestuur vertegenwoordigd in onder meer het Strategisch Overleg Monumentenzaken, het Erfgoedpodium en de werkgroep Cultureel Erfgoed, en tegenwoordig bij openingen van tentoonstellingen van Museum Prinsenhof. In maart ontving het bestuur bericht dat Jan Grakist op 84-jarige leeftijd was overleden. Grakist was in de periode 1991-1995 een zeer bekwame secretaris van het bestuur. Aan hem werd het Jaarboek 1996 opgedragen.

LE COMTEPRIJS

In januari 2018 droeg de commissie vijf kandidaten voor de Le Comteprijs 2017 voor waaruit het bestuur de winnaar kon kiezen. De kandidaten waren geselecteerd uit een groslijst van twaalf aanmeldingen. Opvallend was het relatief hoge aantal vernieuwde winkelpuien: drie stuks. Andere bijzondere aanmeldingen waren

de restauratie van de Weesbrug bij de Breestraat en de reconstructie van een oude muurreclame op de zijgevel van een huis aan de Harmenkoksiaan. Het bestuur kende na rijp beraad de Le Comteprijs 2017 toe aan de eigenaren van het pand Oude Delft 65. Oude Delft 65 is de voorzijde van een pas in 1926 (!) ingekorte noordvleugel van het Sint Barbaraklooster. Gelukkig bleef net achter op het dak het opvallende torentje, een zogenaamde dakruiter, gespaard. Tot voor kort viel het pand, mede door zijn kleuren, niet echt

Voorzitter van Delfia Batavorum Theo Thomassen met de Le Comteprijs. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

De dakruiter van Oude Delft 65. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

op. Het houtwerk was geschilderd in de veel in de binnenstad voorkomende kleuren wit en donkergroen. Bij de verbouwing kozen de eigenaren voor een meer onderscheidend kleurenschema, met Engels rood voor de luiken in de geveltop en voor onderdelen van het torentje. Dit contrasteert mooi met het andere houtwerk, dat in een crème-gele tint werd geschilderd. Zo kreeg dit pand een passend eigen karakter en valt vooral het torentje nu veel meer op dan voorheen.

LEZINGEN

Het lezingenprogramma bood een mooie afwisseling van verrassende, historische onderwerpen én actuele Delftse thema's. Zonder uitzondering werden de lezingen-

avonden goed tot zeer goed bezocht, met minimaal 100 tot soms zelfs 150 toehoorders. In de eerste helft van 2018 vonden ze plaats in de grote hal van De VAK. Na sluiting van De VAK ontpopte Museum Prinsenhof zich als een goede alternatieve locatie.

Op 23 januari openden Wytze Patijn (voormalig stadsbouwmeester van Delft), Steven Jongma (stadsarcheoloog Delft) en Ilse Rijneveld (adviseur monumenten gemeente Delft) het jaar met een avond over de toekomst en de geschiedenis van de Gasthuisplaats. De herinrichting van deze historische plek werd opnieuw onder de aandacht gebracht en de sprekers belichtten elk vanuit hun expertise de mogelijkheden.

Op 5 april stond opnieuw een zeer actueel thema centraal: de toekomst van Museum Prinsenhof. Voor een bomvolle zaal lichtte museumdirecteur Janelle Moerman de nieuwe inhoudelijke visie van het museum toe, evenals de daarbij horende ruimtelijke visie die architect Evelien Merx had ontwikkeld. Met deze lezing sprong Delfia Batavorum in op de zeer levendige en soms zelfs verhitte discussies die ontstonden rondom de toekomst van het museum en het complex.

Mart van Duijn sprak op 20 maart over een relatief onbekend maar boeiend onderwerp: de Delftse Bijbel uit 1477, het eerste boek dat werd gedrukt in de Nederlandse taal. De spreker – conservator westerse handschriften en archieven bij de Universitaire Bibliotheken Leiden – ontving voor zijn promotieonderzoek over dit onderwerp financiële steun van onder andere Delfia Batavorum. Hij ging in op de vraag hoe de Delftse Bijbel tot

stand was gekomen en door wie deze werd gelezen, en plaatste de Delftse Bijbel binnen de emancipatie van de volkstalige Bijbel in de late middeleeuwen. Op 19 april stond Delft in de Tweede Wereldoorlog centraal. Trudy van der Wees, bekend Delfts schrijfster en journaliste, schetste een beeld van onze stad in de oorlogsjaren, aan de hand van haar fotoboek *Delft 40 45* en met verhalen van 'gewone mensen'. Mechtilde de Jong, biologe en oud-Tweede Kamerlid, nam de toehoorders mee naar het mysterieuze oorlogsverleden van één Delftse inwoner: TU-hoogleraar J.L. van Soest, van wie vermoed wordt dat hij een actieve rol speelde in het verzet.

Dennis van Veen en Paul Rietbroek van Architectenburo Veldman Rietbroek Smit vertelden op 16 oktober over de restauratie van de toren van de Oude Kerk die in 2018 werd afgerond en plaatsvond in opdracht van de gemeente Delft. Dennis van Veen ging uitgebreid in op het proces van onderzoek, de overwegingen daarbij en het uiteindelijk herstel. Van belang was steeds de relatie met de bouwgeschiedenis alsook de restauratiegeschiedenis van de toren.

Het jaar werd op 12 november afgesloten met een wederom drukbezochte lezingenavond over het zeer actuele thema Spoorzone Delft. Isidoor Hermans, directeur Ontwikkelingsbedrijf Spoorzone Delft, en de bouwkundige Jaap van den Bout lichtten toe hoe Spoorzone Delft startte als een project waar aanvankelijk vooral de aanpassing van het spoor zichtbaar was. Ondertussen werd er al gewerkt aan de plannen voor Nieuw Delft. Op basis van de visie van de

De gerestaureerde toren van de Oude Kerk. (FOTO: DENNIS VAN VEEN, VELDMAN RIETBROEK ARCHITECTEN).

Spaanse stedenbouwkundige Joan Busquets realiseerde het bureau van Jaap van den Bout de uitwerking in Nieuw Delft, waarmee spoor en stad weer tot een geheel worden gemaakt.

EXCURSIES

Op 27 februari bezochten zeventien deelnemers het Gereedschapsmuseum te Delft, met aansluitend een bierproeverij onder leiding van Aad Verhoeven. Gouda was de bestemming op 12 april. De stadsgids gaf de twintig bezoekers uitleg over het Gilde, de Sint-Janskerk en het Museum Gouda in het voormalige Catharina Gasthuis. Met 23 deelnemers werd op 7 juni naar de Botanische Tuin in Delft gegaan. Na een voortreffelijke inleiding door Bob Ursem, directeur van de Botanische Tuin, volgde een uitgebreide rondleiding. Kapel Virgiel, Oude

Delft 18, werd op Open Monumentendag onder de aandacht van de leden gebracht. Tijdens de Middendelflanddagen (MDD) organiseerden dertien deelnemers in samenwerking met MDD op 17 juni een fietstocht met als thema Verdwenen Molens. Diverse molens werden bezocht en er werd gevaren over De Vlietlanden en het Bommeer. Op 7 oktober bezochten veertig deelnemers Hoogduin Papierrestauratoren, waar de Kruiswegstaties uit de voormalige Sint-Hippolytuskerk worden gerestaureerd en de eerste gerestaureerde exemplaren werden getoond.

SCHOLIERENPRIJS

De scholierenprijs van Delfia Batavorum is een prijs voor leerlingen van het CLD, Grotius College en Stanislas College, die het hoogste cijfer voor het eindexamen

geschiedenis hebben gehaald (minimaal een 8). De prijs werd in 2018 voor de tiende keer uitgereikt. Dit jaar ging de prijs naar: Michiel Bevaart (CLD, VWO) en Marien de Ruyter (CLD, Havo), Nieves Blauw (Stanislas College, VWO) en Tim van der Helm (Stanislas College, Havo) en Lies Hofland (Grotius College, VWO) en Kyra Lexmond (Grotius College, Havo). De prijs bestond dit jaar naast een oorkonde en een jaar lidmaatschap van Delfia Batavorum, uit de herziene editie van de *Canon van Delft*.

ACHTER DE GEVELS VAN DELFT

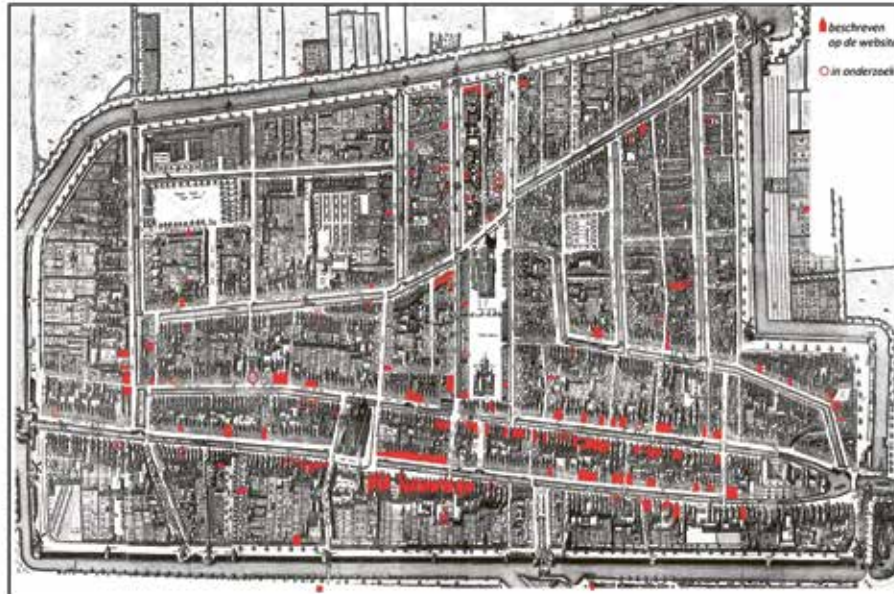
De werkgroep Achter de Gevels van Delft hield in 2018 met veertien actieve leden regelmatig werkbijeenkomsten. Bovendien volgden zes gemeenteambtenaren bij Kees van der Wiel een cursus huizenonderzoek, en werden vijf cursisten door hem begeleid in hun zoektocht naar de rijke historie van hun huis en het wel en wee van zijn bewoners door de eeuwen heen.

Er werden zeventien nieuwe verhalen op de website gezet, zie: <http://www.achterdegevelsvandelft.nl>. Daar zijn nu totaal 166 verhalen te vinden. Het afgelopen jaar werden er gemiddeld 354 pagina's per week geraadpleegd door 8574 kijkers, een duidelijke stijging met het aantal kijkers rond de 6000 de laatste jaren. De website werd meer aangepast aan de vormgeving van die van Delfia Batavorum en er is een rubriek voor achtergrondverhalen toegevoegd. Nieuw geplaatste huizen worden eveneens aangekondigd op de website <http://www.delfia-batavorum.nl>. Alle huizen zijn ook aangegeven op de

Delft ca. 1675

Kaart Figuratief

huizen op www.achterdegevelsvandelft.nl

Achter de gevels van Delft.

nieuwe flyer met de kaart Figuratief van Delft. Hij werd veel gebruikt bij evenementen van Delfia Batavorum, zoals bij de lezingen en de Open Monumentendag. De werkgroep trad regelmatig naar buiten door het leveren van bijdragen aan *Delf* en het beantwoorden van vragen van studenten. De werkgroep legde enkele bezoeken af, waaronder Oude Delft 157 en de wevershuisjes in Leiden, waarover Kees van der Wiel een boek publiceerde.

COMMISSIE BEHOUD STADSSCHOON

Er zijn zes reguliere bijeenkomsten geweest met daar tussendoor meerdere ad-hoc koffie-bijeenkomsten om elkaar bij te praten over actuele zaken.

Nadat op 29 maart de nieuwe gemeenteraad was geïnstalleerd, werd door de CBS op 29 april aan de onderhandelaars van het coalitieakkoord voor de jaren 2018-2022 een brief gestuurd met daarin een aantal actiepunten die van belang zijn om het Delftse erfgoed te behouden, en betrokken burgers meer bij de uitvoering van plannen te betrekken. Toen ook het college van B en W was benoemd, werden er kennismakingsgesprekken gevoerd met de voor de CBS twee belangrijkste wethouders: Martina Huijsmans (onder andere Ruimtelijke Ordening, Mobiliteit en Monumenten) en Bas Vollebregt (onder andere Economie, Cultuur en Vastgoed). Hieronder volgt een overzicht van de activiteiten van de CBS, die dit jaar wer-

den gedomineerd door de door de gemeente gepubliceerde plannen over de herinrichting van het Prinsenhof.

- Pas bij de door Delfia Batavorum georganiseerde lezing op 5 april werd duidelijk hoe ingrijpend de voorgestelde plannen voor herinrichting en rerouting zijn voor het historische gebouwencomplex Prinsenhof en zijn omgeving. Het naar buiten brengen van de Ruimtelijke Visie, die al in de zomer van 2017 door de gemeente was opgesteld, leidde tot heftige reacties vanuit de Delftse samenleving. Hierdoor voelde de wethouder voor cultuur, Bas Vollebregt, zich genoodzaakt om een nieuw participatietraject te starten. Vooral het gebrek aan informatie over de cultuurhistorische en stedenbouwkundige randvoorwaarden, het onzorgvuldig omgaan met het Beschermd Stadsgezicht en de voorgestelde mogelijkheden voor ontheffingen van het Bestemmingsplan Binnenstad brachten ook bij de CBS veel onrust teweeg. In juli is door de CBS een gedegen advies opgesteld over het belang van behoud van één van de oudste kloostercomplexen, maar ook over het belang van het in standhouden van de Prinsentuin en de naastgelegen hof aan het Sint Agathaplein. Dit advies is overgenomen door het bestuur en naar de gemeenteraad gestuurd, mét daarbij de dringende vraag om de Delftse samenleving meer en beter te laten participeren. Genoodzaakt door de vele negatieve reacties, vooral over de gevolgde procedures, is door het gemeentebestuur het initiatief genomen om een werkgroep in te stellen, bestaande uit vertegenwoordigers van organisaties, en personen die inhoudelijk gereageerd hebben op de

voorgestelde plannen. Deze werkgroep zal worden gevraagd mee te denken over de herinrichtingsplannen, waarbij de museale visie van Museum Prinsenhof richtinggevend zal blijven. De CBS zal worden vertegenwoordigd door de voorzitter, met de secretaris als plaatsvervanger.

- Op 20 januari was het feest in een grote witte tent naaste het inmiddels voltooide nieuwe Bolwerk tegenover de Binnenwatersloot. De directe aanleiding hiervoor was de voltooiing van het ambitieuze plan uit 2003 tot de aanleg van een dubbele spoortunnel onder en naast het voormalige treinviaduct en de inrichting van de openbare ruimte van het gebied daarboven. Ook de parkeerkelder langs de Spoorsingel, Prinsenhofgarage genoemd, was inmiddels klaar. De aannemerscombinatie De Cromme Lijn en het gemeentelijk Ontwikkelings Bedrijf Spoorzone zijn per 31 december opgeheven en de resterende bouwactiviteiten voor de wijk Nieuw Delft zijn

ondergebracht in een projectgroep, ressorterend onder de gemeentelijke organisatie. Ook Platform Spoor, waarin drie leden van de CBS actief zijn geweest, zal worden opgeheven. De CBS-leden kregen dan ook een compliment voor hun jarenlange inzet.

Bij een afsluitende schouw van de inrichting en de uitvoering van de openbare ruimte is een aantal knelpunten gesignaleerd bij gevaarlijke en onveilige situaties, die in het volgende jaar zullen worden hersteld.

De traploze oversteek over de verhoogde trambaan vanuit de Poppesteeg, waarover twee jaar lang veel te doen is geweest, werd uiteindelijk in maart gerealiseerd.

- Op 13 maart was er een hoorzitting van de Commissie voor de bezwaarschriften, waar onder andere het bezwaarschrift van de CBS aan de orde kwam tegen het besluit tot vergunningverlening door het college van B en W voor de uitkragende balkons aan de zijde van de Gasthuislaan/

Bastiaanspoort. Het bezwaarschrift werd helaas ongegrond verklaard met als gevolg dat er, samen met andere betrokken bezwaarmakers, een formele beroepsprocedure bij de bestuursrechter is ingesteld.

De patstelling tussen de gemeente en de projectontwikkelaar over de bouwplannen voor Kruisstraat 71 – met winkels/parkeren op de begane grond en woningen daarboven – heeft geresulteerd in een civielrechtelijke procedure, waarbij de rechter op 7 november heeft bepaald dat de gemeente Delft de eerder gemaakte overeenkomst voor de verkoop van de bouwgrond moet nakomen en de grond moet leveren. Ook bepaalde de rechter dat het eerste plan, dat voorzag in een grote supermarkt op de begane grond en een ondergrondse parkeerkelder, niet tot uitvoer mag worden gebracht. Hoe het verdere verloop van de planontwikkeling zal zijn, is nog onduidelijk.

- Nadat de gemeenteraad in december 2017 het bestemmingsplan Het Arsenal had goedgekeurd, is met de herinrichting van het oude Armamentarium begonnen. Vergunning voor de verbouw tot hotel en horeca-instelling, en de inrichting van kantoren was inmiddels verleend, zonder dat daarbij de aan te leggen bruggen bij de Lange Geer en de Oude Delft waren opgenomen en behandeld. De CBS heeft samen met bestuurssecretaris Willy Claassen een beroepsschrift verstuurd, waarin bezwaar wordt gemaakt tegen de voorgestelde brug over het meest brede gedeelte van de Oude Delft. Bij de stukken ontbrak een advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) over

Protest op het Sint Agathaplein. (FOTO: KOOS BOMMELÉ).

deze ingrijpende wijziging van het Bestemmingsplan in een Beschermd Stadsgezicht. Navraag leerde dat het formeel niet meer nodig was de RCE hierover advies te vragen, maar dat er wel een schriftelijke verklaring was afgegeven, waarin gesteld werd dat er vanwege het historisch belang van deze plek helemaal geen bruggen meer zouden moeten komen. Hoewel er door de rechtbank een aantal malen is gevraagd om een nadere toelichting op ons bezwaarschrift heeft de zitting hierover nog steeds niet plaatsgehad.

- Op 24 april was er opnieuw een door de gemeente georganiseerde bijeenkomst over de plannen van de Stichting Centrum Management Delft (SCMD) voor de Rode Loper – het creëren van een voetgangers-fietsersgebied door het aanbrengen van een kamerbrede, rode bestrating zonder stoepen – over Binnenwatersloot, Peperstraat en Oude en Nieuwe Langedijk. Opnieuw bracht de CBS de bezwaren naar voren dat de historische binnenstad met een dergelijke bestrating niet mooier wordt. Stoepen horen namelijk in het straatbeeld van de oude stad.

De regie van dit plan werd overgenomen door de gemeente, die ook toezegde dat er een mobiliteitsplan voor het zuidelijk deel van de binnenstad zou worden opgesteld. Dit is nog niet gebeurd en ook in het verslagjaar zijn geen verdere plannen naar buiten gebracht.

In navolging van het initiatief van de ondernemers van de Binnenwatersloot hebben inmiddels ook de ondernemers in de Breesstraat de gemeente benaderd om te komen tot een kamerbrede bestrating zonder stoepen. Dit plan kwam zonder

overleg met omwonenden plotseling in de Welstandscommissie terecht. Terecht heeft deze commissie geadviseerd dat er een algemeen plan moet worden gemaakt voor de inrichting van de straten in de binnenstad, zodat niet voor elke aanvraag afzonderlijk een advies hoeft te worden afgegeven.

- Op initiatief van de gemeente is er in januari één bijeenkomst geweest om het aantal terrasboten opnieuw vast te stellen en enkele wijzigingen aan te brengen bij de locaties. Twee locaties zijn afgevalen wegens gebrek aan belangstelling en daarvoor in de plaats zijn er twee nieuwe locaties aangewezen. Ook zijn er twee locaties aangewezen waarvoor een voorlopige vergunning wordt afgegeven. Over de handhaving van de regels van het terrassenbeleid is in dit verslagjaar helaas niet gesproken, hoewel er wel een aantal keren is gemeld dat de toegestane terrasruimte werd overschreden. Duidelijk werd dat er geen werk wordt gemaakt van handhaving van de met veel zorg opgestelde regels voor beeldkwaliteit van terrassen.

- Voor de herinrichting van de zogenoemde Kwaliteitsketen voor de advisering over bouwplannen en ruimtelijke ontwikkelingen is er intensief overleg geweest met de opstellers van de *Nota Herinrichting Kwaliteitsketen*. Deze interactie heeft geleid tot aanpassing van het voorstel, maar de dringende wens van de CBS voor spreekrecht voor burgers bij de zittingen van de commissie werd helaas niet gehonoreerd. Ook de mate van openbaarheid naar de burger is nog steeds slechts passief en uitsluitend ach-

teraf. Na benoeming van de nieuwe voorzitter, Jean-Paul Kerstens, vond er een gesprek plaats waarin de toezegging werd gedaan dat de CBS in de gelegenheid zal worden gesteld om een inbreng te hebben bij de advisering. Vanuit de CBS worden zo mogelijk alle bijeenkomsten van de AOK bijgewoond.

- Op de bijeenkomst van dit netwerk op 6 juli uitte de CBS haar zorgen over de handhaving van het Beschermd Stadsgezicht, vooral dat van de binnenstad. Tijdens het daaruit voortvloeiende gesprek, dat op 3 oktober plaatsvond en waarbij vanuit de gemeente de ambtenaren van monumentenzorg en ruimtelijke ordening aanwezig waren, was het enigszins ontluisterend te constateren dat van bescherming nauwelijks meer sprake is en dat alleen het advies van de AOK wijziging of ontheffing van bijvoorbeeld bestemmingsplannen kan tegenhouden. Ook de RCE heeft geen adviesbevoegdheid meer over eventuele wijzigingsplannen in het Beschermd Stadsgezicht.

- De projectgroep die zich als burgerinitiatief al meer dan twee jaar bezighoudt met de toekomst van de Gasthuisplaats formuleerde in een zestig pagina's tellende notitie *Naar een nieuwe Gasthuisplaats* randvoorwaarden en uitgangspunten, om te komen tot een betere invulling van het terrein. Leden van de CBS namen actief deel en ondersteunden van harte het voorstel om met een presentatie aan de leden van de gemeenteraad de belangrijkste uitgangspunten onder de aandacht te brengen, in de hoop dat er eindelijk iets zal worden gedaan aan deze 'rotte kies' in het hart van de historische stad.

De Gasthuisplaats. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT).

- Ondanks de toezegging van het gemeentebestuur dd. 2 december 2016 is er nog steeds geen nieuwe inrichtingsvisie op het gebied rondom het Kalverbos uitgebracht. Ook het beplantingsplan dd. 12 oktober voor de driehoek naast het gesloopte pompgemaal is nog niet gerealiseerd.

Verder nam de CBS deel aan de volgende overleggen/presentaties: werkgroepje dat zich inzet voor een nieuwe locatie voor het historisch uurwerk, afkomstig uit de toren van het Stadhuis; workshop ter voorbereiding voor het participatieproces bij de herstructureringsplannen voor Museum Prinsenhof; diverse presentaties over de (her)inrichting van de terreinen rond de Spoorzone (het oude stationsgebouw als horecabedrijf met terras, Van Leeuwenhoekpark op het Spoor-

traject en het parkje Spoorloos op de fietsenstalling aan de achterzijde van het oude stationsgebouw, nieuwbouwprojecten aan het Stationsplein, zoals het Students Hotel en het gebouw Antoni aan het Stationsplein, en House of Delft tussen het station en het Bolwerk); deelname aan een gesprek over de verbetering van de inspraakprocedure bij commissievergaderingen (op verzoek van de griffie van de gemeenteraad); deelname aan een stads-gesprek over de vier varianten in of naast de Nieuwe Kerk voor de mogelijke uitbreiding van allerlei faciliteiten.

Met de bewoners- en belangenverenigingen in de binnenstad is een goede samenwerking geweest.

Historische Vereniging Delfia Batavorum

ACTIVITEITEN

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

- De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.
- De vereniging kent de **Delfia Batavorumprijs** (de J.W. Blokpenning) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.
- Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.
- De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.
- De **Commissie Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.
- Gemiddeld zes keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.
- Jaarlijks reikt de vereniging de **Geschiedenisprijs** uit aan de leerlingen van het voortgezet onderwijs met de hoogste score voor hun eindexamen geschiedenis (mits het een 8 of meer is).
- De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van **Delf: Cultuurhistorisch Magazine voor Delft** en een **nieuwsbrief**.
- De vereniging heeft een website: <http://www.delfia-batavorum.nl>

LID WORDEN

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelden kan bij het secretariaat: **Delfia Batavorum, Oranje Plantage 39, 2611 TK Delft.**
e-mail info@delfia-batavorum.nl

Adverteerders

- Du Clou Schildersbedrijf **100**
- Hotel De Emauspoort **33**
- Georg Jensen Damask en Chocolaterie en Lunchroom Leonidas **72**
- Fred Leeflang Fotografie & Design **53**
- Van Loenen Horloge-speciaalzaak **84**
- Gebr. Mensert aannemersbedrijf **109**
- Naaborg bouwbedrijf **53**
- Schols en 't Hart natuursteen **34**
- Van Silfhout en Hogetoorn wereldmakelaars **110**
- Stadsarchief Delft **8**
- Van Witteloostuijn woninginrichting **54**
- Slijterij & Wijnhandel De Wijnstok **33**

Jaarboek 2018 Delfia Batavorum

In dit jaarboek

- Vermeer schildert Delftse familie
- Keizerlijk bezoek in 1781
- Molens en snuiftabak
- Delfts VOC-schip gekaapt
- Vrouwenemancipatie begon in Delft
- Reclameontwerper Sal Koster
- Kroniek
- Archeologie
- Straatnamen

